

AKADEEMIA

10. AASTAKÄIK

1998

NUMBER 9

Balti koostöö	Hain Rebas
Jaan Tõnisson ja Nõukogude luure	Kaupo Deemant
Veel üks Peterson	Vello Paatsi, Silvia Nagelmaa
Värsisüsteemidest	Mihhail Lotman
Luulet	Jaak Põldmäe
Teaduse autonoomsest väärtusest	Hugo Männik
Julmalt katkestatud algus	Erast Parmasto, Valdar Jaanusson
Loomauurimise areng	Lēena Vilka
Eurotsentrism ja teadus	Aant Elzinga
Dag Hammarskjöldi <i>Teetähised</i>	Lars Thunberg
Teetähised	Dag Hammarskjöld
Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees	Kalle Kroon

Kollegium:

Igor Černov, Tiit Hennoste, Ain Kaalep, Kalle Kasemaa, Madis Kõiv, Jaan Lepajõe, Aino Lukas, Juhan Peegel, Ain Raitviir, Hando Runnel, Peeter Tulviste, Arvo Valton, Kaljo Villako, Richard Villems

Toimetuse:

peatoimetaja	Ain Kaalep
tegevtoimetaja	Indrek Ude
peatoimetaja asetäitja	Agu Tani
<i>universalialia</i>	Jaan Kangilaski
	Inta Soms
<i>humaniora</i>	Mart Orav
<i>socialialia</i>	Jaan Isotamm
<i>naturalialia</i>	Toomas Kiho
keeletoimetaja	Triin Kaalep
korrektor	Kristin Sarv
sekretär	Tiiu Jõgi

Postiaadress/Postal address:

Postimaja, postkast 80,
EE2400 Tartu, Eesti/Estland/Estonia

Toimetuse aadress:

Ülikooli 21, Tartu, Eesti

Telefonid: 43 13 73, 43 11 17

Fax: 43 13 73

E-post: akademia@tartu.astronet.ee

Arveldusarve nr 150123017972 ERA-Pangas

© AKADEEMIA 1998

OÜ GREIF trükikoda,
Tartu, Kastani 38
Tellimus nr 828
Trükiarv 2200.

AKADEEMIA

Eesti Kirjanike Liidu kuukiri Tartus

10. AASTAKÄIK 1998 NUMBER 9 (114)

- Balti koostöö — probleem või võimalus?
Hain Rebas 1795
Tõlkinud Ene-Reet Soovik
- Jaan Tõnissoni ja Nõukogude luure salajastest suhetest
Kaupo Deemant 1815
- Veel üks Peterson eesti vanemasse luuleilma
Vello Paatsi, Silvia Nagelmaa 1831
- Värsisüsteemidest: Peamiselt eesti ja vene värsi näitel
Mihhail Lotman..... 1846
Tõlkinud Kajar Pruul
- Luulet
Jaak Põldmäe 1875
- Teaduse olemusest ja autonoomsest väärtusest
Hugo Männik 1883
- Julmalt katkestatud algus
Erast Parmasto, Valdar Jaanusson ... 1892
- Loomaurimise areng
Leena Vilkkä 1904
Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Eurotsentrismi jooned tänapäeva teaduse representatsioonides	<i>Aant Elzinga</i>	1920
	<i>Tõlkinud Endla Lõhkivi</i>	
Dag Hammarskjöldi <i>Teetähised</i> ja religioosne renessanss	<i>Lars Thunberg</i>	1941
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
Teetähiseid	<i>Dag Hammarskjöld</i>	1963
	<i>Tõlkinud Ene-Reet Soovik</i>	
<i>Arvustus</i> : Kultuuriajalooline suurteos lätlastelt. Krišjānis Valdemārs. <i>Lietiška un privātā sarakste: Dīvos sējumos</i> . 1. sējums: <i>Krišjāna Valdemāra vēstules</i> . Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1997. VI, 987 lpp.; il.; kartoshēma.	<i>Tiit Rosenberg</i>	1975
Editorial note.		1978
Eesti ja Läti jalavägi Rootsi armees 1701–1710. II	<i>Kalle Kroon</i>	1983

Akadeemia honorarifondi toetab Eesti Kultuurkapital.

Lk 1830, 1882, 1903, 1919, 1974: Kalli Kalde illustratsioonid

BALTI KOOSTÖÖ — PROBLEEM VÕI VÕIMALUS?

Hain Rebas

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

26. aprillil 1997, s.o viis ja pool aastat pärast Baltimaade iseseisvuse taaskehtestamist, tuli Balti Assamblee kümnnendat korda kokku pidulikule juubelikogunemisele Pärnus. *Baltic News Service*'i pealkirjad kuulutasid:

13:20 Eesti peaministri teatel saab varjatud tõketest Balti riikide vahelisele vabakaubandusele peagi ajalugu.

15:12 Läti peaminister kutsub üles kestvale Balti ühtsusele.

16:56 Balti peaministrid soosivad aktiivsemat koostööd.

Üldist rahulolematust näidati üles mitme ühisprobleemi mahukas valdkonnas. Rahulolu kõlas sõjalise kaitse küsimustes, näiteks juba moodustatud Balti rahulvalveüksuste¹, uue mereväekoostöö (BALTRON)² ja õhujärelevalve³ osas. Assamblee lõppes otsusega luua Balti ühisturg ja Balti tolliliit. Vastavatele kolmepoolsetele dokumentidele kavatsetakse alla kirjutada juba augustis. Selle protseduuri tempo osutab varasematele põhjalikele, ent mingil põhjusel vähese tulemuslikkusega nõupidamistele niihästi riiklikul, kahe- ja kolmepoolisel bürokraatlikul kui ka ministeeriumide tasandil.

Tõlgitud käsikirjast "Baltic Cooperation — Problem or Opportunity?"

¹Algselt tegid selle otsuse Balti kaitseministrid Butkevičius, Jundzis ja Rebas.

²1996. aastast koordineerib seda Saksa *Bundesmarine*.

³1996. aastast on koordinaatoriteks Norra ekspedid.

Nagu näeme, on laiaulatusliku Balti koostöö ees tõepoolest olnud ja on jätkuvalt fundamentaalseid "tõkkeid". Näib, et ligi kuus aastat pärast taasiseseisvumist ületatakse need majandus-sfääris. Vähemalt kavatakse seda ametlikult Balti poliitilised liidrid. Nende proklamatsioon toob kaasa küsimuse:

koostöö?

Mille jaoks? Millises ulatuses? Ning mida see tähendab? Kui palju "Balti koostööd" saab puhtsüdamlikult oodata, kui võtta arvesse Läti, Leedu ja Eesti praeguse olukorra lühi-, keskmise- ja pikaajalisi arenguperspektiive? Kas Balti koostöö klaas on tegelikult poolenisti täis või poolenisti tühi?

Asjaolu, et a) Eesti välispoliitika ja -kaubandus toetuvad olulisel määral Soomele ja Rootsile, kuna b) leedulased püüdlevad mitmetasandilise julgeoleku- ja kaubanduskoostöö poole Poolaga (hr Landsbergis rääkis hiljuti Poola Seimis isegi poola keeles), samas kui c) Läti saksamõjuline majandus on peamiselt vene keele kõnelejate käes (Kivikari 1996: 71–97)⁴, ärgitab küsima: ega kolm Balti riiki põhiliselt ei liigu eri suundades? See tähendab, eestlased vastavalt põhja-loode, lätlased ida ja leedulased lõuna-edela suunas? Miks peaks siis üldse mingeid Baltimaade-vahelisi "tõkkeid" ületama? Ja samas vaimus jätkates: millistes igapäevastöö ja -püüdluste valdkondades pörkavad Baltikumi ühishuvid kokku rahvuslike huvidega?

Järelilikult võime eristada Balti riikide samaaegset liikumist eri radu mööda. Kõige nähtavam on ametlik optimistlik Balti ühiste, mis on loodud ka koduse propaganda ning Lääne pealiskaudse heakskiidu huvides. Üldideeks on näidata Läänele, et omavahel tõhusat koostööd tegevad Balti riigid on tõepoolest küpsed integreerumaks suurematesse koostöösüsteemidesse nagu Euroopa Liit ja võimalik, et ka NATO. Praegu (1997. a kevadel) on Balti riikide või vähemalt neist ühe vastuvõtmine ELi tõepoolest väga kaalukas küsimus. Pärnus alla kirjutatud ühise koostöö deklaratsioon on ilmselt mõeldud seda eesmärki toetama.

Teised tegelikud liikumissuunad *mutatis mutandis* kannavad endas natsionalistlikke, separatistlikke, isolatsionistlikke, isegi

⁴Ka *Baltic News Stockholm*, paljude numbrite statistika.

“Baltikumi-vastaseid” suundumusi. Kavatsustele vaatamata on need kõik võrsunud tugevatest ajaloolistest või kui soovite, geopoliitilistest juurtest. Nende erinevate taustade — ning nendega kaasneva — aus teadmine moodustab ühe eeltingimuse tegeliku “Balti” poliitika mõistmiseks. Teised nimetamisväärsed eeltingimused on omavahel seotud Venemaa üldsurve, Balti juhtfiguuride vanad (NLKP) sidemed ning laialt levinud postsovetlik korruptiivne/passiivne mentaliteet.

“Balti koostööd” ükskõik millises ulatuses ei saa viljelda vaa-kumis. Et seda teaduslikus kontekstis tõsiselt saaks võtta, peab igasugune “koostöö” eeldama vähemalt pisut “regionalismi”. See kehtib ka Balti riikide kohta. Ilma “regionalismita” ei saa olla koostööd, mida tasuks mainida sügavamas, avaramas ja pikemas perspektiivis, kui seda on mõned juhuslikud kahe- või kolmepool-*sed ad hoc*-kontaktid. Järelikult: kas on olnud kunagi ja kas on praegu olemas arvestatav

“Balti regionalism”⁵

See on fundamentaalse tähtsusega küsimus. Ainult siis, kui sellise “regionalismi” olemasolu saab põhimõtteliselt tõestada, võime tunnustada “Balti koostöö” semantilist mõistet kui midagi ajalooliselt ja loomulikult arenenut, kui kindlat alust edasistele igapäevapüüdlustele, nagu eelmainitud Balti Assambleeleegi.

Teisalt, kui mingit tõhusat “Balti regionalismi” ei saa esitada usutavana, kus siis asuvad omadega tänapäeva Balti riigid? Ja millises suunas peaksid nad sel juhul edasi minema?

Balti regionaalse identiteedi teemale pühendati Kieli ülikoolis kümme aastat tagasi, 1987. a juunis, suur rahvusvaheline ning interdistsiplinaarne kolmepäevane konverents. Selle organiseerijaks oli Sotsialistlike Riikide Õiguse, Poliitika ja Ühiskonna Uuringute Kieli Instituudi direktor, professor dr Dietrich André

⁵Tänapäeva majandusteaduses kasutatavate definitsioonide kohaselt peaksime kaasaja “Baltimaadest” või “Põhjamaadest” kõneldes rääkima pigem “mikroregioonidest” (vt Kivikari 1996: 98jj). Euroopa Liit oleks vastavalt “makroregioon”. Ent meie huvi selle piirkonna vastu ulatub kaugemale pelgast majandusest, olgu oleviku või tuleviku omast.

Loeber. Osales 42 õpetlast kaheksast riigist. Muljet avaldav konverentsikogumik sisaldab 34 kaastööd 470 leheküljel.⁶

Dr Loeber ise juhatas koguteose sisse, vaagides Balti piirkondliku identiteedi küsimust mitmesuguste Nõukogude allikate põhjal (Loeber 1990: xiii–xxii). Pärast “Balti regiooni” vaatlemist geograafilise, poliitilise ja majandusliku Nõukogude üksusena, postisides, sõjanduses, kultuuri ja teaduse vallas, ülevalt, väljast ja altpoolt lähtuva objektiivse ja subjektiivse regionalismi tulemusena jõudis dr Loeber järeldusele, et õigusega võib väita, et “Balti regionalismi Nõukogude valitsuse all võib praktiseerida ja seda peetakse lubatavaks niikaua, kui see on apoliitiline ning allub keskuse kontrollile” (Loeber 1990: xvii). Järelikult: “Balti regionalism” Nõukogude valitsuse all.

Dr Gert von Pistohlkorsi kaastöö oli historiograafiline (Pistohlkors 1990: 1–8). Pärast õpetatud ülevaadet töödest, mida E. R. Wolf on kirjutanud talupoegade kohta üldse ning R. Matthews Kanada, C. Goehrke Venemaa ja W. Zorn Saksamaa talupoegade kohta eraldi, tegi autor, kes on kahtlemata asjatundja niihästi XIX sajandi üldajaloo kui ka Balti piirkonna ajaloo alal, kokkuvõtte: “Ehkki need struktuurikõrvutused avaldavad muljet, ei piisa sellest, et väita, nagu piirdunuks Balti riikide regionalism ajalooliselt üksnes iseseisvate rahvusriikide kogemusega ajavahe-
mikus 1920–1940.” (Pistohlkors 1990: 8.) Tüüpiliselt lepitav ja diplomaatiline märkus Göttingeni Balti Ajaloo Komisjoni (*Baltische Historische Kommission*) kauaaegselt eesistujalt. Järelikult: “Balti regionalism” 1920. ja 1930. aastatel ning varem.

Õnnetuseks, ja vaatamata käsitluste üldisele väärtusele, ei saa Loeberi ega v. Pistohlkorsi “Balti regionalismi” termini käsitlusi pidada rahuldavaks ega kasutatavaks, sest esimene on liiga lühinägelik, teine liiga ebamäärane. Ühendades kaasaegset demokraatlikku ning pikaajalist ajaloolis-semantilist lähenemist probleemile, püüdis kolmas ettekanne Kieli konverentsilt kogu sündmust torpedeerida, kõrvutades

⁶*Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic.* Eds. D. A. Loeber, V. S. Vardys, L. P. A. Kitching. Hackettstown, N.J., 1990 (*cit. Regional Identity*). Eelnevalt avaldatud: *Journal of Baltic Studies* (*cit. JBS*), Vol. 18 (1987), No. 2–4 ja Vol. 19 (1988), No. 1–3.

“Balti regiooni” Põhja-Euroopaga⁷

Sest siis, kümme aastat tagasi, võis nagu praegugi kõhklematult väita, et Põhjala riigid ning nende taani, norra, soome, rootsi ja isegi islandi põhjelanikkond on integreerunud intensiivsemalt ja palju enamatel tasanditel kui baltlased. Valigem seetõttu Põhjala mudeliks ja

1) eeldagem, et skandinaavlased ehk põhjalased ning nende riigid on “regionaliseeritud”,

2) võrreldgem nende olukorda olukorraga Balti piirkonnas läbi ajaloo ning 1997. aastal,

3) esitagem “regionaliseerituse” toimiv definitsioon,

4) tehkem sellest Balti piirkonda puudutavad järeldused.

“Regionaliseeritud” Põhjala

Lühidalt:⁸ nagu teada, on skandinaavia keeled omavahel lähedases suguluses, praegugi veel väga sarnased, ja on seda olnud hallidest aegadest saadik. Rootsi keel on ikka veel üks ametlikke keeli Soomes, mis oli Rootsi osa XII sajandist 1809. aastani. Rootsis elab ja töötab üle 400 000 soomlase, kellel osalt on oma koolid. Ühisele “põhjamaalusele” on kaasa aidanud arvukad poliitiliste unioonide katsetused: Taani—Norra XIV—XIX sajandil, Rootsi (sh Soome) ja Norra 1319—1361 ja Rootsi (sh Soome), Taani ning Norra 1367—1523, Rootsi—Norra 1814—1905; ühise kuulsusrohke viikingimineviku avastamine XIX sajandi alguses, kultuuriline ja poliitiline skandinavismiliikumine sama sajandi keskpaigas ning kooliõpetajate, rahvaülikoolide, filoloogide, kunstnike ja ajaloolaste koostöö selle lõpus. Kommunikatsiooniline läbimurre, Põhjamaade valuutaliit ja ülepõhjalalised tööstus-, põllumajandus- ja kunstinäitused 1872. aastast ja hiljem, rahvamuusikute kogunemised jne, mis kõik leidsid aset enne demokraatlikku

⁷Vt Rebas 1990: 413–428.

⁸Järgnevad faktid jäävad laiatarbekäsiraamatu tasemele. Vt näiteks hiljuti avaldatud antoloogiat *The Cultural...* 1997.

läbimurret, tõukasid seda liikumist tagant.⁹ Ühes tugevasti ülepõhjalaliste (peamiselt sotsiaaldemokraatlike ja ametiühingute) töölisliikumistega 1880. aastatest panid need objektiivse ja subjektiivse aluse Põhjala regionalismile XX sajandil.

Isegi luhtunud katse sõlmida Põhjala kaitselepingut aastatel 1948–1949 tugevdas seda liikumist, mille kandjateks aastakümneid olid Põhjamaade rahvahulgad nende demokraatlikult valitud esindajate kaudu. Formaalsed peatused sel teel olid järgmised: juba 1880. aastail toimus seaduste teatav koordineerimine, 1919. a rajati Põhja Ühing (*Föreningen Norden*), millel nüüdseks on harud peaaegu igas Põhjala linnas. Optimistlik ettepanek Põhjamaade parlamentide kooperatiivseks administreerimiseks kukkus lõpuks läbi 1939. aastal. Alates 1939. aastast on toimunud Põhjamaade riigipeade regulaarsed kohtumised. 1946. a loodi lennufirma SAS — *Scandinavian Airlines System*, 1952. a Põhjamaade Nõukogu, kord aastas kokku saav parlamentidevaheline konsultatiivorgan, 1971. a Põhjamaade Ministrite Nõukogu jne.

Kõigi Põhjamaade seadusandjad on järk-järgult kohanenud ühiste seadustega ühiskonna paljudes valdkondades ning neid rakendama hakanud. 1950. aastatest saadik on olemas Põhjala ühisturg turismi, töäjõu, tolli, hariduse ja kultuuri vallas, mis paljudel tasanditel, riigipeadest alates ja kohalike küladega lõpetades, on sisendanud põhjamaalastesse loomuliku ühishuvide ning regionaalse identiteedi tunnetuse. Isegi kui Norra ja Island ei ole Euroopa Liidu liikmed ja rootslased ning soomlased ei ole (veel?) NATO liikmed ja kõrgetasemelised NORDEKi plaanid ei ole läinud läbi ning teadlased püüavad kindlaks teha rahvuslike põhjamaiste joonte kriteeriume reaktsioonina edenevale integreerumisele Euroopasse — areneb Põhjamaade majanduslik ja isegi kaitsealane integratsioon siiski ennekuulmatu kiirusega.¹⁰

Kuni umbes 1990. aastani identifitseerinuks välismaalase mõneti pealiskaudne pilk Põhjamaade sotsiaalset elu “kolmanda”

⁹Vt interdistsiplinaarset ja rahvusvahelist konverentsiantoloogiat *Regionalität...* 1992, mille on välja andnud Põhja uuringute keskus (*Zentrum für Nordische Studien*) Kieli ülikoolis.

¹⁰Isegi Soome enam kui ettevaatlik ekspresident hr Koivisto räägib nüüd Põhjala ühiskaitsest (*Hufvudstadsbladet*, aprill 1997).

või isegi "kesktee" tavaliste näidetena: toonaste suurriikide vahele jäädes on tugevate sotsiaaldemokraatlike konnotatsioonidega nn heaoluriik peaaegu et Põhjala ühisleiutis (Bohn 1997). Igal Põhjala linnal ja ka paljudel teistel kogukondadel on sõpruslinnad ja -kogukonnad teistes Põhjamaades. Põhja Ühingul on aktiivsed harud suuremates Põhjala linnades.

Millised on näiteks ajaloolise Narva sõpruslinnad Lätis ja Leedus? Missugusele kahepoolsele Balti piirkonnale võiks olla vasteks "Interreg II", s.o regionaalne koostöö Euroopa Liidus, milles osalevad Østfoldi fylke Norras ning Rootsi naabermaakonnad Bohuslän ja Dalsland?

Olukorrale Balti riikides tänapäeval

viidati esimesel leheküljel, niivõrd kui Balti Assamblee hinnang 1997. a aprilli lõpus veel jõus on. Ilmselt on olemas tohtu erinevus Põhjala ja Balti "regionalismi" vahel. Mingil moel muutuvad D. A. Loeberi ja G. v. Pistohlkorsi kinnitused aastast 1987 üle 40 aasta kestnud Nõukogude hegemoonia ning kahekümne lühikeske iseseisvusaasta ja eelnenu kohta häguseks. Ilmselt puudub vajadus laskuda siinkohal Põhjala ja Baltikumil üksikasjalisse kõrvutamisse. Pigem tuleks esitada järgmine küsimus, nimelt:

miks siis jääb tänapäeva "Balti regionalism" oma Põhjala naabritest nii ebamugavalt maha?

Vastus on lihtne. On selge, et erinevalt põhjamaalastest ei ole Balti riikide enamusrahvused kunagi, mõni marginaalne hetk välja arvatud, teadlikult ega aktiivselt osalenud ei "Balti" ega ükskõik millise muu "regionalismi" kehtestamise katsetes. Mida iganes on selle kõikehõlmava ideega seotud, see on nendes pekstud ja pressitud ülaltpoolt niikaua, kuni mälu mäletab. Põlisrahva nõusolekut pole iialgi küsitud. Näiteks

"Balti regionalismi" ajalooline mõiste ise

on algselt pärit oligarhilitelt baltisaksa rühmitustelt Venemaa provintsidest Eestimaal, Liivimaal ja Kuramaal XIX sajandi keskel — sest see sobis nende endi vägagi konkreetsete klassi- ja rahvushuvidega. 1845. a kinnitas Venemaa tsaar Nikolai I taas oma läänepoolseimate provintside sajanditevanuse omavalitsuse. Praktikas

administreerisid ja valitsesid neid umbes 350 (baltisaksa) aadliperekonda. Neis tillukestes sotsiaalsetes ringkondades tekkis esmakordselt mõiste *baltisch* (Wittram 1954).¹¹

Termin "balti" puudutas seega üksnes neid provintse, kus sajandeid olid domineerinud saksa keelt kõnelevad asukad — nii majanduslikult, poliitiliselt kui kultuuriliselt. Seda saksameelset "balti" ideed mõjutasid sügavalt toonased rahvusromantilised suundumused Kesk-Euroopas. Mõne aja möödudes muutus see lausa šovinistlikuks. Darwini ja Spencersi ajastul mängisid kaasa isegi rassimõisted ning sündmuste paralleelne areng Saksa Liidus ja Saksa keisririigi juhitud rahvuse ülesehitamine 1871. aastast alates etendasid olulist osa kogu Baltikumi rahvastikust vähem kui 0,5 protsenti moodustava baltisaksa *Obrigkeit*'i meeltes.

Seega ei tohiks XIX sajandi teise poole "balti regionalismi" pidada millekski muuks kui ideoloogilise üleoleku saavutamise vahendiks ning osalt ka võitlusvahendiks mässavate põlisrahvaste vastu.

Ent eelkõige tahtsid baltisakslased end kaitsta vene natsionalismi tõusulaine eest. Carl Schirreni poleemiline Juri Samarini vastu suunatud *Livländische Antwort* aastast 1869 on rohkem kui hästi tuntud. Ning seega, nagu väidab XIX sajandi baltisaksa kultuuriloo juhtiv spetsialist Reinhard Wittram (1954), hakkavad Balti riikide saksa asukad end sajandi lõpupoole nimetama *Balten* — piiritletud ja eksklusiivse baltisaksa ülimuse väljendus.

On tähelepanuväärne, et Soome ülemklasside hoiakus oli XIX sajandil võrreldes Eesti- ja Liivimaaga ilmne erinevus. Kontrastina sotsiaalsele olukorrale Soome lahe lõunakaldal hakkasid rootslased ja soomlased segunema nii kultuuriliselt, majanduslikult, sotsiaalselt kui seksuaalselt. Fennomaanidest sai Soomes tugev poliitiline liikumine. Samal ajal polnud hoolimata mõnest baltisaksa kirjandushuvilisest esto- ja letofiilist eestlastel ega lätlastel (ega mitte ka venelastel, rootslastel ja juutidel) peaaegu mingit võimalust sulanduda baltisaksa kõrki kollektiivsesse vähemusse. Esimese eesti üliõpilasorganisatsiooni (Vironia, EÜS) sini-must-valge värvimüts trambiti selle esimesel avalikul ilmu-

¹¹Nagu teada, oli Breemeni Adam esimene, kes 1070. aastatel kirjutas *Mare Balticum*'ist — Balti merest.

misel Tartus 1882. aastal baltisaksa korporantide poolt rentslistise. Alles 1906. aastal sai Tallinn pärast ränka poliitilist võitlust esimese eestlasest linnapea (Lender). Ning 1905. a Vene revolutsiooni järelkajana pandi Eesti-, Liivi- ja Kuramaal põlema 184 mõisat ning mõrvati ligi 90 baltisakslast. Enamik neist äärmuslikest juhtumustest leidis aset läti keelsele Lõuna-Liivimaal. Seepeale hukati 908 lätlast ja eestlast ametlike tasumisaktsioonide käigus, 2562 inimest saadeti asumisele Siberisse ning 1871 kaotas kodanikuõigused. Neid sündmusi nähti leebemas valguses Eestis, kus vabatahtlik Balti pataljon hiljem, 1919. aastal eestlastega kõrvu enamlaste vastu võitles, sellal kui, nagu oletab von Pistohtkors (1995: 94), läti enamusega piirkondades elavate baltisakslaste seas levis pärast 1905. aastat "ilmne lätlastevihkamine". Paneb mõtlema selle üle, mida võisid asjast arvata paljukannatanud lätlased.

Tuleb tähele panna, et Esimese maailmasõja lõpus, aastatel 1918–1919, üritas reaktsiooniline ja relvastatud balti- ja riigisakslaste armee ühe Mecklenburgi dünastia tundmatu võsu all luua siia esimest keiserlikku Saksa hertsogiriiki, *Baltisches Herzogtum*'i, ning seejärel toetada kvisingirežiimi (Niedra) Riias. Need ilmselt ajast mahajäänud reaktsioonid jäid edutuks — lihtsalt kohalike elanike ülekaaluka vastupanu tõttu. 1919. a juunis löid Eesti ja Läti väed ajalugu teinud otsustava Võnnu lahingu käigus puruks baltisaksa *Landeswehr*'i ja riigisaksa Rauddiviisi; vange ei võetud. 1920. aastaks oli pool 120 tuhandest baltisakslasest Läti territooriumilt lahkunud.

Kaugel XVII sajandil

olid võimsad rootslased enda valdusse saanud majanduslikult kaaluka tähtsusega alad Läänemere idakaldal. Üldmõistesse Läänemereprovintsid (*Östersjöprovinserna*) hõlmasid nad Eesti-, Liivi- ja Ingerimaa, ent mitte Kuramaa, mis sellal oli omaette hertsogiriik Poola krooni alluvuses. Leedu aga oli alates 1386. aastast olnud liidus Poolaga ning läks hiljem, Poola jaotamisel XVIII sajandi lõpus üle Venemaale. Kahtlemata ei tulnud Rootsi vallutajatele seni, kui kestis nende *dominium Maris Baltici*, pähegi küsida kohalikult talurahvalt nõu regionalismi ega millegi muu osas.

Ja keskajal

nimetas katoliku kirik piirkonda, millesse kuulusid hilisem Taa-nile kuuluv Eesti hertsogiriik ja Päris-Liivimaa, *terra Mariae, Marienland, Maarjamaa*. Saksa keiser nimetas selle *Livonia*'ks, *Livland*' iks, millest hiljem sai *Alt-Livland*. Ühtegi neist terminitest ei kooskõlastatud põliselanikega.

Ka Natsi-Saksa *Reichskommisariat Ostland*'il

aastatel 1941–1945 polnud territooriumi ega poliitilise süsteemi poolest kuigi palju ühist okupeeritud Eesti, Läti, Leedu ja ootamatult sellega liidetud Valgevene vabariigi elanike tahte ega soovidega.

XX sajandi teisel poolel

aga, nagu näitab A. D. Loeber (vt lk XX), ennetas Nõukogude terminoloogia ning nende ametlik sildikleppimine reaalsust samamoodi nagu nende Nõukogude administraatorite tegevus, kelle ülesandeks oli “Nõukogude Baltikumi regionalismi” erimõiste edendamise. Selle levitamise vahenditena kehtestati Nõukogude võimustruktuuride seadusi, dekreete ja administratiivseid korraldusi. Nende kasutamist võiksid eelkõige eelistada poliitikaanalüütikud, õigusajaloolased ja formalistlikud poliitikaajaloolased. Tõsine sotsioloog, hea sotsiaal- või majandusajaloolane, professionaalne etnoloog või isegi ideeajaloo üliõpilane, kes uurib poliitilisi suundumusi või meelsusi, seesuguste pealiskaudsete allikate abil küll vaevalt midagi saavutaks. Kahtlemata tuleb seda materjali pidada primaarseks, aga ainult siis, kui uuritakse Nõukogude bürokraatia ootusi ja eelarvamusi. Vaevalt on sel midagi pistmist taasokupeeritud eestlaste, lätlaste ja leedulaste soovide ja igapäevatõelusega. Siis ja ka praegu

võib “Baltikumi rahvaste” interbalti hoiakut —

peamiselt luterlike eestlaste ja lätlaste, peamiselt katoliiklike leedulaste ja ka peamiselt õigeusku venelaste (varem ka rootslaste, baltisakslaste ja juutide) oma — pidada üksteise suhtes üsna neutraalseks ja mõnel juhul isegi ajalooliselt võõraks, igatahes mitte kunagi eriti südamlikuks. Sellele suhtumisele annab ilmse tões-

tuse Baltikumi juutide traagiline saatus Teise maailmasõja ajal. Teisalt pole ühelegi (okupandist) venelasele pärast taasiseseisvumist liiga tehtud (vrd sadade isegi sinna kutsutud immigrantide saatuslike juhtumitega "rahumeelsel" Saksamaal ja Rootsis!). Ei selle tõttu ega sellest hoolimata ei saa olla juttugi ajalooliselt kaugeleulatuvast "Balti regionalismist", mis definitsiooni kohaselt peaks olema vabatahtlik ning sotsiaalsete pidepunktidega. See ei peaks kindlasti mitte tulenema ainuüksi mingist õhukesest, enam-vähem välismaisest oligarhiast. See peab välja kasvama rohujuuretasandilt,

sest "regionalismi" mõiste kasutamine "põhjamaises" tähenduses

eeldab — selleks, et olla ajalooliselt/majanduslikult kasulik, kollektiivse intellektuaalse jõupingutuse objekt ning üldhuvitav ja teaduslikult viljakandev — sügavat põimumist vastava "regiooni" igapäevaeluga. Tegelikust, enamusele ja demokraatiale tuginevast "regionalismist" ei saa rääkida enne, kui rahvamassid (tekivas regioonis) hakkavad end tõepoolest mõtestama osana mildestki "regionaalsest". Muidu oleks sel juures kasvõi nõrk *pia desideria* (vagade soovide), bürokraatlike väljamõeldiste või ülalt tuleva varjamatu propaganda lõhn. Ainult kaugeleulatuvate koostööprotsesside intensiivne ja kontsentreeritud tõmme tugevdaks "regionalismi" üldideid.

Just see on toimunud Põhja-Euroopas — Skandinaavias ja Soomes — saja aasta jooksul ning pärast Teist maailmasõda kiirendatud tempos.

Lähtudes Läänes tavalistest demokraatia ideedest tuleks seega väita, et regionalism mõistena peab olema enamuse poolt tagatud, rahumeelne ning lähtuma vabatahtlikkusest. Selle saavutamise vahendiks on laiaulatuslik pikaajaline koostöö, ei midagi muud.

Eestlased, lätlased ja leedulased kogesis

tegelikult otsustavatel 1980. aastatel tugevat vajadust kaitsta end Moskvast lähtuvate regionalismi puudutavate deklaratsioonide eest, vt nt agitatsioonitööd, mis järgnes NLKP peasekretäri Brežnevi fundamentaalsele kõnele uuest "nõukogude inimesest". Ja miks kaitse? Nagu seda mõisteti, selleks et kaitsta ja tugevdada

omaenda nähtavalt ohustatud leedu, läti ja eesti rahvust. Seega võime neist aastatest rääkides kõnelda isegi "antiregionalismist", sest just nagu eelnevatel sajanditel oli ka siis mingi, sel korral lisaks Kaliningradi oblastit(!) hõlmava *Sovetskaja Pribaltika* afišeerimine ülalt ja võõrvõimu keskustest, sedapuhku Moskvast lähtuvate meetmete ja regulatsioonide küsimus. Selliseid regionalistlikke ideid edendati pidevalt, näiteks õines "rahvaste sõprus", "vennasvabariigid" jne, mida järgis kõrgeim üleliiduline seadusandlus. Sellest hoolimata tundub, et näiteks eestlased ja lätlased jäid üksteise suhtes täpselt sama neutraalseks ja passiivseks kui ennegi (alles Toivo U. Rauna 17. VI 1997 Tallinnas peetud konverentsietekanne vaidlustab selle teesi), hoolimata teatud süsteemataalistest katsetest kultuurikoostöö (eelkõige kunsti, graafika) vallas. Ilmselt aitasid sellele passiivsusele osalt kaasa kommunikatsiooniprobleemid, sest vene kantseleikeel oli nagu varem saksa keelgi muutunud peamiselt võõraste võimude uueks ametlikuks keeleks ning telekommunikatsioonid olid Kolmanda Maaailma tasemel.

Teadaolevalt ei toetunud 1980. aastate spontaanne ning laiaulatuslik nõukogudevastane liikumine Balti riikides, mis viimaks viis iseseisvuse taastamisele, kuigivõrd ühisele Balti regionalismile, vaid pigem individuaalsele natsionalismile. Mõistagi toimus pisut *ad hoc*-koostööd, nagu Molotovi—Ribbentropi pakti teema aastatel 1988/1989 (milles tuleb rõhutada D. A. Loeberi kaasaitavat rolli) ning 1989. a Balti kett. Siiski sõnandaksime väita isegi seda, et

enamikule Baltikumi eestlastest, lätlastest, leedulastest ja venelastest

oli üksteise olemasolu vähemalt 1991. aastani sisuliselt vähe rahuldust pakkunud. Pole kahtlust, et eestlased, lätlased ja leedulased on kuni viimase ajani, vaatamata väga väikestele vahemaadele, elanud pigem üksteise *kõrval* kui üksteisega *koos*. Eestlased ei saa peaaegu üldse aru läti ja leedu keelest. Ning ka vastupidi. Baltikumi rahvastel on liiga vähe tegemist olnud üksteisega, samal ajal kui neil on liigagi palju pistmist olnud sadade tuhandete (im)migrantidest nõukogude-venelastega, ning arvestada tuleb sedagi.

Sada aastat tagasi

ei pidanud keegi leedulasi "Balti" rahvaks. Poliitikud ja isegi ajaloolased on liiga kaua kahe silma vahele jätnud asjaolu, et Leedul polnud "Baltikumi" mõistega midagi tegemist enne 1920. aastaid. Leedulaste saatus on sajandeid olnud seotud Poola ning Ida- ja Kesk-Euroopaga (*Ost-Mitteleuropa*) Läänemere ja Musta mere vahel. Eesti rahvatantsud on üldiselt sama aeglased ja igavad kui soome ja rootsi omad, ent leedulased tantsivad peaaegu akrobaatiliselt, mis pealiskaudsele vaatajale selgesti meenutab ukrainlaste (hopakk) ja kasakate tantsu (kasatšokk).

Kuid seejärel, umbes 1920. aastast saadik kuulus Leedu

ilmselt propagandistlikel põhjustel vastsetl väljakuulutatud demokraatliku vabariigina samuti "Balti" semantilisse konteksti. Isegi Soomet vaadeldi mõnda aega "Balti" riigina, rahu Soome ja Nõukogude Venemaa vahel sõlmitigi Eestis Tartus. Soome välispoliitika Balti orientatsioonist loobuti 1922. aastal.

Ent nagu mainitud, oli leedulaste poliitiline ajalugu olnud täiesti erinev nende keelesugulaste lätlaste minevikust. Ning see erines tõepoolest põhjapoolsete läänemeresoomekeelsete eestlaste minevikusündmuste kogumist.

Alles Eesti, Läti ja Leedu iseseisvusaastad 1920. ja 1930. aastail oleksid suutnud selles küsimuses muutuse kaasa tuua. Kas nad tegid seda, nagu oletab G. v. Pistohlkors? Kas selleks oli piisavalt aega? Ja kas see ajastu oli piisavalt demokraatlik?

Mõistagi oli optimistlikel algusaastatel Tallinna, Riia ja Kaunase seisukohast praktiline rühmitada noored iseseisvad — Läännes ikka veel tundmatud — riigid Eesti, Läti ja Leedu ühte ning võimendada neid samasse üksusesse kuulumise läbi, millele anti nimeks "Baltikum", sest Läänemeri, *Mare Balticum* oli hästi tuntud.

"Balti riigid", sh Soome, kaasati toona kõikehõlmava bolševismivastase *cordon sanitaire*'i mõiste alla. Muide, seegi mõiste on leitud väljaspool Baltikumi. Järelikult oletati Balti riikide puhul sarnaseid välis- ja kaitsepoliitilisi vajadusi ning ühesuguse poliitika järgimist. Lähedus ning koostöö tundusid loomulikuna. Ning tegelikult moodustatigi verinoorte vabariikide vahel järk-

järgult ka mõned formaalsed alliansid: Eesti ja Läti vahel aastail 1921, 1923, 1934 ning nn Balti *Entente* Eesti, Läti ja Leedu vahel 1934. Ent need liidud eksisteerisid peamiselt paberil. Vaatamata riikide osalt paralleelsele lähiminevikule, Balti välisministrite pikkadele nõupidamistele ja 1920. ning 1930. aastate arvukatele lepingutele pole näiteks Eesti—Läti ametlikud suhted ealeski kuigi konstruktiivsed olnud. Ajaloolisi ja nii teoreetilisi kui praktilisi põhjusi Eesti—Läti suheteks oli tõepoolest arvukalt, samas kui tegelikult positiivseid ja lähedasi hetki oli vähem. Positiivseid ja tõhusaid kahe- ning kolmepoolseid Balti suhteid jääb huvitatud uurija Georg von Rauchi tööst selle perioodi kohta (Rauch 1977) otsima peaaegu asjatult.¹²

Ja siis, 1939/1940. aastal, oli kõigeaks äkki liiga hilja. 1940. a Nõukogude okupatsioon katkestas jöhkralt 1930. aastate lõpus astunud esimesed konstruktiivsed sammud tõelise “Balti regionalismi” suunas.

Veel enam, ükski Balti riikidest ei saa väita, et ta oli 1930. aastate lõpus näidisdemokraatia. Seetõttu jäid ükskõik millises suunas ette võetud avalikud algatused, näiteks Balti koostöö edendamise rahva tasandil, enam-vähem järelejäetud. Nagu teame, otsisid autoritaarsed poliitilised liidrid Päts, Ulmanis ja Smetona üldise sõjalis-poliitilise konflikti õhkkonna süvenedes toetust pigem väljastpoolt Baltikumi kui selle seest.

Eestlaste, lätlaste ja leedulaste koostöö paguluses

tundub sellisel üsnagi veeteerival ja loiul Baltikumi-sisesel taustal 1940. aastate keskpaigast alates tunduvalt tõhusam ning eelkõige sõbralikum ja seetõttu rohkem pakkuv. Selle kaks peamist põhjust on ühisest vajadusest tingitud vabatahtlikkus ning asjaolu, et tegemist on olnud läbinisti demokraatliku protsessiga. Koostöö kasvas välja pagulaste tegelikest vajadustest rohujuuretasandil.

Näiteid võib tuua palju. Saksa pinnal on meil sellised kultuuri-, majandus- ja poliitilised ettevõtmised nagu Pinnebergi Balti Üli-

¹²Üsna negatiivsete Eesti—Läti vaheliste küsimuste loetelu vt Rebas, *op. cit.* Lisaks neile kajastavad toonaste suhtumiste iseloomu eesti luuletaja Juhani Sütiste “läti ennastkiitva vere” peale kulmu kortsutavad värsid 1937. aastast.

kool Hamburgi lähistel 1940. aastate lõpus, millel oli kaheksa teaduskonda, 193 akadeemilist õppejõudu ning umbes 1300 üliõpilast, igapäevane koostöö Raadio Vaba Euroopa/Raadio Vabaduse stuudiotēs Münchenis, kultuuri- ja poliitikaalases *Baltische Gesellschaft*'is ning iga-aastases akadeemilises ürituses, Balti rahvaste kommersis (*Baltische Völkerkommers*) Heidelbergis.

Stockholmis on meie kogemusteks *Baltiska Humanistiska Förbundet*, *Baltiska Arkivet*, *Baltiska Institutet*, *Baltiska Kommittén* ning Balti Uuringute Keskus ülikooli juures, millest enamik on tegutsenud läbi mitme aastakümne. Pärast 1990. aastat omandasid *Måndagsmötena*, esmaspäevased poliitilised kogunemised lõunavaheagadel üle kogu Rootsi selleks, et samm-sammult jälgida Balti riikide iseseisvumise arengut, üha suurema mõju avalikule arvamusele Rootsis.

Ka ookeanitagused ettevõtmised, näiteks Balti Uuringute Edendamise Assotsiatsioon (*Association for the Advancement of Baltic Studies*) oma regulaarsete üle aasta peetavate konverentsidega ning publikatsioonidega, eelkõige ajakirjaga *Journal of Baltic Studies*, Balti Rahu ja Vabaduse Reisi (*Baltic Peace and Freedom Cruise*) ja Kopenhaageni tribunal 1985, BATUN (Balti Appell ÜROle, *Baltic Appeal to the United Nations*) New Yorgis jne kuuluvad samasse pagulasbalti koostöö röömustavasse žanrisse.

On üldiselt teada, et lõunasse Läti poole vaatamise asemel on Eesti kultuurieliit ja hiljem ka poliitiline eliit üle saja aasta püüelnud intensiivsemalt põhja ja läände, s.t Soome ja Rootsi. Sel teemal on olemas suurel hulgal teaduslikku kirjandust.¹³ See Eesti üldsuunitlus kehtib mitmeti ikka veel.

Noorte pagulaslätlaste, -leedulaste ja -eestlaste teedrajavat koostööd, mis viis välja Kopenhaageni tribunalini, Balti Rahu ja Vabaduse Reisini ja Balti Tuleviku Seminarini 1985. a suvel, tuleb kiita. Vaevalt oli nii neis riikides enestes kui paguluses kunagi varem eksisteerinud seesugust Balti riikide ühisindu. Ent seda

¹³Põhjalikke uurimusi loetlevad Rebas ja bibliograafiad, *op. cit.*; ning Rebas 1995a.

võiks ja arvestades uusi demokraatlikke ning praktilisi tingimusi isegi tuleks ületada Balti riikides pärast 1991. aastat*.

Taastatud iseseisvus pärast 1991. aastat ja demokraatlikud põhiseadused

Balti riikides on andnud tõelisele, juurtega seotud "Balti regionalismile" uue võimaluse. Kümne aasta eest Kieli konverentsil tundus vabatahtlik, demokraatiast võrsuv Balti koostöö olevat ainuke realistlik lootus Balti tuleviku jaoks. Siis pandi ette, et koostööd tehes peaksid Eesti, Läti ja Leedu tagama, et eestlaste juba kehtestatud lähedased suhted soomlaste ja rootslastega jätkuvad ka nende ühistuleviku huvides (Rebas 1990). Nüüd, kümme aastat hiljem ning peaaegu kuus aastat pärast taasiseseisvumist, võiks küsida: kui kaugele on Baltikumi riigid koostöö osas jõudnud? Nagu nägime, on vastuseks see, et Balti ühispilt on üpris hägune.

10. Balti Assambleel Pärnus 1997. a aprillis osalesid aktiivselt kolm Balti peaministrit ühes kaitse-, sise-, justiits-, side-, keskkonna-, põllumajandus-, sotsiaal- ja euroministritega. Kohal ning töös oli hulgaliselt parlamendisaadikuid. ETA teatel valmistati allkirjastamiseks ette resolutsioonid rahapesu, laste õiguste, illegaalse immigratsiooni ja surmanuhtluse kohta ning suhete kohta Valgevene, Tšetšeenia ja NATOga (ETA, 26. IV 1997).

Ent esmaspäeval, 28. aprillil, kommenteeris Eesti suurim ja mõjukaim päevaleht, Tartus ilmuv *Postimees*, seda seansi napisõnaliselt oma juhtkirjas. *Postimehe* juhtkirjanik Aivar Jarne tegi järelduse, et kogu sellest hästiorkestreeritud Balti kontserdist hoolimata on ainuke tõeliselt edenev ühine sektor Balti riikides Baltikumi ühine kaitse. Ülejäänus valitses ajakirjaniku sõnusti peaaegu vaikus.

*Mittesugused mitteametlikud (ka lausa põrandaalused) suhted kolme okupeeritud riigi kodanike vahel olid vahest elavamadki kui paguluses. Kuid see teema on seni uurimata. A. Kaalep.

Eraldi tuleks veel mainida otse instinktiivset kokkuhoiutunnet ja ühisaktsioone leedulaste, lätlaste ja eestlaste vahel Nõukogude koondukslaagrites ja küüdituspaikades. Mitmeti sarnanes see paguluses toimunuga. J. Isotamm.

Kuhu viib see Balti koostöö häbematu nappus? Ja miks on näiteks Tartul sõpruslinnad Rootsis ja mujal, aga mitte naabermaades Lätis ja Leedus?

Kuhu jõuame selle pikavõitu ning impressionistliku arutelu kokkuvõttes?

Kurb küll, aga mis puutub taastatud Leedu, Läti ja Eesti vabariikidesse, siis tõelist, demokraatlikku ja pikaajalist "regionalismi" Põhjala laadis neis peaaegu ei olegi. Balti koostöö klaasi võib tänapäeval kirjeldada parimal juhul kümnendiku võrra täidetuna. Seetõttu seisab alles ees Balti koostöö põhjaliku vundamendi loomine ühiskaitse vallas olemas oleva väljaarendamata koostöö najal. Just seda üritavadki Balti juhtivad poliitikud teha. Nagu mujalgi, näiteks Saksa Liidus enne 1871. aastat ja Põhjamaades juba XIX sajandil, tahavad nad kehtestada Balti ühisturgu ning tolliliitu. Loodetavasti ei teinud Balti riigipead ja välisministrid maikuu Tallinnas, *resp.* Saaremaal neid pühalikke otsuseid ja järgnenud avaldusi mitte ainult selleks, et mõningatele Euroopa Ühenduse või isegi NATO võimumeestele muljet avaldada.

Isiklikult ei usu ma, et Balti valitsused sellega toime tulevad. Takistusi on ikka veel liiga palju, nad on liiga omaseks saanud ning liiga tugevad. Isegi kahepoolsed Balti piirid ei ole veel lõplikult paika pandud. Arvestades erinevaid eelistusi kaubanduses, panganduses ja välispoliitikas tundub nagu kisuks Balti riike pigem üksteisest eemale.¹⁴ Nad on lõhenenud vähemalt niisama tugevasti, kuivõrd nende juhid tahavad ametlikult esineda ühtse Balti rindena. Kaua kestnud ajaloolistel põhjustel jääb leedulaste, lätlaste ja eestlaste, nagu ka kõigi Balti riikide ja peamiselt Läti venelaste rahvuslik identiteet tugevamaks kui mingi üsna uus, pealiskaudne ja harjumatu ühine Balti identiteet. Pealegi ei tea me ikka veel, millises ulatuses Balti rahvad koostööd tegelikult toetaksid.

¹⁴P.S. September 1997: nagu oligi oodata, põhjustas Euroopa Liidu otsus 1997. a suvel kutsuda Euroopa Liiduga ühinemist puudutavatele läbirääkimistele Eesti (ja mitte veel Läti ega Leedu) Leedus ja Lätis negatiivseid hoiakuid Eesti suhtes presidentide ja ministrite tasemel.

Kas lausa samal määral kui “Põhjala” regionalismis? Seni pole selles vallas korraldatud kõiki Balti riike hõlmavat küsitlust.

Isiklikust seisukohast

nähtud Eesti, Läti ja Leedu tulevikuväljavaade viib paratamatult eespool mainitud erinevateks peasuundumusteks jagunemise poole — nii kaua, kui Venemaa või postsovetlik surve saada tagasi piirkond, mida nad nimetavad Наш Запад, Русская või Советская Прибалтика, ikka järgib krahv Fjodor Rostoptšini ambitsioonikat suunda aastast 1800. Õnnetuseks tundub see kaksada aastat hiljem olevat samasugune niihästi käesoleval hetkel kui ka prognoositava tuleviku osas¹⁵.

Või teistpidi vaadatuna: paradoksaalsel kombel on Venemaa surve see, mis lähemas perspektiivis sunnib Balti riike koostööd arendama, kaugemas perspektiivis aga kisub neid lahku. Nad hoiavad omaette tõsistel julgeolekupõhjustel, isegi kui poliitilised juhtkonnad üritavad koostööd teha.

Ning seetõttu jäetakse venelastest tugevasti infiltreerunud ja laostunud Läti Eesti ja Leedu vahel oma ahvatlevate jäävade transiitsadamatega Riias, Liepājas ja eriti Ventspilsis tõenäoliselt maha — uute isandate äranägemisel. Siis võidakse teatud majanduslik õitseng mõneks ajaks vahetada poliitilise iseseisvuse vastu. Nagu näib, juhitakse enamikku Läti majandusest juba vene keeles ja Vene investeerijate poolt.

Järelikult on “võimalus Balti koostööd takistavate tõkete ületamiseks” olemas, ehkki üsna väike. Näiteks: 26. mail 1997 andsid kolm Baltikumi presidenti Otepääl välja ühisdeklaratsiooni, mis puudutas peamiselt ühist välis- ja julgeolekupoliitikat. Samuti rõhutasid nad tulevase ühise Balti majandustsooni tähtsust ning nõustusid üksmeelselt Balti koostööd arendama. Kohtumisel Saaremaal 1. juunil 1997 kuulutasid Balti välisministrid, et Balti koostöö pole iialgi olnud parem. — See on tõsi. Ent mi-

¹⁵Vrd nn Karaganovi või Kozõrevi doktriini aastast 1992 ja nende 1993. a kaitsedoktriini Vene juhtpoliitikute arvukate vaenulike avaldustega 1992. aastast alates. Vt Rebas 1994/1995: 35–44, Venemaa Läänemere-hegemoonia tendentside kaugemast perspektiivist Rebas 1995b: 63–87.

da muud saigi öelda, kui seisti silmitsi järsu äraütleemisega mitte ainult NATO, vaid ka Euroopa Ühenduse poolt? Ning mis erilist õitsengut sai sellelt koostöölt edaspidi oodata?

Selle suure probleemi, Balti koostööd takistava tõkke juured asuvad, nagu nägime, väljaspool Balti riike. Seetõttu peaksid Balti riigid, järk-järgult Läänes aktsepteerimist ja usaldust saavutades, tundma suurt huvi selle vastu, et a) suunata endast kõrvale osa idapoolsest keevalisusest, b) kindlustada piisavalt aega arengusammudeks mõlemal pool piire, c) toetada aktiivselt Lääne investeringuid Lääne-Venemaa haridusse, administratsiooni, seadusandlusse ja majandusse ning d) nõuda, et demobiliseeritaks või paigutataks ümber ülearu tugevad Venemaa rünnakväeosad otse Balti piiride taga (näiteks 76. Piirivalve Lennuväedivisjon ja Spetsnazi polk Pihkvas, 336. Merejalaväe Brigaad Kaliningradis).

Geopoliitilist olukorda arvestades on ilmne, et kui Venemaa ambitsioonidel ning tema "jaga ja valitse" poliitikal Baltimaades on Balti tuleviku üldarengu suhtes primaarsed funktsioonid, saab Balti regionalism parimal juhul pakkuda üksnes sekundaarseid.

Kokkuvõttes: vaid siis, kui nad tunnetavad, et idatiival enam üldse mingit ohtu pole, lõpeks Balti riikide julgeoleku ja integratsiooni otsimine kusagilt mujalt. Ainuüksi demokraatliku ja rahumeelse Venemaa olemasolu haaraks Baltikumi rahvad tõelise regionalismi ja viljakasse koostöösse.

Ning võib-olla leiaks kaunis Jelgava siis sõpruslinna Eestiski.

Kiel, juunis 1997

Kirjandus

- B o h n , R. 1997. Die Erfindung des Nordens. Antrittsvorlesung an der Phil. Fak. der Kieler Universität. (Käsikiri)
- K i v i k a r i , U. 1996. *Wirtschaftsraum Ostsee. Eine neue Zukunft für eine alte Region.* Helsinki
- L o e b e r , Dietrich André 1990. Towards Baltic Regional Identity. — *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States.* Hackettstown, N.J., pp. xiii–xxii
- P i s t o l k o r s , Gert von 1990. Regionalism as a Concept of Baltic Historiography — Some Introductory Remarks. — *Regional Identity*

Balti koostöö — probleem või võimalus?

- under Soviet Rule: The Case of the Baltic States.* Hackettstown, N.J., pp. 1–8
- P i s t o h l k o r s, Gert von 1995. Deutsche, Esten, Letten, Russen: interethnische Beziehungen unter ständischem Vorzeichen 1710 bis 1918. — *Tausend Jahre Nachbarschaft. Die Völker des baltischen Raumes und die Deutschen.* München
- R a u c h, Georg von 1977. *Geschichte der baltischen Staaten.* München
- R e b a s, Hain 1990. "Baltic regionalism"? — *Regional Identity under Soviet Rule: The Case of the Baltic States.* Hackettstown, N.J., pp. 413–428
- R e b a s, Hain 1994/1995. Europe and the Future of the Baltic Republics. — *Perspectives*, 4, Winter, pp. 35–44
- R e b a s, Hain 1995a. Läänemere kolmnurk. — *Mana* 57, Alexandria, lk 64–76
- R e b a s, Hain 1995b. *Ryssland — ett annat Europa.* Stockholm
- Regionalität und Weltgeltung. Nordeuropa um 1900.* 1992. Berlin, Frankfurt, New York, Paris, Viin. *Studia Septentrionalia* 1
- The Cultural Construction of Norden* 1997. Eds. B. Strååth, Ø. Sørensen
- W i t t r a m, Reinhard 1954. *Baltische Geschichte. Die Ostseeländer Estland, Livland und Kurland 1180–1918.* München

HAIN REBAS (sünd. 1943) omandas *dr. phil.* kraadi Göteborgi ülikoolis 1976. Kieli ülikooli Põhjamaade ajaloo korraline professor 1981. aastast. Oli Eesti kaitseminister 1992–1993. *Akadeemias* avaldanud artikli "Miks edu, miks luhtumine?: Võrdlev essee Saksa mobilisatsioonidest Eestis ja Leedus 1943. a" (1996, nr 4, lk 692–727).

JAAN TÕNISSONI JA NÕUKOGUDE LUURE SALAJASTEST SUHETEST

Kaupo Deemant

Endine siseminister Robert Lepikson oma sõnasõjas Heldur Tõnissoniga käib *Eesti Päevalehe* 1997. a 7. juuli numbris välja ootamatu trumbi, viidates viimase isa Jaan Tõnissoni seotusele NKVDga. Selleks kasutab ta ühest Riigikantsseleis asunud NSV Liidu luuretegevust käsitlevast toimikust võetud andmeid, kusjuures need 16 toimikut jõudsid Eesti Riigiarhiivi Tõnismäe filiaali alles 5. juunil 1997. R. Lepiksoni artikli pealkiri on pretensioonikas: "Käes on ülim aeg tõde päevavalgele tuua". Tõde päevavalgele toomise vastu ei tohiks kellelgi midagi olla ja see on ju ajaloolaste otsene kohus.

Eesti Riigiarhiivi Tõnismäe filiaali osakonnajuhataja Indrek Jürjo peatus ühe kõnesoleva toimiku põhjal *Eesti Ekspressi* 1997. a 18. juuli numbris NKVD esindaja "Kini" kontaktidel ja usalduslikel suhetel Jaan Tõnissoniga, märkides, et Jaan Tõnissonile aruandes omistatud varjunime "Tjocka" ei pea vaatlema agendi pseudonüümina. Samas lehenumbris oli ka "Kini" 22. veebruaril 1940 koostatud ettekande eestikeelse tõlke olulisem osa, nii et lugeja sai ise teha oma järeldused N. Liidu spiooni jutujamamistest J. Tõnissoniga 1940. a veebruaris.

Postimehes 11. juulil 1997 avaldatud intervjuus ajakirjanikele Alo Lõhmusele ja Toomas Mattsonile vaatleb I. Jürjo täpsemalt J. Tõnissoni 1939. a sügisel alanud kontakte luuremehe "Kini-ga". I. Jürjo märgib, et nende kontaktide jaoks olid J. Tõnissonil omad eesmärgid. Ta nõustub ka ajakirjanike arvamusega, et säilinud dokumentide põhjal ei saa väita, nagu oleks J. Tõnisson

teadnud oma vestluskaaslase kuuluvust Nõukogude luureteenistusse. J. Tõnissoni Rootsi sõitmise kava oli I. Jürjo arvates seotud rahuläbirääkimistega N. Liidu ja Soome vahel, ehkki otsest vahendamise võimalust ei saa tõestada. Täienduseks võib lisada, et Talvesõja ajal 1940. a jaanuari alguses külastas Soome juhtkonna ülesandel Eestit keeleteadlane Lauri Kettunen, kes kohtus Tartus ka J. Tõnissoniga. Ta tegi J. Tõnissonile ettepaneku sondeerida rahuõlmimise küsimust Riigikogu väliskomisjoni koosolekul Eesti huvidest lähtudes. J. Tõnisson sõitiski Tallinna. Oma kirjas nõukogudesõbralikule soome kirjanikule Hella Vuolijoele 30. jaanuarist 1940 teatab ta: "Olen isiklikult katsunud võimupidajatele peale käia, et katsutaks algatust ilmutada vaenuliku tegevuse lõpetamiseks väärrika kokkuleppe teel." J. Tõnissoni sõidul ei olnud tulemusi, sest Eesti valitsus kartis oma suurt liitlast ärritada (Ilmjärv 1993: 130–131, 172).

Mingit informatsiooni andmist Jaan Tõnissoni poolt võib täiendada väljavõttega "Kini" aruandest: "[---] praeguste kohtumiste ajal "Tjozkaga" märkasid ma tema juures teatavat vaoshoitust meie informeerimise mõttes [---] võrreldes neid meie avameelseste ja intiimsete vestlustega 1939. a sügisel [---]" (Eesti Riigiarhiivi Filiaal = ERAF, f 138, n 1, s 57, l 152).

Tuleb nõustuda I. Jürjo väitega, et J. Tõnisson mingeid saladusi välja ei rääkinud. Päriselt nõus olla ei saa I. Jürjo arvamusel, et J. Tõnisson vist mingeid saladusi ei teadnudki, sest ta oli sel ajal poliitikast kõrvale tõrjutud. Tegelikult kutsuti J. Tõnisson Riigivolikogu liikmena välis- ja riigikaitsekomisjoni kinnistele istungitele, kus arutati Eestile olulisi poliitilisi küsimusi. 1939. a augusti lõpus ja oktoobri alguses toimunud koosolekul võttis J. Tõnisson pikalt sõna ja oli üks Eesti Vabariigi saatuse otsustajaid (*Molotovi—Ribbentropi...* 1989: 137, 142–143, 184, 185–186, 189, 191). Tuleb arvesse võtta ka J. Tõnissoni tutvuskonda. Oma ettekandes peab "Kin" vajalikuks märkida ka seda, et välisminister Ants Piip on J. Tõnissoni mõttekaaslane ja sõber (ERAF, f 138, n 1, s 57, l 153).

Kriitiliselt võttes võib ju J. Tõnissonile heita ette mõningat liigset avameelsust vestlustes N. Liidu esindajaga. Nii on J. Tõnisson "Kinile" öelnud, et vastastikuse abistamise pakti ühepoolne "laiendamine" NSV Liidu poolt tegelikkuses (baasid Tallinnas jt

kohtades), mida polnud paktis ette nähtud, kutsus esile mõningaid "seletamisi". Kui A. Piip tegi selles küsimuses Riigikogu väliskomisjonis informatsioonilise teadaande, oli seal kuulda rahulolematuid häáli. Kui aga Piip selgitas, et Tallinn ja mõned teised punktid ei ole alalised baasid, vaid ajutised peatuspaigad, mis on tingitud praegusest rahvusvahelisest olukorrast, siis väliskomisjoni liikmed "rahunesid" ja küsimus oli ammendatud (ERAF, f 138, n 1, s 57, l 151).

"Kini" ettekandest tuleb tuua esile järgmine J. Tõnissoni kinnitus: "[---] pärast pakti sõlmimist NSVLiga ei pea ta võimalikuks, õigemini otstarbekaks tegutseda praeguste valitsejate vastu ning on otsustanud rahvusvahelist olukorda arvestades isegi ajutiselt katkestada võitluse sise poliitika muutmise eest [---]" (ERAF, f 138, n 1, s 57, l 153).

Peame arvestama sedagi, et "Kini" aruanne on ühepoolne, selles pole kirjas, mida ta ise J. Tõnissonile rääkis. Mainitud jutujamises L. Kettuneniga on J. Tõnisson iseloomustanud "venelasi kui kaupmehi" ja et "neid tuleb kaupmeestena kohelda". Järelikult pidi ta "Kinile" informatsiooni andes viimaselt ka ise midagi samaväärset kuulma. "Kini" ettekannet ei saa võtta täht-tähelt puhta kullana. Kaval ja osav "Kini" varjunime all ja diplomaatilise immuunsuse kaitsel Helsingis töötav NKVD välisosakonna resident Boris Rõbkin-Jartsev võis ülemustele andmeid edastades panna J. Tõnissoni suhu ka selliseid arvamusi ja seisukohti, mida viimane kunagi polnud väljendanud.

I. Jürjo ei pea J. Tõnissoni kontakte Nõukogude luure esindajatega enne 1939. a sügist eriti tõenäoliseks. Tollal tema poolt kasutamata toimikust aga leiame uusi ja põnevaid andmeid. Nii sai 18. veebruaril 1939 NSVL Riikliku Julgeoleku Peavalitsuse 5. osakond Soomest järgmise täiesti salajase eriteate. Jaanuari esimestel päevadel olevat saabunud Soome loengu pidamise ettekäandel endine Eesti riigipea (tekstis "president") Tõnisson. Jutujamises oma sõbraga, kelleks oli N. Liidu luureagent varjunimega "Poet", on ta teatanud järgmist. Ühes vestluses oli Leedu saadik Eestis talle teatanud, et seoses sakslaste survega Leedule oli Leedu valitsus oma iseseisvuse kaotamise vältimiseks pakkunud Saksamaale Meemeli (Klaipeda) ala. Hitler oli Leedu valitsusele teatanud, et Meemeli ala üleandmine teda ei rahulda, kui tuleb

aeg, võtab ta kõik, mis talle vaja on (ERAF, f 138, n 1, s 55). Agendiks "Poet" oli kommunistlike vaadetega soome kirjanik Hella Vuolijoki.

Eriteate teksti kohaselt oli J. Tõnisson otsustanud selgitada N. Liidult toetuse saamise võimalust Saksa agressiooni vastu. Selleks oli ta eelnevalt vestelnud president Pätsi ja ülemjuhataja Laidoneriga. Päts olevat nõustunud N. Liidult abi saamise võimalusega, Laidoner toetanud konkreetsemalt tiheda koostöö loomise vajadust. J. Tõnisson oli juttu ajanud ka Soome president Kallio ja peaminister Cajanderiga, püüdes teada saada Eestile sõjalise abi andmise võimalust Saksamaa kallaletungi puhul. Selget vastust J. Tõnisson Kalliolt ja Cajanderilt polevat saanud. J. Tõnisson oli palunud nõukogude agendil sõita Moskvasse ja selgitada Eesti ning N. Liidu vaheliste poliitiliste läbirääkimiste alustamise võimalust tiheda koostöö loomiseks sakslaste vastu (ERAF, f 138, n 1, s 55).

N. Liidu NKVD juhtkond pidas saadud informatsiooni väga oluliseks. Siseasjade rahvakomissar Lavrenti Beria saatis koopiad sellest ettekandest peaaegu muutmata kujul Stalinile, Molotovile, Vorošilovile ja Mikojanile (ERAF, f 138, n 1, s 55, l 270).

Järgnevas eriteadaandes aprillis 1939 (kuupäev puudub) märgitakse, et jutuajamises oma lähedase sõbraga aprilli alguses on J. Tõnisson kurvastusega maininud, et Moskva ei reageerinud kuidagi tema jaanuaris tehtud ettepanekule. J. Tõnisson teatas oma vestluspartnerile, et eestlased on väga häiritud Meemeli sündmustest ja tugevnenud kuulujuttudest võimalikust Saaremaa ja Hiiumaa okupeerimisest Saksamaa poolt. J. Tõnisson märkis, et Eesti armee ja noorem ohvitserkond on tervenisti meelestatud sakslaste vastu, kuid kõrgemas juhtkonnas leidub germanofiilide kiht, mainides nimeliselt luureülem kolonel Richard Maasingut ning Sõjakooli ülemat kolonel Johannes Soodlat (ERAF, f 138, n 1, s 55, l 281–282).

J. Tõnissoni vestluskaaslaseks oli eespool mainitud N. Liidu luureagent "Poet". Tema 5. aprillil koostatud aruanne "Jutuajamine Tõnissoniga" on äsjamainitud eriteadaandest pikem ja üksikasjalikum. Selle järgi peab Tõnisson Laidoneri ainsaks poliitikuks Eestis, kes mõningal määral saab aru rahvusvahelisest poliitikast ja mõistab rahvusvahelist olukorda. Laidoneri kaht-

lemine Punaarmee jõus ja võimsuses olevat tingitud viimase aja kohtuprotsessidest, mistõttu N. Liit nõrgenes ja Punaarmeel ei ole rohkem kindraleid. J. Laidoner pooldavat läbirääkimisi N. Liiduga mitteametlikus korras ja saavat aru Saksamaa ohust Eestile. J. Tõnisson olevat kinnitanud J. Laidonerile, et lähemal võimalusel püüab ta oma vastutusel alustada läbirääkimisi Moskvas. J. Laidoner polevat sellele vastu väinud. J. Tõnisson teatas idanaabri esindajale, et ta on valmis sõitma Helsingisse ja vajaduse korral ka Stockholmi, et kohtuda vastava inimesega, kellelt saaks teada Moskva tingimusi ja võimaliku abi mõõtmeid ning vorme, mida Eesti võiks N. Liidult saada. J. Tõnisson arvas, et eestlased peaksid ostma relvi N. Liidult, sest Eesti armee olevat väga halvasti relvastatud, lisades, et Eesti valitsusel on praegu 26 miljonit krooni relvade ostmiseks. Nõukogude agent sai teada, et praegu ostab Eesti relvi Saksamaalt ja relvad jõuavad kohale 12 kuu pärast. Relvastuse Saksamaalt ostmise põhjust oli ta pärinud ka J. Laidonerilt. Viimane oli seletanud, et nad püüdsid relvi tellida ka teistest riikidest, kuid kõikjal pakuti hangete täitmise tähtjaks 36 kuud. J. Tõnisson olevat kibedusega märkinud, et välisminister Karl Selter on sakslaste poolt ära ostetud ning tema tõeliseks peremeheks peetakse Saksa saadikut Frohweini, kes pidevalt istub välisministeeriumis ja protesteerib vähimagi Saksamaad arvustava uudise pärast Eesti ajakirjanduses. Frohweini püüdlikkuse tõttu saadetakse Eesti ohvitsere väljaõppele Saksamaale. J. Tõnisson nendib, et kahjuks on Selteril mõju president Pätsile. Pätsi ta aga ei pea täielikult germanofiiliks. Samas nimetab ta oma elupõlist rivaali Pätsi siiski Eesti patrioodiks (ERAF, f 138, n 1, s 55, l 294–296).

Need andmed toovad uues valguses esile peale J. Tõnissoni ka J. Laidoneri, sest nende sellist soovi saada abi N. Liidult on raske uskuda. Peame suhtuma kriitiliselt ka H. Vuolijoe edastatud andmetesse. Ent "Poedid" ettekande põhjal võime tõdeda, et J. Tõnisson usaldas liialt oma Soome sõpra ning talle valmistas sügavat muret Saksamaa suur mõju Eesti sise- ja välispoliitikale. Tuleb mainida veel üht salajast dateerimata ja anonüümset ettekannet. Selles korratatakse "Poedilt" saadud andmete alusel J. Tõnissoni viimase aja sümpaatiat N. Liidu vastu ja tema kavatsust alustada läbirääkimisi Nõukogude esindajatega. Oma kavatsustest olevat

ta rääkinud ka J. Laidonerile, kellel polevat olnud midagi tema mitteametlike läbirääkimiste vastu N. Liiduga (ERAF, f 138, n 1, s 55, l 279–280). Ajaliselt kuulub see dokument 1939. a aprilli, kui Saksamaa oli just rahulikul teel anastanud Leedult Klaipeda-maa.

Murrang J. Tõnissoni suhtumises N. Liitu toimus Talvesõja ajal. Ega siis pidevalt Nõukogude saatkonnas käinud riigiäraand-jast Riigivolikogu liige Neeme Ruus ilmaaegu seletanud 1940. a märtsis: “Jaan Tõnisson toetas kuni Soome sündmusteni lähe-nemist Nõukogude Liidule, kuid pärast sõja algust muutus tema orientatsioon järsult. Praegusel ajal pooldab ta Eesti iseseisvuse säilitamist Euroopa Föderatsiooni koosseisus.” (ERAF, f 138, n 1, s 57, l 186.)

Tähelepanuväärne ja väga ettenägelik oli luureagent “Kini” iseloomustus oma vestluspartneri kohta: “Teda vaadeldakse kui “vana lippu”, kelle ümber võivad koonduda teatud jõud hädaohu korral riigile. Suurt ohtu ta Pätsi jaoks ei kujuta, kuid Päts suhtub temasse ettevaatusega.” (ERAF, f 138, n 1, s 57, l 155.)

Küllaltki ebamääraseid ja vastuolulisi andmeid J. Tõnissoni sõbralikust suhtumisest N. Liitu ja kontaktidest idanaabri esinda-jatega esines kirjasõnas varemgi.

Diplomaat Oskar Mamers (O. Öpik) kirjutab oma mälestusraa-matus *Häda võidetule*: Eesti ja Saksamaa vahelise mittekallale-tungi lepingu ratifitseerimise ajal olevat pidanud J. Tõnisson Riigivolikogus ja Joakim Puhk Riiginõukogus sama sisuga kõnesid. Nende kõnede mõte olnud järgmine: Eesti on praegusel hetkel ot-seselt ohustatud Saksamaa agressiivsetest kavatsustest ning ainus võimalus selle ohu vältimiseks oleks paluda Nõukogude valitsus-elt miljonimehelise armee saatmist Eestisse, mis peaks alluma kindral Laidonerile (Mamers 1958: 72).

Stenogrammi järgi ei öelnud J. Tõnisson oma kõnes Riigivoli-kogus 21. VI 1939 midagi seesugust. Ta avaldas vaid kartust, et Eesti võib sattuda Saksamaa löögi alla, ja rõhutas neutraliteedist kinnipidamise ja Suurbritanniaga sõpruse vajalikkust. Hääleta-misel jäi J. Tõnisson erapooletuks. (*Riigivolikogu...* 1939: 1080–1089.)

Vastuolulised on ka samas raamatus esitatud andmed J. Tõnissoni sõidust Soome 1939. a hilissuvel, kui ta olevat H. Vuolijoe korteris saanud kokku Nõukogude saatkonna esindajaga ja palunud Eestile Punaarmee kaitset Saksamaa vastu. Ajakirja *Nädal Pildis* andmetel oli J. Tõnisson Eesti delegatsiooni juhina tõepoolest 30. juulist kuni 4. augustini Helsingis toimunud rahvusvahelisel karskuskongressil (*Nädal Pildis*, 1939, nr 16 (102)).

Mamersi väitel saanud J. Tõnisson H. Vuolijoe korteris kokku N. Liidu Helsingi saatkonna töötajatega, kellele ta olevat teatanud, et eesti rahva enamus soovib Punaarmeelt kaitset Saksamaa vallutuskatse korral. Soomest tagasi tulles külastanud J. Tõnisson kohe K. Pätsi Kadrioru lossis ja rääkinud talle oma tegemistest. K. Päts olevat lasknud J. Tõnissonilt kuuldu peaminister Eenpalul protokollida, soovides seda hoida avalikkuse eest saladuses (Mamers 1958: 72–73).

Postimehe toimetuses töötanud ja J. Tõnissoni hästi tundnud Arno Raag peab oma raamatus *Saatuslikus kolmnurgas* J. Tõnissonile omistatud Punaarmee Eestisse kutsumist vassimiseks. Abikaasa andmeil käinud J. Tõnisson Soomes K. Pätsi soovil vaid poliitilist olukorda selgitamas. Edasi väidab aga A. Raag, et ühe endise välisministeeriumi ametniku kirja põhjal käinud J. Tõnisson Soomes oma algatusel, kuid K. Pätsi teadmisel ja nõusolekul. Tagasi saabudes läinud ta kohe Kadrioru lossi ja andnud ülevaate oma kohtumisest N. Liidu kõrgema ametnikuga H. Vuolijoe korteris. Mingeid andmeid Punaarmee Eestisse kutsumise kohta J. Tõnissoni poolt mainitud ametnikul teada ei ole (Raag 1974: 9–10).

Kuuldused J. Tõnissoni läbirääkimistest Soomes Moskva esindajatega ilmselt läksid siiski liikvele. 1997. a märtsis manalateele läinud kultuuriloolane Oskar Kuningas (ta oli 1939. a koos J. Tõnissoniga Helsingis karskuskongressil) rääkis allakirjutanule järgmist: Saksa okupatsiooni ajal kuulnud ta kitsas ringis J. Tõnissoni kohtumisest H. Vuolijoe korteris Moskva eriesindajaga. See öelnud J. Tõnissonile, et suure sõjaohu tõttu peaks Eesti oma julgeoleku huvides andma N. Liidule baasid. J. Tõnisson vastanud, et ta pole valitsuse juht ja tal pole volitusi nii tähtsas küsimuses läbirääkimisi pidada. Erasisikuna võiks ta küll öelda, et Saksa ohu vältimiseks oleks Eestile Vene baase vaja. Kuid seda vaid ühel

tingimusel — peab olema inglaste ja prantslaste garantii, et Punaarmee läheb pärast sõja lõppu baasidest välja (Oskar Kuninga suuline teade Kaupo Deemandile 6. III ja 26. XI 1994).

Jaan Tõnisson kartis tõsiselt Saksamaa kallale tungi. Elukogenud mehena ei pidanud ta Venemaadki Eestile ohutuks. Kord võrdles ta venelast karuga, kes sööb taru meest tühjaks ja lööb siis mesipuu puruks (Raag 1974: 10).

Huvitava killuna vilksatab J. Tõnissoni nimi N. Liidu saadiku Kuzma Nikitini aruandes 26. juunist 1940. Selles mainiti, et enne Andrei Ždanovi saabumist Tallinna oli J. Tõnisson üks uue valitsuse peaministri kandidaate (*Baaside...* 1991: 171).

Andmeid Jaan Tõnissoni elust ja tegevusest pärast Eesti annekteerimist on vähe. Koolimehe ja bibliofiili Jaan Roosi käsikirjaliste mälestuste põhjal elas ta vaikselt ja tagasiõmbunult Tartu lähedal Eerika talus, jäädes alalhoidlikule seisukohale: “Tuleb rahulik olla, ära oodata ja vaadata, kuidas olukord hakkab arenema [---], ei ole tark peaga vastu müüri joosta.”

13. detsembril 1940 J. Tõnisson arreteeriti, ta kadus aastakümneteks täielikku teadmatusse. Pärast N. Liidu kokkuvarisemist ja julgeoleku rangelt salastatud materjalide avanemist ajaloolastele uurimiseks selgusid paljud üksikasjad tema arreteerimisest, ülekuulamistest, samuti ka tema eneseksjäämisest ja murdmata mehemeelset. Meenutuseks toome mõne väljavõtte J. Tõnissoni uurimistoimikust. NKVD Tartu osakonna kirjast 29. XII 1940 uurimisosakonna ülemale võib lugeda: “[---] Ülekuulamisel käitub Tõnisson provokatsiooniliselt, ei soovi otseselt vastata uurijate poolt esitatud küsimustele ja nõuab tungivalt igasuguste kõrvaliste andmete kandmist ülekuulamisprotokollile ning kui uurijad keelduvad nende põiklevate vastuste kirjapanemisest, siis keeldub protokollile alla kirjutamast [---]” (ERAF, f 130, s 6610, l 22). Viimasel ülekuulamisel 24. IV 1941 ütles ta kindlameelselt: “Oma mõttekaaslasel keeldun ma nimetamast.” 29. VI 1941 koostatud uurimise lõpetamise protokollile on uurija juurde kirjutatud: “Tõnisson ei pea ennast süüdlaseks, lähtudes Eesti ja Nõukogude Venemaa vahel 1920. a sõlmitud rahulepingust ja vastastikuse abistamise lepingust, mis sõlmiti Eesti ja NSV Liidu vahel 1939. aastal.” (ERAF, f 130, s 6610, l 53.)

Väljavõtted J. Tõnissoni toimikust peaksid hajutama väikse-magi kahtlusevarju selle kohta, et J. Tõnisson oleks võinud olla N. Liidu salajane kaastööline.

Pärast 2. VII 1941 sõjatribunalis toimunud lühikest kohtu-komejanti kadus J. Tõnisson jäljetult. Tema saatuse uurijate üks-meelsel arvamusel lasti Jaan Tõnisson 3. juulil 1941 Tallinnas või selle ümbruskonnas maha.

Kirjandus

B a a s i d e lepingust anneksioonini. Dokumente ja materjale. 1991. Tallinn

I l m j ä r v , Magnus 1993. Nõukogude Liidu ja Saksamaa vahel. Balti riigid ja Soome 1934–1940. — *Academia*, nr 3

M a m e r s , Oskar 1958. *Häda võidetuule*. Stockholm

M o l o t o v i — R i b b e n t r o p i paktist baaside lepinguni. Dokumente ja materjale. 1989. Tallinn

R a a g , Arno 1974. *Saatuslikus kolmnurgas*. Lund: EKK

R i i g i v o l i k o g u stenograafilised aruanded. I koosseis. III ja IV istungjätk. 1939. Tallinn

KAUPO DEEMANT (sünd. 1936) lõpetas TRÜ 1962. a ajaloolase-arheoloogina. *Mag. phil.* arheoloogia alal 1993. a. Tallinna Linnamuuseumi vanemteadur.

LISA*

AGENT "POEEDI" (HELLA VUOLIJOE) ETTEKANNE

3241

ALLIKAS: "POEET"

5. IV 39. a

VESTLUS TÕNISSONIGA

Tõnissonil oli väga kahju, et seni pole olnud võimalust kohtuda NSVL esindajaga ja alustada läbirääkimisi abi saamise kohta NSVL poolt.

Helsingist saabudes rääkis ta Laidoneriga sellest, mida talle jutustasid Cajander ja Erkkö eeldatavast suhete paranemisest NSVLi ja Soome vahel. Laidoneri huvitas see väga. Tõnisson peab Laidoneri ainsaks Eesti poliitikuks, kes natukegi mõistab rahvusvahelist poliitikat ja orienteerub rahvusvahelises olukorras. Tõnisson tegi Laidoneriga ettevaatlikult juttu sellest, et ka Eestil oleks vaja mõelda oma suhete parandamise peale NSVLiga. Laidoner ütles, et Punaarmees pole nüüd enam kindraleid ja et NSVL "on jäänud väga nõrgaks" seoses viimaste protsessidega. Seetõttu vaevalt et Moskva suudab Eestit aidata Saksamaa vastu. Siiski ei vaielnud Laidoner vastu sellele, et alustada läbirääkimisi NSVLiga mitteametlikus korras. Laidoner näeb väga hästi ohtu Eestile Saksamaa poolt ja teab, et kogu eesti rahvas tõuseb sakslaste vastu ning et temal tuleb seda liikumist juhtida. Tõnisson ütles Laidonerile, et ta püüab lähimal võimalusel oma riisikol ja enda autoriteedi vastutusel alustada läbirääkimisi Moskvaga. Laidoner ei vaielnud sellele vastu.

Tõnisson teatas mulle, et ta on valmis tulema Helsingisse ja kui vaja, sõidab ta Stockholmi selleks, et kohtuda vastutava inimesega ning saada teada Moskva tingimusi ja selle abi mõõtmeid ja vormi, mida Eesti võiks arvestada NSVLilt saada. Ta arvab, et eestlased ostaksid relvastust NSVLilt, sest Eesti sõjavägi on väga halvasti relvastatud. Eesti valitsusel on praegu 26 miljonit krooni relvade ostmiseks. Tõnisson ütles, et kliiringu korras otsisid nad praegu osa relvastust Saksamaalt, kuid Saksamaa lubas relvastuse tarnida alles 12 kuu pärast. Kui Tõnisson sai teada

*Et meie ajakirjanduses on eelnevas artiklis tsiteeritud dokumentidele samuti korduvalt viidatud, siis peame otstarbekaks avaldada neist Jaan Tõnissoni puudutav osa täielikult. Dokumendid, mis asuvad Eesti Riigiarhiivi Filiaalis, f 138, n 1, s 55, l 294–296 ja f 138, n 1, s 55, l 148–155, on tõlkinud Jaan Isotamm.

relvastuse ostmisest Saksamaalt, siis läks ta Laidoneri juurde ja küsis, miks seda tehakse. Laidoner selgitas, et nad püüdsid tellida relvastust teistest riikidest, kuid kõikjal pakuti tarnimise tähtjaks 36 kuud.

Eestlased võivad sõja ajal panna välja 100 000 hästi ettevalmistatud sõdurit, kuid relvi ja lahingumootori pole küllaldaselt, ehkki eestlased ise on uhked selle peale, et neil on rohkem relvi kui lätlastel.

Tõnisson rääkis, et ta mõistab suurepäraselt seda, et eestlased peavad võtma enda peale Leningradi kaitsmise eesliini ning et see on hind, mida nad maksavad oma iseseisvuse eest. T. ütles, et loomulikult peavad eestlased andma NSVLile garantii selle kohta, et nad täidavad oma ülesande.

Eesti valitsusriigikondades liiguvad ammu jutud selle kohta, et pärast Meemeli kindlustamist hakkab Saksamaa püüdma vallutada Eesti saari. Eestlased on selle pärast väga mures. Eesti sõjavägi ja noorem ohvitserkond on sajaprotsendiliselt Saksamaa vastu, vaid kõrgema ohvitserkonna seas on saksameelseid elemente, eriti on Eesti kindralstaabi kolonelid MAASING ja SOODLA täielikult sakslaste mõju all ning tõenäoliselt nende poolt ära ostetud. Soodla oli hiljuti Tartus ja pidas seal ohvitseride kogus kõne, milles ütles, et eestlased peavad arvestama Saksa jõuga ning et tuleb sakslastega läbi saada. See tekitas tugeva ärrituse ohvitserkonnas.

Pätsi ennast Tõnisson ei pea täielikuks germanofiiliks, sest Päts kardab näidata oma Saksa-sümpaatiat rahvale. Ent Päts on ikkagi eesti patrioot. Halb on see, ütles Tõnisson, et ta hoiab kinni Selterist ja Selter on kindlasti sakslaste poolt ära ostetud. Laidoner jutustas Tõnissonile, et Selter ostis Saksamaal sakslastelt suurema osa Kreenholmi manufaktuuri aktsiaid 800 000 riigimarga eest, ehkki nende aktsiate nominaalne turuhind oli 2,5 miljonit marka. Pole teada seda, kust Selter selle raha võttis, ega seda, miks ta need aktsiad nii odavalt ostis. Peale selle ostis Selter endale mõisa, majad ja suvilad, mida pole kuidagi võimalik ministripalga eest muretseda.

Hiljuti sõitis Selter Berliini kaudu Göringi juurde ning sealt Itaaliasse ja Budapesti. Isegi Inglise saadik Eestis Gallienne sai Londonist käsu avaldada protesti ja selgitada Selteri sõidu eesmärki. Parlamendis esitas isegi valitsuspartei koos opositsiooniga arupärimise Selteri kohta ja protesteeris tema tegevuse vastu.

Hiljuti toimus suur skandaal Selteri käsu pärast Eesti ajalehtedele, et nad saaksid kogu informatsiooni ainult DNBl (Saksa telegraafiagentuurilt) ning loobuksid oma lepingutest Havase ja Reuteriga. Ajakirjandus protesteeris parlamendis ja seal avaldati peaaegu üksmeelselt protesti Selteri vastu, nii et ta pidi oma käsu ära muutma.

Saksa saadikut Frohweini peetakse Selteri tõeliseks peremeheks. Ta istub pidevalt välisministeeriumis ja protesteerib väikseimate uudiste vastu ajakirjanduses, mis Saksamaale ei meeldi. Frohwein peab end üldse Eesti avalikkuse suhtes häbematuks üleval.

Frohweini mõju all on Inglise saadik Gallienne, kes hakkas pärast Münchenit käima koos Frohweiniga Eesti välisministeeriumis ja andma nõu, et eestlased käituksid Saksamaa suhtes korrektsemalt. Gallienne levitab üldse kõikjal kuulujutte Inglismaa ja Saksamaa sõbralikest suhetest ning NSVL nõrkusest. Tõnisson peab Gallienne'i kahjulikumaks kui isegi Frohweini.

Kuulujuttude levitamiseks NSVL nõrkusest tegelesid Eestis ka jaapanlased, kes jutustasid kõigile, sealhulgas Laidonerile, et nad saavutasid võidu Tšankunföngis ning "paljastasid Nõukogude armee nõrkuse".

Tänu Frohweini püüdlustele saatis Eesti sõjavägi oma ohvitseri väljaõppele Saksamaale Belgia ja Prantsusmaa asemel ning mitu Saksa ohvitseri on nüüd Eesti sõjaväes, mille vastu Tõnisson korduvalt protesteeris. [---]

LUUREOHVITSER "KINI"

(BORIS RÕBKIN-JARTSEVI) ETTEKANNE

Tallinnas, 22. 2. 1940

Lugupeetud sm. Viktor!

Ma ei saanud Teile informatsiooni telegraafi teel, sest mitu kavandit ja kombinatsiooni pole veel lõpuni viidud, ning tahtsin teatada Teile siis, kui kõik on juba valmis.

Alustan üksikute küsimuste kaupa:

1. "Tjokkast".

Ma juba teatasin Teile lühidalt meie esimesest kohtumisest temaga. Peab ütleva, et tema perekondlik tragöödia juhtus kohutavalt ebasobival ajal. Esimest korda kohtusime 10. veebruaril tema Tartu korteris. Viibisin tema juures 4,5 tundi. Ta alustas ennast tabanud õnnetusest pojaga, mis lõi ta täiesti rööpast välja. Pärast seda lugu oli ta poolteist kuud voodis. Tõepoolest on ta hirmsasti vananenud sellest ajast peale, kui ma teda nägin (ta on 71-aastane). Hoolimata sellisest seisundist oli ta valmis sõitma Stockholmi "informatsiooni saama" Soome küsimuses. Teda viisid segadusse vaid mõned asjaolud: kas Rootsi ringkonnad usaldavad teda praeguses situatsioonis, kui Eesti soomlaste avalduse põhjal osutus "oma vanema õe reetjaks"; raskused hankida piletit Riia—Stockholmi lennukile, sest piletid on Riias juba kaks nädalat

ette ära ostetud; selle sõidu kallidus. Viimases küsimuses teatasin talle delikaatselt, et loomulikult võtame selle sõidu kulud enda peale, liiatigi kui meile on väga hästi teada tema materiaalne olukord. Selle peale ütles ta, et sõiduraha ei saa ta meie käest kuidagi võtta; kui ta sõidab, siis vaatamata oma kehvusele ainult oma kulul. Pärast vestlemist teistes küsimustes, mis puudutasid Eestit, leppisime kokku kohtuda 15. 2. Tallinnas tema linnakorteris.

Järgmisel päeval, 12. 2. näituse avamisel, kuhu ta tuli koos naisega, tervitas ta mind ja poetas fraasi selle kohta, et mõtles järele ning leidis, et vaevalt saab ta midagi huvitavat hankida Stockholmi sõiduga. Olukord näitusel polnud sobiv selliseks jutuks, seetõttu ma viisin jutu teisele teemale, piirdudes vastusega “räägime viieteistkümnendal”.

Selle fraasi põhjal sai mulle selgeks, et pärast minu eilset vestlust temaga pidas ta naisega nõu ning too rikkus selle plaani ära. Tuleb öelda, et ta on üldse tugevasti naise mõju all.

15. 2. tulin ma tema korterisse Tallinnas. Ta hakkas mulle tõestama selle sõidu tarbetust, võimalust, et see tekitab siin lärmi, jne. Teie soovitude kohaselt ei hakanud ma sõidu asjus peale käima ning me läksime teiste küsimuste juurde. Minu küsimusele — kes praegustest ministritest on seotud majanduslike firmadega, aktsiaseltsidega jne — vastas ta, et seaduse järgi on ministrid kohustatud valitsusse minekul täielikult loobuma osalusest majanduslikes ettevõtetes ning tõi kohe näiteks ennast: sellepärast, et ta kuulus omal ajal valitsusse, pidi ta lõpetama suhted oma trükikojaga ja ajalehega “Postimees” Tartus, mis kuulus talle aastail 1896–1930, ning selle äri teistele üleandmisega kaotas ta kogu oma varanduse (300 000 Eesti krooni). Tõsi küll, mõned korraldavad seda teisiti, jätkates mitteametlikult osalemist firmades; näiteks LAIDONER teeb seda Kreenholmi manufaktuuris; SELTER ei unustanud ministriks olles samuti ennast. Samas jutustas ta, et küsimus SELTERI vabastamisest välisministri kohalt oli otsustatud juba enne Nõukogude—Eesti lepingu allakirjutamist, seetõttu polnud SELTERI lahkumine viimase Eesti valitsuse koosseisu ümberkorraldamisel ootamatuseks. Ta oli juba määratud saadikuks Berliini, kuid valitsus loobus suurt lärmi kartes (kõik teavad, et SELTER on Saksa agent, ning siis määratakse ta Berliini) sellest kavast ja saatis SELTERI Genfi.

Rääkides üksikutest ministritest ja nende suhtumisest Nõukogude—Eesti pakti, ütles “Tjozka”, et praegusest koosseisust saab vaevalt et kedagi nimetada, kes tegutseks pakti vastu. Tõsi küll, pakti “laiendamine” NSVLi poolt tegelikkuses (baasid Tallinnas jt kohtades), mida polnud paktis ette nähtud, kutsus esile mõningaid “seletamisi”. Kui Piip tegi selles küsimuses informatsioonilise teadaande Riigivolikogu

väliskomisjonis, siis kostis seal rahulolematuid hääli. Ent Piip selgitas, et Tallinn ja mõned teised punktid pole alalised baasid, vaid praegused rahvusvahelisest olukorrast tingitud ajutised peatuskohad, ning siis "rahunesid" väliskomisjoni rahulolematud liikmed ja küsimus oli sellega ammandatud.

Eesti saadikut Moskvas REID iseloomustas "Tjozka" kui liberaalsete veendumustega inimest minevikus ja endist tähtsat sotsiaaldemokraati, kuid 1934. a leppis Rei PÄTSIGA ära ning teenib teda nüüd ausalt.

Kui ma sain "Tjozka" jutust teada, et ta on ajalehe "Postimees" (mis ka praegu ilmub Tartus) endine omanik ja et selle ajalehe praegused toimetajad on tema endised õpilased, siis otsustasin seda ära kasutada ja valida välja sobiv ajakirjanik Soome saatmiseks. Ma palusin "Tjozkal" keegi välja valida ning saata ta kas oma nimel või tutvustada teda minuga. "Tjozka" nõustus ja lubas 2–3 lähema päeva jooksul seda teha. Leppisime kokku kohtuda 20. veebruaril.

Kui ma 20. veebruaril tema juurde tulin, siis leidsin ta täiesti haigena voodist. Selgus, et tal on südamehäired, pea käib ringi, pulss on ebahühtlane ja arst oli soovitanud tal õnnetuse vältimiseks jääda paariks nädalaks voodisse. Oma olukorrale vaatamata võttis ta mind vastu, kuigi rääkida oli tal raske. Teatas, et ta rääkis konfidentsiaalselt ühe ajalehe "Päevaleht" toimetajaga, kes nõustus, kuid peatoimetaja Tammer pidas korrespondendi saatmist ebasoovitavaks, sest ajaleht püüab olla Soome küsimuses neutraalne ning see võib tekitada ebameeldivusi NSVLi poolt.

Muuseas vastab see tõele. Sel põhjusel ei tule praegu midagi välja Teile teadaoleva residentuuri kombinatsiooni realiseerimisest.

"Tjozka" vabandas, et ta ei saa ka meie teist palvet täita, tõendades, et see pole tema süü.

Seoses sellega, et praeguste kohtumiste ajal "Tjozkaga" märkasin ma tema juures teatud vaoshoitust meie informeerimise mõttes, teatasin talle, et mulle on jäänud halb mulje meie praegustest kohtumistest, võrreldes neid meie avameelsete ja intiimsete vestlustega 1939. a sügisel, ning et ma ei saa aru, millega seda seletada (sellega pidasin ma silmas tema provotseerimist avameelset rääkima, et otsustada, kas tasub teda viia kontakti r[esidentuur]iga).

Selle peale vallandus "Tjozkal" terve pihtimus, mille sisu on lühidalt järgmine:

Poja surm vapustas teda otseselt, murdes kogu tema jõu, ta jäi järsku 10 aastat vanemaks ja raugastus. Puhtisaliku mure kõrval olid sel pojalt tema sõnade järgi kõik eeldused saada poliitikategelaseks, kes võinuks pärast isa surma jätkata tema poliitiliste ideede arendamist, ent nüüd on

kõik katkenud. Tema teine poeg on tavaline ärimees ja poliitikaga ei tegele.

Sellele tuleb lisada muutunud poliitiline situatsioon. Kui ta möödunud aastal nägi, et tema maa käib oma välispoliitikas ohtlikku teed, siis otsustas ta aktiivselt tegutseda vajalikus suunas; kuid praegu, pärast pakti sõlmimist NSVLiga ei pea ta võimalikuks, õigemini otstarbekaks tegutseda praeguste valitsejate vastu, ning on otsustanud rahvusvahelist olukorda arvestades isegi ajutiselt katkestada võitluse sisepoliitika muutmise eest. Ning see tema passiivsus poliitilises tegevuses viimasel ajal ongi selle põhjuseks, et ta pole lihtsalt paljude asjadega kursis, olgugi et Piip on tema leeri esindaja, sõber jne.

Kõike seda esitas "Tjozka" tõestusena, et ta pole muutnud oma suhtumist meisse, ent pole lihtsalt saanud olla meie praegu kasulik oma passiivse osalemise pärast poliitilises elus. "Tjozka" lisas sellele: "Kui Te teaksite, milliseks moraalseks löögiks mulle oli eelmise aasta lugu LAIDONERIGA! Kuidas ma tundsin end Teie ees süüdlasena! Kui mul poleks minu elukogemusi, siis ma ei oleks füüsiliselt elanud üle seda häbi ja ebameeldivusi!"

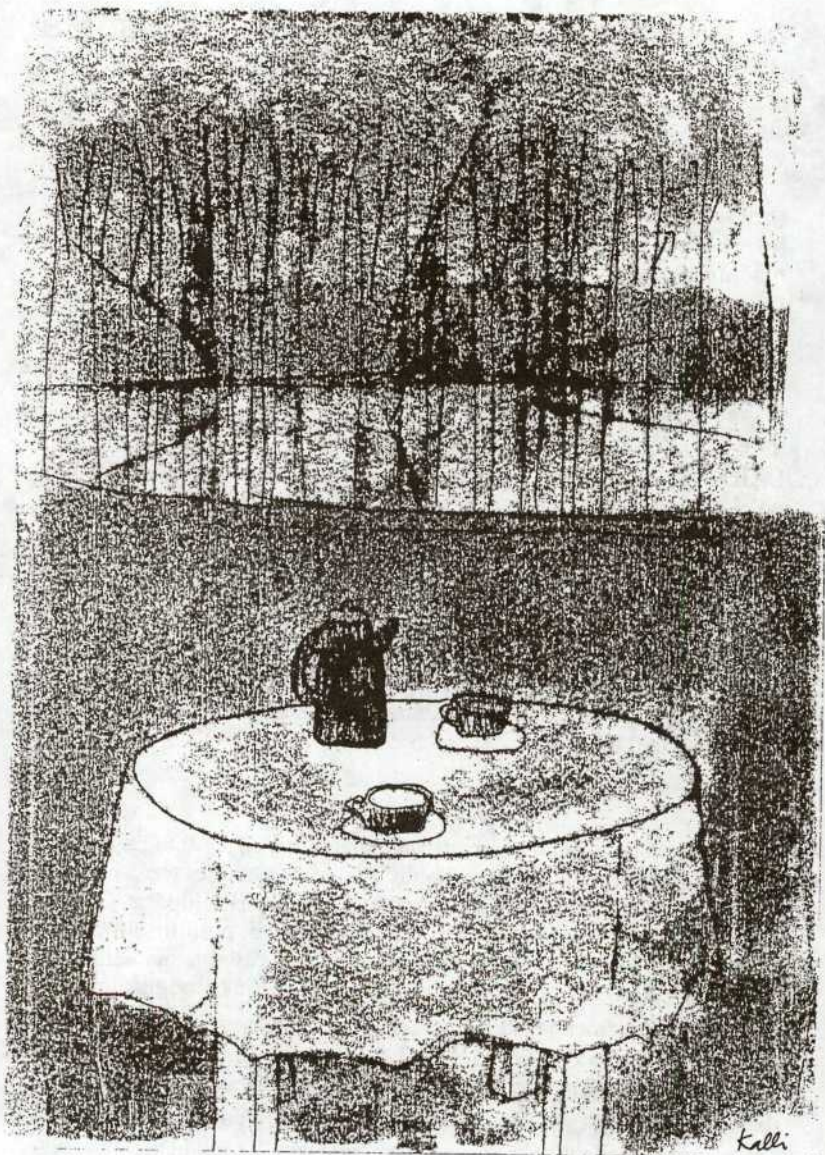
Kogu see jutt erutas teda nii, et vanamees unustas isegi oma haiguse, ja ütles enne minu lahkumist, et niipea kui ta füüsiliselt paraneb, lülitub aktiivselt poliitikasse ja jätkab hea meelega kontakte meiega. Palus, et kui ma veel kunagi Eestisse tulen, siis tingimata tuleksin tema juurde.

Sellega me läksimegi lahku. Ma arvan, et kui ta paraneb, siis teeb ta tõepoolest midagi. See on trotsliku iseloomuga inimene. Kahju, et ta on tõesti vana!

*

Muuseas, vesteldes mõne isikuga (lähemalt neist allpool) tegin ma üht-teist selgeks ka "Tjozka" enda kohta. Mulle jutustati, et tema poeg oli Inglise orientatsiooniga, väga andekas ja kõva poiss; lõpetas Oxfordi ülikooli ning oli kõik aastad seotud Inglismaaga nii poliitiliselt, "vaimsel" kui ärialselt. Kui tema papa oli omal ajal võimul, siis kamandas 25-aastane pojuke. Poja kaotus oli "Tjozkale" suureks löögiks.

Samadel andmetel pakuti "Tjozkale" 1939. a sügisel haridusministri portfelli, millest ta keeldus; ta on endast lugupidav inimene ja ei pidanud säärast portfelli enda jaoks küllaldaseks. Praegu ta aktiivset rolli poliitikas ei etenda, olles vaid riigivolikogu liikmeks. Teda vaadeldakse kui "vana lippu", kelle ümber võivad koonduda teatud jõud hädaoahu korral riigile. Suurt ohtu ta Pätsi jaoks ei kujuta, kuid Päts suhtub temasse ettevaatusega. [---]

KALLI KALDE

VEEL ÜKS PETERSON EESTI VANEMASSE LUULEILMA

Vello Paatsi, Silvia Nagelmaa

19. sajandi kolm esimest aastakümnet pole andnud eesti luuleilma just palju nimesid, pisut rohkem küll luuletusi. Eestlastest troonib siin üksnes Kristjan Jaak Peterson, ent temagi isikut ja kirjutatud tunneme vähem kui sajandi. Selle eest oleme tänu võlgu Villem Reimani leiule Õpetatud Eesti Seltsi arhiivist, eriti aga mitmekesise kultuuriloolise ainese talletajale, Pärnu Eliisabeti kiriku pastori Johann Heinrich Rosenplänterile (1782–1846). Seda materjali veel kord sõeludes jäi ühe siinkirjutaja pilk peatuma Sauga küla koolmeistri Ado Petersoni laulude vihikule Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (ÕES, f 192, m 18), mis on varem kuulunud Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade kogusse viitenumbri 67. Tundub, et oktaavformaadis käsikiri on jäänud tundmatuks, vähemasti puudub igasugune märge selle varasema kasutamise kohta. Tiitelleht kannab arvatavasti käsikirja korraldaja antud saksakeelset pealkirja “Von Ado Peterson Schulmeisters in Sauga Külla gesamelte estnische Gedichte”. Laulude vihik koosneb kahest kokkukõidetud osast, kokku 133 lehekülge. Selle esimene pool (61 lk) sisaldab 12 laulu: “Karro õppimine”, “Hundi põlli”, “Jännes”, “Issa surma wodis”, “Nore mehhe matmine”, “Wäikese lapse haua jures”, “Homniko laul”, “Õhto laul”, “Sõea laul”, “Kõrtsi laul”, “Kewwade laul”, “Riidleja”. Neile järgneb “Lõppo sõnna”, kus autor teatab, et tänini on ta laulnud ühtejärge, ehk “ühhe riäga kirjutatud”, ent nüüd nõuks võtnud laulud salmidega kirjutada, “mis nenda saab sündima, et sagedaste ue riäga pean hakkama”. Seda teeb ta sellepärast, et “kellest laulu teen, ennam arro saab, kui nendest saab, mis ühte järge, ehk ühhe riäga on kirjutud” (lk 50).

Järgneb suur pealkiri "Waimolikud asjad" alapealkirjaga "Hom-miko laulud", mis koosneb seitsmest salmidesse jaotatud luuletusest. Nende järel tuleb uus autori käega kirjutatud tiitelleht "Laulud, ja õppi kirjad: Mis ühhest ja teisest asjast kirjutud ja kokkolidetud 1830". Samas leidub veel teinegi Rosenplänteri käega kirjutatud tiitel "Laulud, mis ühhest ja teisest asjast kirjutand ja kokkoliitnud Ado Peterson Sauga külla koolmeister 1830". Uue paginatsiooniga osa sisaldab 72 lehekülge. Laulude pealkirjad on: "Õhto aja lustipiddamine", "Pulma rahwas", "Pulma laul", "Laulo teggemine", "Rekrutiks minnemine", "Kõrtsis joja", "Noremeste kõrtsi laul", "Karjalaste laul", "Sõa laul", "Waenlase peäle tullemine". Neile järgneb vahepealkiri "Tõine jäggo: jutluse ütlemisest", mis hõlmab üheksa laulu: "Kõrtsi-käija", "Riidlemine", "Kolm sõbra", "Koli-laste õppetud", "Kõrtsis-laulja", "Kubja hammet", "Kas murrab hiri", "Taewa tähhed", "Karro õppimine". Et tegemist on ulatusliku puhtalt ümberkirjutatud laulude vihi-kuga, peaksid need olema kirja pandud enne tiitellehel märgitud 1830. aastat. Kas käsikiri jõudis Opetatud Eesti Seltsi arhiivi koos Rosenplänteri materjalidega või sattus sinna hiljem, pole selge. Igatahes ei leidu Ado Petersoni manuskripti ei J. H. Rosenplänteri ajakirja *Beiträge* viimases vihus avaldatud eesti raamatute esimeses retrospektiivnimestikis (sisaldab ka Rosenplänteri valduses olnud käsikirju) "Uebersicht der ethnischen Literatur, nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet" (1832) ega ka tema mahukas käsikirjalises bibliograafianimistikus "Bibliotheca esthonica" (Eesti Kultuurilooline Arhiiv, ÕES, m 315).

Täpsemaid andmeid Ado Petersoni luuleharrastuse alguse kohta pole leitud, kuid võib arvata, et see langeb enam-vähem tema pedagoogilise töö esimestesse aastatesse, kuigi huvi värsiloomingu vastu võis tekkida varemgi, sest 19. sajandi algul, mil autoritena domineerisid sakslastest asjaarmastajad, ilmus juba ka eesti lugejaile mõeldud luulevihikuid, nagu kogumik *Monned Laulud* (1806), Reinhold Johann Winkleri (1767–1815) *Eesti-Ma Ma-wäe sõa-laulud* (1807), luulevihik *Juttud* (1816) ja J. H. Rosenplänteri koostatud valimik *Lillikesed* (1814). Luulenäiteid leidis ka *Beiträge*'s, suure levikuga rahvakalendrites jne. Seega võis luulesituatsioon huvilisele pisut eeskujusid või impulsse pakkuda. Et Peterson oli ilmunud luulevaraga tuttav, osutab rida sarnaseid

teemasid. Nagu Winkler, nii on ka Peterson kirjutanud sõjalaule, nagu Gustav Adolph Oldekopil (1755–1838), nii leidub ka Petersonil õhtu- ja hommikulaule ning tema “Karro õppimine” on ilmselt lähtunud Otto Wilhelm Masingu tuntud laulust “Päts”, mis ilmus 1821. aastal *Marahwa Näddala-Lehes*. Seejuures ei värsista Peterson kellegi lugu ümber, vaid esitab asjast oma pildi, milles domineerib talupoja vaim ja keel, mida arvatavais eeskujutöodes pole.

Vaadeldava liidetud käsikirja puhul paistab olevat tegemist kahe erineva vihikuga (ka selle aja trükitud luulekogud olid üsna õhukesed). Võib arvata, et Petersoni käsikirja esimene, viisipärase tiitelleheta osa, millel on autori käekirjaga vaid ta enese nimi, oli esitatud kellelegi (Rosenplänterile?) tutvumiseks ja hinnangu saamiseks. Katsekakule osutavad ka rohked rütmikonarused ja ebaühtlasem riimikasutus, mis kogemuste suurenedes teises vihikus mõnevõrra vähenevad. Oma nappe oskusi seotud kõnes väljendada on Peterson korduvalt maininud. Esimese vihiku lõppsõnas lubab ta küll parema arusaadavuse huvides hakata edaspidi kirjutama salmides, mitte read ühtejärke nagu seni. Tegelikult kasutas ta salmivormi siiski vaid samasse vihikusse lisatud vaimulikes lauludes, milleks kirikulauludest ka eeskuju võis saada. Teise vihiku luuletuses “Laulo teggemine” kurdab Peterson otsesõnu:

*Oh kui laulda mõistaksin,
Ehk neid tehha mõistaksin,
Neid sõnno nenda üttelda,
Et se agga kaunis kuulda.*

—
*Ei olle laulo teggemine,
Nenda kui muu kirjutamine,
Waid on siin paljo mõtlemist
Ja mõistusel waewa näggemist.*

—
*Laulo sõnnad tullewad tehha,
Nenda et wõib selgest nähha,
Et se õieste on tehtud,
Ja sõnnad taggant ühte seätud.*

Järelikult on mõtteselgus ja lõppriim (“sõnnad taggant ühte seätud”) Petersonile teada reeglid, kui võrd ta neid täita on suutnud, sõltus ilmselt nii objektiivsetest kui ka subjektiivsetest põhjustest. Õige vähe — kui üldse — näib ta teadvat värsimõõdust, mis kulgeb luuletusest luuletusse küllaltki kaootiliselt, eriti esimestes katsetustes. Kuid ega teistegi kaasaegsete värsisepistused luule- nõuete järgimisega hiilanud.

Teise vihiku esimese jao lõppsõnas võtab Peterson oma nõrkuse veel kord jutuks:

*Olleks mõistust jõudo küil,
Ei siis olleks waewa mul,
Waid teeksin agga waewata,
Laulud minna nenda ka,
Kuida lõbbus kuula agga,
Et neis olle mitte wigga,
Agga mis ma tahhan tehha,
Pean wõtma waewa nähha,
Sest et ollen õppimatta,
Ehk ka waewa näggematta.*

Sisemine sund luuletada oli aga suur, vähesest haridusest ja suurest vaevast hoolimata.

Sisu poolest on vihikud valdavalt erinevad, kuid mõned teemad nagu “Karro õppimine” ja ka sõjalaulud on Peterson teises vihikus uuesti läbi kirjutanud. Esimeses on rohkem tuntud ainete töötlushi kui omaloomingut, kuid ka töötlustes väljendub luuletaja oma mõte ja elutunnetus. Et “Karro õppimine” on inspireeritud Masingu mõistujutust “Päts”, selles ei ole kahtlust. Mõlemad on mõistujutud, mõlemal on oma õpetlik iva, kuid kummagi erinev. Mõnevõrra erinevalt on eksponeeritud ka tegelased. Kummagi loo lahenduses tuleb ilmsiks autori valupunkt. Masingul, kelle haritud Päts murtakse mõistmatute liigikaaslaste poolt ära, väljendub kibedus selle üle, et tema enese rahvahariduslike püüdlusi sageli ei mõistetud. Petersoni karude “kutseoskuse” omandamine tantsumeistri juures kulges väga vaevaliselt:

*Sest et nemmad teädmatad
Tantsimisest olliwad.*

Eks nähtu siin Petersoni vaev puuduva hariduse pärast, mis ka luuletöö keeruliseks tegi nagu karude tantsuõppimine. Seda näitavad rohked mõttekordused, mis raskendavad loetavust ja vähendavad emotsionaalsust. Uus variant teises vihikus on paremaid tulemusi andnud. Teiste esimese vihiku loomaluuletuste mõte jääb ebamääraseks, sest ei ole leitud ainega piisavalt kõnekast suhet, kaastunnet loomadele aga küll.

Esimese vihiku paladeks on impulsse saadud ka Winklerilt. Kattuvad koguni kahe luuletuse pealkirjad. Winkleril "Issa, surma wodi peäl" ja "Weike lapse haua jures", Petersonil "Issa surma wodis" ja "Wäikese lapse haua jures". Vaatamata sarnastele pealkirjadele on tegemist eri luuletustega. Winkleri hale-religioosete nutulaulude versioonile leiab Peterson loomulikuma ning maa-rahvale omasema vaatenurga rasketel hetkedel. Nii laseb ta oma laulus surivoodil isal manitseda lapsi ema sõna kuulama ja töökad olema, et elus toime tulla. Ka lapse surmasse suhtub Peterson talupoegliku fataalsusega ning lohutab

*Jättame kõik murred jälle,
Lähme koddo rõmoga,
Kes on lapse annud meile,
Sesamma tedda wõtnud ka.*

Sõjateema käsitlemisel, milleks algtõuge on ilmselt samuti Winklerilt, on Peterson taas leidnud midagi, mille peale saklasest kirjamees ei tulnud. Ta innustab küll ka sõjamehi "issa maa eest" võitlema, kuid ei unusta koduseid manitsemast, et võitlejate rammu tugevdamiseks on neile ka "toidust murretseda" vaja. Teises vihikus võtab Peterson sõjaainestiku uuesti käsile. "Sõa laul" on eelmisest kompaktsem ja vilunumalt värsistatud, kuid põhitähelepanu on siin pööratud vaenlase hävitustööle, kui ta peaks võitma. Veelgi rängemaid kujutluspilte luuakse laulus "Waenlase peäle tullemine", millega lõpeb teise vihiku esimene jagu. Petersonil on tegemist küll abstraktse vaenlasega, kuid sõjakirjeldused ja meeolud oma konkreetseusega osutavad teatud kogemuste ja elamuste olemasolule. Riivas ju Napoleoni 1812. aasta sõjakäik Venemaale tugevasti ka Pärnut ja selle ümbrust (Riia eeslinnade põletamine, sealsete inimeste ja asutuste evakueerimine Pärnusse, maamiilitsa tegevus jm).

Tundub, et teises vihikus, mis algab tiitellehega "Laulud", on Peterson kellegi kasulikke nõuandeid arvestanud. Suurem osa

luuletusi on originaallooming, milles on kujutatud 19. sajandi kahekümnendate aastate külaelule omaseid kombeid ja probleeme. Ka on paranenud värsistamisoskus, vähem on mõttekordusi ja rütmikonarusi. Esimeses vihikus domineerisid surmateemad, kannatused ja jumalakartus, ent "Lauludes" on pearõhk külaelu lõbusamal küljel, nagu õhtuse tantsulusti, pulmatralli, kõrtsilõbude jne kujutamine. Need on elurõõmsad, humoorikate võrdlustega pildikesed:

*Tüdreku d jo rinki tantsid,
Ja naesed wastast waltsisid,
Mehhed kargasid kui härjad,
Ja neil ollid pead märjad.*
(“Õhto aja lustipiddamine”)

Sümpaatne on “Karjalaste laul”:

*Õekesed linnukesed,
Meie kui need lillekesed,
Wälja peäl olleme
Ja ka karja kaitseme;
Ühhes seltsis olleme,
Ja seltsis ühhest tõise käime,
Holelikud olleme
Ja karja hästi kaitseme.
Laulame kui linnukesed,
Meie seltsis õekesed.
Wahhel mahha istume,
Wahhel wardud kojume:
Sukki kindud walmis teme,
Neid wannemile kojo wime.
Karja hästi södame,
Ja rohho peäle ajame.*

Pikemas laulus “Pulma rahwas” kujutatakse tõenäoliselt Sauga kandi pulmakombeid. Värsidesse on valatud kogu tseremoonia, alates peo esimesest päevast peiu kodus, pruudi toomisest teisel päeval tema vanemate juurest ning lõpetades noorpaarile veimevaka ja raha lunastamisega kolmandal päeval taas peiu kodus.

Kogu kombetalitus kulges vaheldumisi laulu, tantsu ja peolauas istumisega. Kuidas eestlane eelmise sajandi algupoolel lõbutses, seda laseb aimata ka "Pulmalaul".

Mis siin wigga ellada?
Mis wigga lusti piddada?
Eks söia jua küil ei sa?
Eks lubba lusti piddada?
Eks wina hollut küil ei olle?
Eks sedda siin ei anta sulle?
Tantsime ja laulame
Hüppame ja kargame:
Õi! õi! nüüd meil pulmad!
Need meil agga rōmo tewad:
Pulma mees on rōmus suur,
Sest siin on jo rōmo juur,
Kust wälja kaswab hollut wiin,
Mis palju parram kui on piim,
Sest need rōmustawad meelt,
Ja sullaks tewad suus ka keelt.
Wiin agga meelt jo rōmustab,
Ja ihho rammo kinnitab:
Laulud temma peäle ajab,
Ja kurwastuses rōmustab.

—
Laulame ja õiskame,
Ni palju kui nüüd jõuame,
Sest nüüd on meil wõimus käes,
Ja keeldust polle meil nüüd ees,
Sest oh mehhed õiskage!
Ja ka naesed laulage:
Õi! õi! nüüd on pulmad!

—

Märgatav osa teises vihikus on kõrtsilauludel, kummaski jaos kaks. Esimese jao "Kõrtsis joja" on lihtsalt kirjeldus, kuidas viinamees sõpradega kõrtsis lõbutseb, kuni raha jätkub, et siis koju minna, sest

*Sinna pead töed teggema
Ja kõrtsimehhel rahha kogguma,*

ent "Noremeeste kõrtsi laulu" võib pidada lausa talupojabak-hanaaliks

*Kui wina saan siis ollen ma mees,
Sest rōõm siis on jo minno sees,
Wōin ennast agga rōmustada,
Ja priskeste ka ellada,
Eks rōõmsad kõik ei olle meie,
Kes olleme jo tulnud seie?
Rahha taskus küllalte,
Joua wōime priskeste:
Wina hōllut wōtta ka
Ja ühhe tōisel jaggada:
Üks ostab agga ühhe kõrra,
Tōine jälle tōise kõrra;
Seltsis sedda ärra jome,
Ja seltsis lusti peame:
Ühhes seltsis tantsime,
Ja ühte pilli kuleme:
Ühhes seie tulleme,
ja ühhes ärra lähheme.
Nenda wennad seltsime,
Nenda seltsis olleme.
Laulame ja õiskame
Ja rōõmsaste heält tōstame,*

—
*Õitsa pois ja tōmba peale,
Ja tulleta ka laula mele,*

—
*Õppi hõlle kanno tõstma
Ja winaklasi kätte wõtma:
Õppi kõrtsi laulud pähhe,
Ei siis kõrts so meelest lähhe*

jne jne, kuni jätkub lauluhäält. Seejärel

*Hakkame muud teggema,
Ja tõist lusti piddama,
Mis meil lähheb siin ka tarwis,
Sest se on jo kõrtsi wiis,
Et ühte lusti hakkatakse
Ja tõist rõmu jäetakse.*

Teistsuguse tonaalsusega on teise jao laulud, mida Peterson jutluse ütlemisteks (kas kellegi nõuandel?) nimetab ning mis on sisult didaktilise sisuga manitsusluuletused, nagu neid harrastasid mõned teisedki luuletajad. Nii ka “Kõrtsis-käija”.

*Sa olled rõmus kõrtsi sees;
Jood wina hõllut ja ka mõddo;
Hobbo nälgas temma ees;
Naene lapsed nutwad koddo.*

Mida edasi, seda tungivamaks lähevad etteheited:

*Oh mõtle! oh mõtle! inimene!
Et sa nenda hukka lähhed;*

—
*Tulle! Tulle! kõrtsist ärra,
Sest koddo töed sull palju tehha;
Jätta mahha kõrtsi kärra,
Sest se süttitab so wihha,
Põllema ka sinno sees,
Ja hakkad wimaks riidlema,
Ja olled wihha meeste käes,
Kes sind pekswad siin ka.*

Veelgi koledamaid pilte maalitakse "Kõrtsis-laulja" ette:

*Sinna karjud ni kui härg,
Siin aga hulga rahwa seas,
Ja so pea on jo märg;
Kes teab ehk puhkad pärrast maas:
Ehk olled pärrast põrrandal,
Tõiste innimeste jalge al.*

Rohketele etteheidetele järgneb soovitus:

*Jätta jälle laulo luggo,
Hakka tele minnema,
Sest sell tõel sull polle näggo,
Teistel sant on kuulda ka.*

Õpetussõnu jagab Peterson ka riidlejatele ("Riidlemine"), sõp-
radele ("Kolm sõbra") ja ka koolilastele. "Koli-laste õppetud" on
koolmeisteri laul rumaluse laituseks ja tarkuse ning jumalakartuse
kiituseks

*Sest armsad lapsed õppige,
Ja ka tarkusele jõutke,
Sest ta teid wägga üllendab
Ja suurt kasso teile sadab.*

Valdavalt kujutabki Ado Peterson oma värssides külaelu või ka
pereelu olulisi sündmusi ja probleeme, vähem looduse kaunidusi
ja ei üldsegi mõisat ega mõisnike sotsiaalseid huve, mida võis ko-
hata sajandialguse sakslastest kirjameeste töödes. Ilmselt märgib
see maarahva enesetunde mõningast tõusu sajandi teisel küm-
nendil pärast Liivimaa talurahvaseaduse (1819) jõustumist. Seda
näitab ka ainus mõisa ametimeest manitsev "Kubja hammet".

*Se hammet peält nähha hea,
Agga tark peab ollema so pea,
Et ommale ei te sa mitte hädda.*

Idealistina mõtleb Peterson küll ka kupja hingevaevadele pä-
rast teomeeste peksmist, kuid samas manitseb ta kubjast õigust
tegema, sest

*Ei olle siis sull karta mitte,
Et nuhheldakse peksetakse
Ja süi pärrast waewatakse
Sind, sest olled wõtnud ette,
Üllekohhut kurja tehha,*

vihjates seega võimalikule kättemaksule.

Uudset ainet ja lähenemist leiame laulus "Taewa tähhed", mida võib pidada oma aja üheks tähelepandavamaks mõtteluuletuseks. Mõned katkendid sellest.

*Taewa tähhed ja taewa wäed
Mis seal üllewel kõrges paistwad,
Ja mis silmaga sa näed,*

—
*Miks need sinna seätud?
Kül need armsad sõbrad wennad
Ello asemeks ka tehtud
Ja wõiwad olla mitmed maad,
Mis nisamma ka ehhitud,
Kus ma, kus peäl ellame meie,
Ja ihho hinge ello same.
Noh! mõtlete nüüd sedda teie:
Kuis uskuda kül sedda wõime,
Et need maad seäl wälja peäl,
Alluseta seiswad ka:
Eks need ühhe tõise peäl,
Mitte hakka langema.*

—
*Agga kuidas wõib se olla,
Et täht, mis on pissuke
Ni sureks sünnib nimmeta
Kui ma, kus peäl kül ellame?
Se on kerge mõista kül,
Tähhed paistwad wägga kaugel,*

*Sest näitwad endid pissukeseks sul.
Kui wataks sa neid liggidalt,
Siis näeksid et need sured küll*

—
*Siis mõtle sedda järrel tagga,
Et on Jummal siin ja seäl,
Hoidmas maid jo üllewal.*

—
*Ühhest walgust paistab tõiste peäl,
Kellel anda sedda käes.
Kaht suggo nemmad ollewad:
Maad tõised, tõised päikesed;
Need wiimsed walged näitawad
Ja sedda sawad essimesed.*

—
*Kui palju neid ühhetõise tagga,
Se kaugus on jo mõtmata,
Kus tähhe järg jo ulatab,
Sest ükski ei wõi arwata,
Et wimist tähti teada saab.*

Luuletaja juurdlev mõte oleks just kui lisandus tema varalahkunud nimekaimu Kristjan Jaagu loomingule, jäädes sellest küll väljendusoskuselt maha.

Ado Petersoni kurbloomuseks oligi peamiselt tema kehvade koduste olude tõttu saamata jäänud arvestatav haridus, mille üle ta ju korduvalt kurdab. Olles suuresti iseõppija, kes vaevalt et saksa keeltki oskas, jäi ta kas või nendestki luuleallikatest ilma, millega tutvus Kristjan Jaak Peterson (antiikautorid, saksa esiromantikud). Nii olid tema õpetajateks peamiselt maakeeles kirjutavad saksa soost autorid (Winkler, Oldekop, Rosenplänter), kelle kohaliku keele oskus polnud laitmatu. Värsitehnikas küll mõnevõrra haritud mehed, varjutas nende nabi loomingu väärtusi saksapäranane keelekasutus. Olulisemaid teadmisi, kaasa arvatud õ-tähe märkimine ja muud kirjaviisi finessid, võis Peterson saada Masingult, kelle väljaanded olid sel ajal Pärnu kihelkonna kool-

meistrite peamiseks lugemisvaraks. Sellest siis ka Petersonil ajuti märgatavad didaktilised allüürid.

Miks Peterson pärast 1830. aastat luuletusi enam ei kirjutanud, sellel võis olla mitu põhjust. Kas ei olnud oletatav nõuandja taas rahul tema teise vihikuga või ei leitud kirjastamisvõimalusi, sest ostuvõimelisi inimesi ning kirjandushuvilisi oli veel napilt. Seetõttu võis väsida ka luuletaja. Sai ta ju 13. veebruaril 1830 juba 57-aastaseks.

Käsikirja jäänuna ei äratanud Petersoni vihikud enam kui poolteistsada aastat ühegi uurija huvi. Kokkukõidetuna ja tiitelleheta ning kehvapoolse algusega ei ole need ilmselt kutsunud edasi lehitsema. Tegelikult võinuks Petersoni parematel luuletustel olla tolles ajas siiski omajagu väärtust. Eelkõige on siin, vaatamata vanale kirjaviisile, tegemist korraliku eesti keelega. Tunneme ära ka eesti mõtteviisi, mida kõrgeltharitud saksameeste loomingu loomulikult ei leidu. Näeme, millised mured ja rõõmud olid 19. sajandi alguskümnendi maarahval, kuidas arenes tema ühiskondlik teadvus. Peterson on üks esimesi, kes just luulevormis püüdis näidata, millist kahju toob inimestele liigne viinalembus. Värsitehnilise konaruse pärast ei maksaks Ado Petersoni ka liialt süüdistada, sest vaevaline oli ju kogu eesti ilmaliku luule algus ning vormipuudusi leidis veel Kreutzwaldi ja Koidula päevilgi.

Ent mida on teada aga nende lauluvihikute autorist? Ado Petersoni (*Sullo* või *Sullu Ado*) elu piirjooni dokumenteerivad üksnes meetrika- ja personaalraamatute lakoonilised sissekanded. Ado Peterson sündis Sauga mõisavallas Ridalepa külas 13. veebruaril 1773 sulase Mihkli ja tema naise Liiso pojana (Eesti Ajalooarhiiv (= EAA), f 1279, n 2, s 3, l 16). Hariduskäigu kohta andmed puuduvad, ent kindlasti sai ta koduõpetust nagu tollal tavaks. Ullaste Mihkli sulane Ado abiellus 21. novembril 1798 Pärnu Ülejõelt (*Bremersseite*) pärit Pidi Andrese Jaani Riinoga (EAA, f 1279, n 2, s 6, l 2p). Sellest abielust sündisid Jaan (1803), Liiso (1805), Ado (1807), Riino (1812), Tiio (1815) ja Ann (1819). Mees töötas pikka aega sulasena, alles neljanda lapse sünnil märgitakse teda Sullo peremehena. Ado Petersoni abikaasa suri 1838. aastal ja järgmisel aastal suri vaimuhaige poeg Ado. Vanem poeg Jaan siirdus koos perega 1842. aastal Surju mõisavalda. Vana koolmeister suri 75-aastasena 6. veebruaril 1848 Papsaare külas Sauga mõisa-

vallas (EAA, f 1279, n 1, s 15, 137p–38). Millal alustas Sullo Ado koolmeistritööd, pole päris selge. J. H. Rosenplänteri kirjust Lii-vimaa kindralsuperintendentile Carl Gottlob Sonntagile selgub, et aastal 1815 põles Sauga koolimaja maha. J. H. Rosenplänteri hilisem kiri kõneleb, et 1817. a alustas Sauga mõisavallas korruga tööd kuus külakooli (Eametsa, Nurme, Papsaare, Ridalepa, Räägu, Sauga). Esimene selgesõnaline teade Sullo Ado töötamisest Sauga küla koolmeistrina pärineb Rosenplänteri kooliaruandest 5. juulist 1822. Sellest võiks järeldada, et Ado oli ametis vähemalt 1821. aasta sügisel. Sugugi võimatu pole ka tema töötamine alates 1817. aastast, kuigi teda tütre sünnil (1819) sünnimeetrikas koolmeistrina ei nimetata. On üldiselt teada, et Rosenplänter õpetas mehi enne koolmeistriametisse seadmist ja tema juures tuli sooritada ka vastav eksam. Sullo Ado alustas koolmeistri-teed umbes 45-aastasena, seega küllalt vana mehe. 1822. aasta kooliaruandest selgub, et kuuel külakoolmeistril oli igapähe kolm vakamaad maad, heinamaa ja nad said igalt õpilaselt tasuks rubla raha. Kõiki külakoolmeistreid iseloomustati ühe lausega: oskab lugeda ja käitub korralikult. Koolmeistrite eluruumid olid heas korras (EAA, f 1279, n 3, s 458, 14p–5). 1829. aasta kooliaruandes märgib Rosenplänter, et Ado Peterson oskab lugeda, kirjutada ja rehkendada ning käitub korralikult (samas, 19p–10). Nähtavasti oskas Peterson siiski juba varem kirjutada, mida kinnitab ka tema laulude vihik. Koolmeistriametit peab mees 1836. aastani. Tema järglaseks sai kuulsa Sauga kirjutuskooli (asus Eametsa külas) koolmeistri Abram Holteri noorem vend Madis Holter (1805–1840). Sauga külakool lõpetab tegevuse 1837. aastal.

Kirjandus

- Eesti kirjanduse ajalugu. I köide: Esimestest algetest XIX sajandi 40-ndate aastateni.* 1965. Tallinn: Eesti Raamat
- M a s i n g, Otto Wilhelm 1821. Päts. — *Marahwa Näddala-Leht*, nr 3, 4, lk 22–24, 25–27
- O l d e k o p, Gustav Adolph 1985. *Suve õdang: Luuletused.* Ette valmistanud A. Vinkel. Tallinn: Eesti Raamat
- R o s e n p l ä n t e r, Johann Heinrich 1814. *Lillikesed: Essimenne leht.* Perno-lin: K. Marquardt

- Rosenplänter, Johann Heinrich 1832. Uebersicht der esthnischen Literatur, nach dem Inhalte der Schriften und chronologisch geordnet. — *Beiträge zur genauern Kenntniß der ehstnischen Sprache*. Zwanzigstes Heft, S. 1–41
- Vinkel, Aarne 1966. *Eesti rahvaraamat: Ülevaade XVIII ja XIX sajandi lugemisvarast*. Tallinn: Eesti Raamat
- Winkler, Reinhold Johann 1807. *Eesti-ma Ma-wäe söa-laulud*. Tallinn: Gresseli Kirjadega
- Winkler, Reinhold Johann 1816. *Juttud*. Tartu: J. C. Schünmann

VELLO PAATSI (sünd. 1948) on lõpetanud Tartu ülikooli geograafiaosakonna 1973, geograafiamagister 1993. Praegu töötab Tartu ülikooli kunstide osakonna lektorina, on Tallinna Pedagoogikaülikooli doktorant. *Akadeemias* on varem avaldanud artiklid “*Eüropa ja Palästina: Esimene eestikeelne kaart*” (nr 12, 1996, lk 2570–2583) “*Ma-ilm on ümmargune, nenda kui üks kuul*”: Murru Andrese ja Tamme Jaagupi “*Geograafia*” aastast 1816 — meie esimesed geograafiaõpikud” (nr 3, 1998, lk 591–602) ning arvustused meie ajakirjanduse ajaloo (nr 8, 1995, lk 1742–1749), Eesti ajaloo kronoloogia (nr 2, 1996, lk 178–185) ja eestikeelse gloobuse kohta (nr 8, 1996, lk 1739–1745) ning väidelnud ajakirjandusloolastega (nr 12, 1995, lk 2635–2636).

SILVIA NAGELMAA (sünd. 1929) on õppinud Tartu ülikoolis eesti filoloogiat 1948–1953, filoloogiakandidaat 1986; oli keskkooliõpetaja Tartu keskkoolides 1953–1974; Keele ja Kirjanduse Instituudi nooremteadur ja teadur 1974–1991; Tartu ülikooli arvutiinsener a-st 1991.

VÄRSISÜSTEEMIDEST

Peamiselt eesti ja vene värsi näitel

Mihhail Lotman

Tõlkinud Kajar Pruul

Jaak Põldmäe mälestuseks

1. PROBLEEM

Teadusloos tuleb sageli ette, et just kõige fundamentaalsemad mõisted osutuvad ühtlasi kõige iganenumaks ega vasta enam teadusteadmise kaasaegsele tasemele. Värsiõpetuses on üheks niisuguseks põhjapanevaks ja ühtaegu vananenud mõisteks värsisüsteemi (VS) mõiste. Vene värsiõpetuses kinnistus VS-i mõiste päris selle arengu algaegadel ning on jäänud samahästi kui muutumatuks, tundudes nähtavasti piisavalt enesestmõistetavana.

On üsna palju erinevaid VS-i määratlusi, aga kui jätta kõrvalle ebaolulised üksikasjad, taandub nende kõigi mõte ligikaudu järgmisele. VS on:

Seda tööd alustasin 1970. aastate keskel ja osa tulemusi on publikitseeritud teesidena (vt Lotman 1982). Töö lõpetamine sai võimalikuks tänu Fulbrighti stipendiumile 1996. aasta talvel (grant # 199951).

nende põhimõtete ja reeglite kogum, mille põhjal värsskõne üles ehitatakse. (Beljajev 1966.)¹

VSide standardkomplekt, nagu seda tundsid juba Aleksander Vostokov ja Nikolai Ostolopov, hõlmab **meetrist** (kvantiteerivat), **süllaabilist** ja **toonilist** (rõhulist) värsiehitust. Kasutusel on ka kombinatoorsed nimetused, neist levinuim **süllabotoonika** ehk silbilis-rõhuline VS. Toodud määratlust ja vastavat VSide nimestikku nimetame VS-i **standardteooriaks**.

Standardteooria põrkab nii teooria- kui kirjeldusküsimuste lahendamisel kokku terve hulga probleemidega. Teooriatasandil tõusevad esiplaanile järgmised:

(a) mis koht on VSidel värsi mehhanismis, millised on nende suhted esmajoones meetristide ja keeleprosoodiliste teguritega;

(b) mil määral võib VSide komplekti lugeda täielikuks ja kas on tema täielikkuse tarvis olemas mingeid kriteeriume;

(c) missugused on VSide omavahelised suhted.

Esimeses küsimuses (a) leidub mitu üksteisega põhimõtteliselt ühitamatut arvamust. Kuna standardteooria kohaselt sisaldavad VSid värsskõne ülesehituse kõige põhimisi printsiipe, siis peaks eeldama, et värsi meetristilise ja prosoodilise struktuuriga seotud tegurid on VSide suhtes sekundaarsed ja neist tuletatavad. Ometi on vähemalt niisama levinud ka vastupidine vaatekoht: et just lingvistilistel (ja iseäranis prosoodilistel) teguritel on määrav tähendus, meetrika ja VSid aga on tuletatavad neist (nii arvavad näiteks Leonid Timofejev ja mõned tema järgijad; Jaak Põldmäe kontseptsioonist tuleb juttu edaspidi).

Mis puudutab teist küsimust (b), siis on ilmselge, et standardset VSide loetelu ammendavaks pidada ei saa: hiina, piib-

¹Muude, sisult analoogiliste seas paistab see määratlus heas mõttes silma oma lühiduse poolest. VS-i mõiste sisutus viib selleni, et oma kõige põhimõttelisemates uurimustes tulevad paljud autorid toime üldse ilma temata; üks mõjusamaid näiteid on siin Mihhail Gasparovi monograafia (Gasparov 1974); oma järgmises raamatus järgib ta enam-vähem traditsioonilist arusaama VSist (Gasparov 1984) ning alles euroopa värsi ajaloo üldistavas kirjelduses ütleb vaatlusaine ise talle ette diferentseerituma käsituse, mis on paljuski lähedane käesolevas töös pakutavale (vt Gasparov 1989).

li, vanatürgi-tatari värss, vene rahvaluulevärss, läänemeresoome rahvaste rahvaluulevärss (eesti regivärss, soome *Kalevalan mit-tä*), tänapäeva vabavärss — neid ja paljusid teisi ei saa loomulikult teel kuidagi arvata ühegi VSi alla standardloetelust. Isegi kui standardloetelu nende võrra laiendada, ka siis ei ole ega saagi olla mingit kindlust selle loetelu täielikkuses, sest selge pole VSide eristamise põhimõte ise. Nii on Boriss Tomaševski arvanud vene värssi binaar- ja ternaarmõõdud eri VSidesse (Tomaševski 1959), Jevgeni Polivanov aga, süllaabika ja toonika suhte tavakäsitlust revideerides, on eristanud järgmisi VSe: süllaabiline (siia paigutas ta klassikalise jaapani värsiehituse), süllaabilis-tooniline (siia arvas ta prantsuse värsiehituse, mida traditsiooniliselt peetakse süllaabiliseks) ja toonilis-süllaabiline (sellesse VSi paigutas ta 19.–20. sajandi vene klassikalise luule, mida 18. ja 19. sajandil nimetati tavaliselt tooniliseks, 20. sajandil aga süllabotooniliseks; Polivanov 1963).

Selge ei ole ka VSide omavaheliste suhete küsimus. Nii on silmanähtav, et meetrilised ja süllaabilis-toonilised värssid on mingis mõttes teineteisega sarnased; selsamal sarnasusel on osalt tugine-nud ka antiigi värssiõpetusterminoloogia ülekandmine uuseuroopa luulesüsteemide süllabotoonilisele värsiehitusele. Teisalt, mingis muus suhtes jälle läheneb süllabotoonika puhtale toonikale ning sellepärast on võimalikud (näiteks vene luules) nendevahelised üleminekuvormid.

Deskriptsiooni seisukohalt osutub standardteooria puhul peamiseks ebamugavuseks nende kriteeriumide ette teadaolev määramatus, mille põhjal mingi luulevorm liigitatakse nimelt sellesse ja mitte teise VSi (vt nt lugematuid vaidlusi ja arusaamatusi vene rahvaluulevärssi, vene süllaabika, Majakovski värsiehituse jne puhul; kuid arvatavasti kõige ilmekam on siin vene klassikalise luule värsiehitust puudutav diskussioon: kui traditsiooniliselt peetakse seda süllabotooniliseks, siis N. Nedobrovo on nimetanud teda süllaabiliseks (Nedobrovo 1912), Boriss Tomaševski — viitega Vassili Trediakovskile — tooniliseks, Jevgeni Polivanov toonilis-süllaabiliseks, Boriss Buchstab aga eristanud kaht erikuju: süllabotoonilist ja aktsendilis-süllabotoonilist). Seetõttu pole imeks panna, kui paljud värsiuurijad eelistavad toime tulla üldse ilma VSi terminita.

2. VÄRSISÜSTEEMI STANDARDTEOORIA REVIDEERIMISKATSED

Standardteooria puudujääke märgati vene värsiõpetuses juba 1920. aastatel ning VSi mõiste ja VSide standardvalik said mitmel korral erianalüüsi aineks; võeti ette ka katseid VSe uutmoodi süstematiseerida ja isegi "välja arvestada".² Suurimat huvi pakuvad siin Viktor Žirmunski, Boriss Tomaševski ja Jevgeni Polivanovi tööd; hiljem on oma töödes sarnaseid mõtteid väljendanud mitmed teadlased Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas, näiteks John Lotz oma "meetrilise tüpologia" kontseptsiooni raames (Lotz 1960), Pentti Leino (Leino 1979) jt. Kõik nimetatud autorid tõid veenvalt esile standardteooria puudusi, kuid võtete osas, millega puudusi korvata üritati, jäid poolele teele.

Kõige põhjalikuma revideerimise alla sattus standardteooria Jaak Põldmäe eesti ja Boriss Buchstabi vene värsiehituse alastes uurimustes.

2.1. Aksiomaatiline lähenemisviis värsisüsteemidele: Jaak Põldmäe kontseptsioon

Jaak Põldmäe käsitusviis põhineb arusaamal (mida varem oli väljendanud tema teaduslik juhendaja Vjatšeslav Ivanov³), et kõik

²Värsisüsteemide "väljaarvestamise" idee (ning poeetika- ja stilistikafenomenide "väljaarvestamise" idee üldse) oli 1910.–1940. aastate vene värsiõpetuses, nagu öeldakse, "õhus". Selles kontekstis tuleks näha Valeri Brjussovi (Brjussov 1919, 1924; vt ka Gindin 1970, 1973 jt) ja osalt ka Boriss Jarho värsiõpetusalast tegevust (kelle isikus olid paradoksaalsel moel ühendatud piasjasjadeni täpne empiirik ja kirglik süstematisaator); samast ajast on pärit ka Mihhail Štokmari töö värsisüsteemide "Mendelejevi tabeli" kallal, mis jäi siiski koostamata (vt Gasparov jt 1987). Roman Jakobsoni tuleks ses suhtes (nagu paljudes muudeski asjades) näha kui omamoodi ühenduslüli vene (ja laiemalt — euroopa) ning ameerika filoloogia vahel. Tema 1941. aastal Stockholmis koos John Lotziga avaldatud töö, mis oli pühendatud mordva värsiehituse aksiomaatilisele kirjeldusele, ärgitas paljusid teisi sellesuunalisi uurimusi (Jakobson, Lotz 1941), vrd kasvõi Lotzi enda järgmisi töid.

³Mõtte, mis ilmselt põlvneb Jakobsoni ja Lotzi vaadetest, ütles Vjatšeslav Ivanov esimest korda välja 1961. aastal Gorkis toimunud

mingi keele luules võimalikud VSid saab tuletada selle keele fonoloogilise süsteemi omadustest. Säärast lähenemisviisi VSidele on nimetatud aksiomaatiliseks. Niisiis on eesti keele puhul tähtsaimad järgmised prosoodilised tunnusjooned:

- a) kõigi silpide fonoloogiline aredus (rõhutud ei redutseeru);
- b) sõnarõhu vähemalt osaline fonoloogilisus;
- c) silbikvanteedi fonoloogilisus.

Nende iseärasuste tulemusena loob eesti keel eeldused järgmiseks kaheksaks VSiks:

“1. **Silbiline ehk süllaabiline süsteem**, milles on korrapäras-tatud silbiarv värsis.

2. **Prosoodilised süsteemid**: on korrapärasstatud mingite prosoodiliste tunnustega silpide esinemus (ent mitte silpide üldarv) värsis:

a. *Välteline ehk kvantiteeriv süsteem*. Korrapärasstatud on pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine värsis.

b. *Rõhuline ehk aktsendiline süsteem*. Korrapärasstatud on pearõhusilpide esinemus värsis.

c. *Rõhulis-välteline ehk aktsendilis-kvantiteeriv süsteem*. Korrapärasstatud on nii pearõhusilpide esinemus kui ka pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine värsis.

3. **Silbilis-prosoodilised süsteemid**: on korrapärasstatud nii silpide üldarv kui ka mingite prosoodiliste tunnustega silpide esinemus värsis.

a. *Silbilis-rõhuline ehk süllaabilis-tooniline süsteem*. Korrapärasstatud on pearõhusilpide esinemus ja silpide üldarv värsis, [---].

nõupidamisel matemaatiliste meetodite rakendamisest kirjandusteaduses; vt selle lühirefereeringut Aleksandr Žolkovski konverentsiülevaates: “Viljakaks teeks poetika arengus on meetriliste süsteemide aksiomaatiline kirjeldamine, mis ei lase kindlaks teha mitte üksnes olemasolevad, vaid üldse kõik mõeldavad meetrilised süsteemid, lähtuvalt vastavate keelte fonoloogiliste süsteemide tundmisest” (Žolkovski 1962: 96). On ilmselge, et jutt pole siin tegelikult mitte meetrilistest, vaid just nimelt VSidest.

b. *Silbilis-välteline ehk süllaabilis-kvantiteeriv süsteem*. Korrapärastatud on värsi silbiarv, samuti pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine.

c. *Vältelis-silbilis-rõhuline ehk kvantiteeriv süllaabilis-tooniline süsteem*: korrapärastatud on nii pearõhusilpide esinemus kui ka silpide üldarv värsis, samuti pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine.

4. **Vabavärss**. Korrapärastamata on nii silpide ja rõhkude arv kui ka pikkade ja lühikeste silpide vaheldumine värsis; proosast eristab sellist värssi (peale erinevuste süntaksis, grammatikas ja sõnavaras) kõne tavalisest erinev rütmilis-intonatsiooniline liigendus" (Põldmäe 1978: 84–85; vrd ka Põldmäe 1970).

Eriti tähelepanuväärne on see, et Jaak Põldmäe arvates pole kõik need kaheksa nimetatud VSi mitte üksnes teoreetilisel võimalikul, vaid esinevad eesti värsipraktikas ka tegelikult, mis tundub täiesti unikaalse nähtusena maailmaluules.

Jaak Põldmäe süsteemil, mis võib oma ilmekuse ja lihtsusega, on standardteooriaga võrreldes veel üks kaheldamatu väärtus: rajanedes kombinatoorikareeglitel, osutub ta võimaliseks andma (selle süsteemi piires) ammendava vastuse, mitu VSi ja missugused on antud keele värsikultuuris põhimõtteliselt võimalikud. Seetõttu ei tule imestada, et Põldmäe käsitusviis on leidnud rakendamist kõige erinevamate keelte luulesüsteemide kirjeldamisel.

Nii näiteks on Boriss Jegorov Põldmäe metoodikat pisut modifitseerides esitanud analoogilise VSide loetelu vene värsi tarvis (Jegorov 1973). Erinevalt Põldmäest eristab Jegorov võrd-silbiliste värsside puhul süsteeme, mis põhinevad rõhkude **arvul** värsis (näiteks logaöödid ja isosüllaabilised rõhkurid⁴), ning süsteeme, mis põhinevad rõhkude **asetusel** (traditsiooniline süllabotoonika). See teeb tema süsteemi paindlikumaks.⁵ Võtnud

⁴Siin ja edaspidi kasutan Jaak Põldmäe terminoloogiat (Põldmäe 1978), mille kohaselt vene *dolnik* ule vastab eesti "rõhkur", *taktovik* ule "paisur" jne.

⁵Retsensioonis Jaak Põldmäe doktoridissertatsioonile osutas Boriss Jegorov (kes oli kaitsmisel Põldmäe ametlikuks oponendiks), et sama-sugused piiritleks tuleks teha kvantiteedi puhul: see laseks eristada

süsteemiloova tegurina arvesse ka veel riimi, saab Boriss Jegorov kokku kuusteist vene luules võimalikku VSi. Teistsuguseid Jaak Põldmäe käsitusviisi modifikatsioone on rakendatud kirgiisi ja soome värsiehituse aksiomaatilisel kirjeldamisel (Šapovalov 1978; Leino 1979, 1982, 1986).

Nõnda on VSide teooria saanud aksiomaatilise käsitusviisi raames viimaks ilme, mis on vastuvõetav ka tänapäeva värsiõpetusele. Hoolimata kõigist oma vaieldamatutest väärtustest, paistab see käsitusviis kujul, mille ta sai Jaak Põldmäe töödes, olevat hõlpsasti rünnatav vähemalt järgmistes punktides:

- a) värsiehituse põhimõtete ja loomuliku keele struktuuriparameetrite vastastikust suhet on tõlgendatud liiga sirgjooneliselt;
- b) seejuures ei ole loomuliku keele prosoodilise süsteemi analüüs küllalt üksikasjaline;
- c) aksiomaatiline baas pole piisavalt täpne;
- d) *vers libre* on määratletud puhtnegatiivselt.

Mis puutub esimesse probleemi (a), siis tundub ebarealistlik juba lähte-eesmärk ise — teha võimalikud VSid kindlaks ainuüksi fonoloogiliste eelduste põhjal. Keelelised eeldused on ainult üks värsi süsteemi kujunemisel osalevatest teguritest. Selle kohta on Roman Jakobson sõnastanud põhjapaneva teesi juba 1920. aastate algul: “Värsiehitus ei ole kunagi tervenisti tuletatav olemasolevast keelest” (Jakobson 1923).

Vahepeal möödunud aja jooksul pole see tees vananenud, vaid aina uute näidetega kinnitust leidnud. Võõrkeelse poeetikasüsteemi mõju, juhul kui too on rahvuslikust süsteemist kultuuriliselt autoriteetsem, võib saada tähtsamaks teguriks kui rahvuskeele struktuuritunnusjooned. Nii kodunes türgi-tatari keeltes, kus silbikvantiteeti ei tuntud, *aruus*, mis põhineb just pikkade ja lühikeste silpide vastandusel.

Teise probleemi (b) kohta peab märkima, et ühe või teise prosoodilise printsiibi olemasolu keeles ei tähenda veel sugugi, et see printsiip saaks tulla loomulikul teel tarvitusele VSi konstitueeriva tunnusena. Prosoodilisi tunnuseid nagu mis tahes muidki keele-

süsteeme, mis põhinevad silbikestuste arvul, süsteemidest, mis põhinevad kestuste asukohal.

elemente ei tohiks käsitada atomaarseina, vaid süsteemis: arvestades nende vastastiksuhteid keele prosoodilise süsteemi kõigi ülejäänud osistega. Nii on tugeva dünaamilise rõhuga keeltes igasugune süllaabikaprintsiibi rakendamine (niihästi puhtakujulise süllaabikana kui ka näiteks süllabotoonikas) pärsitud rõhutute silpide arvulise reduktsiooniga. Samamoodi pärsib tugev dünaamiline rõhk kvantiteediprintsiibi toimet isegi neis keeltes, kus pikkade ja lühikeste silpide fonoloogiline opositsioon on olemas (Jakobson 1923). Sellepärast ei tule ühe või teise VSi keelelise baasi analüüsil silmas pidada mitte üksiktunnuseid, vaid keele **prosoodilist süsteemi** (vt ptk 4).⁶

Kolmanda aspekti (c) puhul tuleb nentida Jaak Põldmäe ja tema järgijate poolt rakendatud tunnuste põhimõttelist ebaproportsionaalsust. Nii on rõhu funktsioonid hoopis teistsugused kui silbipikkusel⁷ ning seetõttu näiteks on küll võimalik selline värsiehitus, mis rajaneb üksnes rõhuliste silpide arvul, kusjuures rõhutuid silpe eiratakse täielikult, ent pole täheldatud analoogilisi kvantiteerivaid konstruktsioone, s.o selliseid, mis peaksid arvet üksnes pikkade silpide üle ja jätaksid lühikesed täiesti kõrvale.⁸

Vabavärsi puhtnegatiivset määratlust — igasuguse korrapäras-tatuse puudumine (Põldmäe), “värsi nullsüsteem, kus puuduvad mis tahes rütmiaidud” (Jegorov) — ei saa pidada rahuldavaks ning tõenäoliselt ei jäänud sellega rahule ka Jaak Põldmäe ise, sest hoidmaks lahus vabavärssi ja proosat võtab ta tarvitusele täien-davad *ad hoc*-mööndused, millel puudub analoogia teiste VSide

⁶Kui siinsete ridade autor kord suulises vestluses sellesuunalise vastuväite esitas, siis nõustus Jaak Põldmäe sellega põhimõtteliselt ning oma viimases raamatus (Põldmäe 1978) on ta piüdnud anda eelmiste publikatsioonidega võrreldes paindlikumat argumentatsiooni (vrd Gasparov jt 1987).

⁷Kasutades Nikolai Trubetzkoy terminoloogiat (Trubetzkoy 1960): silbipikkusel on keeles distinktiivne funktsioon, rõhul aga vaba rõhuga keeltes distinktiivne ja kulminatiivne funktsioon, fikseeritud rõhuga keeltes kulminatiivne ja delimitatiivne funktsioon.

⁸Vrd Jerzy Kuryłowiczi huvitavat, kuigi vaieldavat lähenemist va-nagermaani ja ladina värsiehituse analüüsile (Kuryłowicz 1962a, 1962b, 1975).

eristamisega ning mis ilmselgelt rikuvad klassifikatsioonilooikat (Gasparov jt 1987).

2.2. Vene värsi alused ja tüübid: Boriss Buchstabi meetod

Võrreldes aksiomaatilise lähenemisviisi globaalsusega on Boriss Buchstabi värsiõpetuslikel publikatsioonidel hoopis tagasihoidlikumad sihid: ta ei püüa luua universaalset meetodit mis tahes keele VSide määratlemiseks ja loetlemiseks, vaid esitada ja kirjeldada vene klassikalise värsi aluseid (segadusest selle värsi tõlgendamisel oli eespool juba juttu). Kuid see ei tähenda, et ta tööd pakuksid üldise värsiehitusteooria seisukohalt vähem huvi.

Boriss Buchstab võtab kasutusele värsiehituse **printsiiibi** olulise mõiste, mis täidab omamoodi VSi diferentsiaaltunnuse funktsiooni (VSi mõistet ennast ta ei tarvita, vaid eelistab rääkida värsi **tüüpidest**). Buchstabi arvates võib vene klassikalises värsis täheldada vähemalt kolme printsiiipi:

- “(1) **Süllaabiline** printsiiip — reguleeritud on silpide arv värsis;
- (2) **Aktsendiline** printsiiip — reguleeritud on rõhkude arv värsis;
- (3) **Tooniline** printsiiip — reguleeritud on tugevate ja nõrkade silpide jagunemine värsis” (Buchstab 1973: 104).

Edasi on sarnaselt Jaak Põldmäe süsteemiga võimalik loetleda värsi tüüpe: tähistades aktsendilise, süllaabilise ja toonilise printsiiibi vastavalt nende sõnade algustähtedega A, S ja T, esitab Buchstab niisuguse vene värsiehituse tüpoloogiat:

- “A — aktsendiline värss
- S — süllaabiline värss
- T — *volnõi stih* (s.o silbilisrõhuline korrastamata heteromeetria)⁹
- AT — täisrõhuline värss varieeruva anakuusiga
- ST — reguleeritud vaegrõhuline värss
- AST — reguleeritud täisrõhuline värss” (Buchstab 1973: 109).

⁹*Volnõi stih*'i all on siin esmajoones silmas peetud vene värsitraditsioonis väga levinud korrastamata heteromeetriaga jambi (edaspidi — *heterovärss*).

Veel üks klassifikatsiooniloogika järgi võimalik tüüp — AS (s.o “võrdrõhuline süllaabiline värss”) — ei ole Buchstabi arvates vene värsiehitusele omane (tõsi küll, ta ise toob sellisest värsist näite: Koltsovi luuletuse “Haud”).¹⁰

Juba siin võib märgata mõningast kahetisust põhimõistete määratlemisel. Esiteks:

“Reguleeritud arvu all on mõistetud võrdset arvu kas igas värsis või siis omavahel seotud värssides: stroofide korrespondeeruvais värssides, värssides, mis kuuluvad polümeetrilise kompositsiooni samasse rühma, jne” (Buchstab 1973: 104).

Toodud määratlus on sisult tautoloogiline, sest reguleerituse määrab siin korrespondents, mis on ühtlasi ise reguleerituse osailming. Edasi:

“Aktsendiline printsiip toimib ainult täisrõhulises värsis, vaegrõhulises värsis rõhkude arvu võrdsus või reguleeritus puudub” (Buchstab 1973: 108–109).

See seisukoht on juba päris ebarahuldav: kui puudub rõhuliste positsioonide reguleeritus (s.t korrespondents), kuidas saab siis üldse rääkida täisrõhulisusest või vaegrõhulisusest, s.t mingi reguleerituse realiseerumise eri variantidest?¹¹

¹⁰Et Buchstab siiski ei ole valmis värsiehituse printsiibi mõistet värsiehituse diferentsiaaltunnusega samastama, ei saa ta ilmselt omistada viimasele negatiivseid väärtusi; seetõttu ei näe ta erinevalt Põldmäest isegi teoreetilist võimalust selliseks värsitüübiks, mida iseloomustataks üksnes negatiivselt, s.o –S, –A ja –T (varjatult leiab negatiivsete tähenduste andmine muidugi aset: tegelikult tähendab tüüp S ju +S, –A, –T; tüüp A — –S, +A, –T jne).

¹¹See lõik on kahtlane nii teoreetilises kui faktilises mõttes: mitтетäisrõhulisus ei too sugugi vältimatult kaasa mittevõrdrõhulisust. Nii näiteks domineerivad vene nelikjambis ja neliktrohheuses kolmerõhulised värsid ning seetõttu ei tule imestada, et märkimisväärsed tekstiosad, aga sageli terved tekstid, mis on neis mõtutes kirja pandud, koosnevad üksnes kolmerõhulistest värssidest, vt nt:

<i>В темном пламени свечи</i>	┌U ┌U – U ┌
<i>Зароились как живые,</i>	– U ┌U ┌U ┌U
<i>Мигом гибнут огневые</i>	┌U ┌U – U ┌U
<i>Брызги в трепетной ночи,</i>	┌U ┌U – U ┌
<i>Но с мольбою голубые</i>	┌U ┌U – U ┌U

Boriss Buchstabi kontseptsiooni peamiseks iseärasuseks on A- ja T-printsibi eraldamine, mis lubab tal muuhulgas loobuda **meetrumi/rütmi** dihhotoomiast (Buchstab 1969). Vaatleme mõnd tagajärge, mis sellest seisukohast tulenevad.

Süllaabiliseks värsiks saab Buchstabi järgi pidada ainult isosüllaabilist, aktsendiliseks ainult isotoonilist värssi. See sünnitab kunstliku probleemi positsiooniliselt reguleeritud (ehk traditsioonilisemas, kuid ebaõnnestunud terminoloogias: stroofiliselt reguleeritud¹²) ning "vabade" korrastamata heteromeetriaga süllaabiliste ja aktsendiliste värsside puhul¹³, ning süllaabilise värsiehituse korral pole isegi selge, kuidas tuleks suhtuda klauslite alternatsiooni. Seisukoht tundub seda ebaloomulikum, et vene klassikalise värsiehituse seisukohalt pole korrastamata heteromeetria mitte üksnes lubatud, vaid eraldi ette nähtud võimalus (kui värss, mis rajaneb ainult T-printsibil, ilma A- ja S-printsipi arvestamata); veelgi enam: vaba "klassikalise värssi" olemasolu ise ongi üks A- ja T-printsipide eraldamise aluseid.

Korrastamata heteromeetriaga kaasneb veel üks raskus. Buchstabi kontseptsioon lähtub arusaamast: "Vene klassikalisel värssil [---] on kaks kuju: täisrõhuline, mis koosneb eranditult täisrõ-

Долго теплятся лучи

В темном пламени свечи.

—U —U — U —

—U —U — U —

(I. Annenski, "Küünal kustub".)

¹²Traditsioonilise terminoloogia puuduseks on siin see, et ta võib luua eksliku ettekujutuse vahelduvuse iseloomust. Nii eristatakse tavaliselt olenevalt stroofi pikkusest katraänides 4343-jambi, sekstettides 434343-jambi, oktetttides 43434343-jambi jne, ehkki samas on täiesti ilmne, et sellistel juhtudel ei määra värsijalgade konfiguratsiooni üldsegi mitte stroofi tüüp, vaid üksnes värssi positsioon: paaritarvulised värssid on 4-värsijalalised, paarisarvulised 3-jalalised. Seepärast eelistame rääkida positsioonilisest reguleeritusest ja tähistada seda mõõtu 43-jambina.

¹³Kui positsiooniliselt reguleeritud mõõte Buchstabi süsteem teatud mõõndusega lubabki (vt eespoolset juttu korrespondeeruvaist ridadest), on korrastamata heteromeetria väljaspool traditsioonilist süllabotoonikat selle järgi võimatu. Viktor Žirmunski lahendab selle küsimuse palju terasemalt (Žirmunski 1964b).

hulistest ridadest [---], ja teine, mis koosneb nii täisrõhulistest kui vaegrõhulistest ridadest” (Buchstab 1973: 108).¹⁴

Teisisõnu, vene klassikalise värsi kirjeldamiseks kasutab Buchstab kaht värsitüüpi: AST (s.o isoaktsentne, isosüllaabiline värss, kus tugevate ja nõrkade silpide jaotus on reguleeritud) ja ST (seesama, kuid täisrõhulisuseta). Korrastamata heteromeetriaga värsis pole võimalik sellist piiritlust teostada ning kogu heterovärss paigutatakse vaegrõhulisse tüüpi.

Nendest raskustest jagusaamiseks tuleks piiritleda võrdjalgust ja täisrõhulisust (A-printsiiip tähendab Buchstabil ühtaegu nii võrdjalgust kui võrdrõhulisust), mis aga viiks suurel määral kogu süsteemi ümberehitamiseni. Niisugune piiritlus võimaldaks tuumakamalt interpreteerida vaegrõhulist rõhkurit (mille näite Buchstab ise toob), sest rõhkur — Buchstabi järgi — peaks olema nii isoaktsendiline kui täisrõhuline.

Võib arvata, et mainitud raskused tulenevad Buchstabi värsiõpetuskontseptsiooni üldistest iseärasustest, mis seisnevad värssimeetriumi igasuguse vormikujundava rolli eitamisest¹⁵ ja püüdes ühendada kõik värsi vormikujundavad tegurid värsi “aluste” komplekti.

*

Jaak Põldmäe ja Boriss Buchstabi kontseptsioonid tähistavad võrreldes standardteooriaga olulist edasiminekut, kuid säilitavad ühe tema puudustest: VSide valdkond pole küllalt selgelt eristatud üleminekuvaldkondadest: keeleprosoodikast (Jaak Põldmäel) ja meetrikast (Boriss Buchstabil). Tundub, et järgmiseks sammuks VSide teooria täiustamisel peakski olema nende nähtuste täpne piiritlemine.

¹⁴Vt selle teesi üksikasjalikumat põhjendust: Buchstab 1969.

¹⁵Vt ses seoses Buchstabi osavõtlikku interpretatsiooni Boriss Tomaševski vaadetele: “Meetrumit tuleks mõista kui kõigi nende rütmivariantide seaduspärade üldistust, mida ta hõlmab, aga mitte kui regulaatorit, mis väljaspoolt värssile peale sunnitakse” (Buchstab 1969: 393). Meie lähtume siin värssimeetriumi loomuse ja osa risti vastupidisest tõlgitsusest.

3. VÄRSISÜSTEEMI MÕISTE: GENERATIIVNE KÄSITUSVIIS

Edasises arutluses lähtume arusaamast, et värs on meetrilise ülesande realiseerimine keelelisel materjalil, s.t värs on topeltkodeeritud süsteem: keeleliselt ja meetriliselt (kasutades strukturalistlike opositsioone **keel** ←→ **kõne** ja **meetrum** ←→ **rütm**, võib öelda, et värssteade esineb keele suhtes kõne funktsioonis ja meetrumi suhtes rütmi funktsioonis).

VSi määratleme kui kujutust, mis paneb meetrilise struktuuri elemendid vastavusse teatud kindlate keelestruktuuri elementidega, teisisõnu: kui **viisi**, kuidas **meetrum realiseeritakse loomuliku keele vahenditega**.

Värsiõpetuse seisukohalt võib värssteksti genereerimist esitada järgmise skeemina:

MEETRUM \xrightarrow{VS} LK PROSOODIA → VÄRSSTEKST

Sellise lähenemise juures nimelt VSid osutuvad värsimehhanismi keskseks komponendiks ning järelikult peab VSide teoorial ja tüpoloogial olema ka vastav koht üldvärsiteoorias. On ka selge, et see lähenemine kõrvaldab ohu segada ära VSid prosoodiliste või meetriliste faktoritega.

Enne kui asume VSi tüpologia juurde, peaksime põgusalt peatuma nii keele prosoodika kui ka meetrilise süsteemi iseloomustamisel.

4. PROSOODILISED SÜSTEEMID

Käesolevas peatükis võtame ette katse sünteesida Nikolai Trubetzkoy (Trubetzkoy 1960) ja Kenneth Pike'i (Pike 1946) ideid, millel on prosoodiliste süsteemide seisukohast põhjapanev tähtsus. Esimene eristas silpe loendavaid ja moorasid loendavaid keeli, teine takte loendava ja silpe loendava rütmiga keeli.

Kesksena toome esile takte loendava ja takte mitteloendava rütmiga keelte vastanduse. Viimaste hulgas eristame silpe loendava ja moorasid loendava rütmiga keeli. Sel moel saame kolm keeletüüpi:

A. Takte loendava rütmiga keeled. Neid iseloomustab tugev dünaamiline rõhk, rõhutugevuse gradatsioon, rõhutute silpide reduktsioon ning prokliisi- ja enkliisinähtuste märgatav levik. Sellised on inglise, saksa, vene keel jt.

B. Silpe loendava rütmiga keeled. Neid iseloomustab silbi prosoodiline iseseisvus (sõltumatus rõhust, s.o reduktsiooni puudumine), nõrk ja üldjuhul fikseeritud rõhk. Seda tüüpi keelte seas saab eristada kaht alltüüpi:

B1. Keeled, kus esineb pikkade ja lühikeste silpide fonoloogiline opositsioon (tšehhi, ungari, eesti jt).

B2. Keeled, kus fonoloogiliselt tähenduslik kvantiteet puudub (itaalia, hispaania jt).

C. Moorasid loendava rütmiga keeled. Neid iseloomustab see, et väikseimaks prosoodiliseks elemendiks pole silp, vaid kestuseühik — moora (vanakreeka, sanskrit jmt keeled). Seda tüüpi keeled ei tunne ka rõhutute silpide reduktsiooni, rõhk on neis veel nõrgem kui B-tüüpi keeltes ja üldjuhul on sel meloodiline, mitte dünaamiline iseloom.

Toodud tüpoloogial on ilmselged tagajärjed VSide teooria suhtes: takte loendava rütmiga keeltes, kus puudub fonoloogiliselt relevantne kvantiteet¹⁶, on olemas loomulik pinnas aktsendilise (toonilise) värsiehituse tekkeks, kuid mitte süllaabilise või kvantiteeriva värsi tarvis. Silpe loendava rütmiga keeled kalduvad vastavalt süllaabilise, moorasid loendava rütmiga keeled aga kvantiteeriva värsiehituse poole.

Prosoodilise süsteemi mõiste ei saa asendada VSi mõistet, aga tal on suur tähtsus, kui analüüsitakse näiteks mingi VSi ajalugu mõne keele poeetikasüsteemis jms. Sellest hoolimata ei ole aluse puudumine loomulikus keeles üldsegi — nagu juba eespool näi-

¹⁶Vrd siiski põhimõtteliselt teistsugust lähenemist A. Prince'i, Mark Libermani (Prince 1989; Liberman, Prince 1977), Paul Kiparsky (Kiparsky 1989) jt töödes, kus viljeldakse värsijalgadel põhinevat prosoodiateooriat. Näiteks Paul Kiparsky on suulises vestluses öelnud, et tema jaoks kuuluvad inglise ja soome keel prosoodiliselt ühte ja samasse tüüpi: kummaski esineb mooradega mõõdetav pikkus (tugeva reduktsiooni olemasolu inglise keeles ja selle puudumine soome keeles aga on Kiparsky teooria seisukohalt irrelevantne asjaolu).

datud — ületamatuks takistuseks mingi VSi väljakujunemisele: leidub küllalt palju näiteid kvantiteerivast värsiehitusest (näiteks antiikluule või araabia värsiehituse eeskujul) keeltes, mis fonoloogilist kvantiteeti ei tunne; niisamuti on näiteid aktsendilisest värsiehitusest keeltes, mille rütm takte ei loe.

5. MEETRILISED SÜSTEEMID

Värsimeetrumit määratleme kui abstraktset translatsiooniliselt sümmeetrilist struktuuri, mille elementaarset sümmeetriaperioodi nimetatakse värsijalaks. Olenevalt sellest, mitut tüüpi elementid värsijala moodustavad, kuuluvad vastavad meetrumid 1., 2., ..., n astme meetrilistesse süsteemidesse (edaspidi: MS^1 , MS^2 , ..., MS^n); suurem praktiline tähtsus on MS^1 -l ja MS^2 -l.

MS^1 koosneb ühesümbolilise tähestikuga ahelike hulgast (delimitaatorid — ahelike piiritlejad — tähistame sümboliga &). Selle järgi, kuidas ahelike koosseis on reguleeritud, eristame

(A) võrdjalgseid mõõte:

&A&A&A&... &AA&AA&AA&... ... &A...A&A...A&A...A&... └───┘ └───┘ └───┘ n n n	1-jalaline 2-jalaline n-jalaline
--	--

(B) heteromeetrilisi positsiooniliselt reguleeritud mõõte:

&AAA&AA&AAA&AA&... &A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&... └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ m n m n m n	32-jalaline mn-jalaline
&A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&... └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ k k l k k l	kkl-jalaline
jne.	

(C) heteromeetrilisi reguleerimata mõõte:

&A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&A...A&... └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ └───┘ k l m n o p	meelevaldne jalalisus
--	--------------------------

MS^2 koosneb kahesümbolilise tähestikuga ahelike hulgast; olgu need sümbolid vastavalt A ja B. MS^2 värsijalgade näiteks

on siis: AB, ABB, ABA, ABBB, BBAB, ABBA jne. Oluliseks alarühmaks on värsjalad, kus üks sümbolist esineb vaid ühel korral (siin ja edaspidi loeme selliseks sümboliks A). Niisuguste värsjalgade näiteid:

AB	ABB	ABBB	ABBBB
BA	BAB	BABB	BABBB
	BBA	BBAB	BBABB
		BBBA	BBBAB
			BBBBA

jne.

Nagu MS^1 -s nii ühinevad ka MS^2 -s värsjalad kõrgema järgu meetrilistesse jadadesse ja võivad moodustada võrdjalgeid, mittevõrdjalgeid reguleeritud ja "vabu" mõõte.

MS^3 koosneb kolmesümbolilise tähestikuga ahelike hulgast jne.

6. VÄRSISÜSTEEMIDE TÜPOLOOGIA

Meetrumi kujutus keeleahelikel toimub **vastavusseaduste** abil, mille koguhulk määratlebki VS_i. On loomulik, et eri MSid realiseeruvad eri VSidena. Vastavus MS_i ja VS_i vahel on üks mitmele: igale MSile vastab teatud VSide klass. Seega tuleb ühe või teise VS_i mudeli kirjeldamisel eristada meetrilised struktuurid (MStr) ja vastavusseadused (CR).

6.1. MS^1 -ile vastavad värsisüsteemid

6.1.1. S₁: puhtkvantiteeriv värs

Alustuseks vaatleme kunstlikku näidet. Vähi prosoodilise struktuuri üksus (moorasid lugevas — vt ptk 4) keeles on moora. Kujutlegem niisugust värsiehitust, kus ette oleks kirjutatud ainult kestuste arv värsis, nende värsisisene jaotus aga poleks kuidagi korrapärastatud. Niisugust VS_i kirjeldab selline mudel:

(MStr₁) &AAA...&

- (CR1) (i) Igale sümbolile 'A' MStr1-st vastab värsis üks ja ainult üks moora;
 (ii) &-le vastab sõnavähe (#).

Kui eeldada, et selles VSis leidub kuuemooraline värss (mille aluseks on meetriline struktuur &AAAAAA&), silbid aga jagunevad ühe-(U) ja kahemooralisteks (-), siis peaks meetrilise skeemi õigeteks realisatsioonideks (selliseid konfiguratsioone nimetame edaspidi meetrilisteks) tunnistama järgmised konfiguratsioonid:

UUUUUU	UUUU-	UU--	---
	UUU-U	U-U-	
	UU-UU	U--U	
	U-UUU	-UU-	
	-UUUU	-U-U	
		--UU	

Kui võtta näiteks värss U-U-, siis demonstreerib tema vastavust meetrumile järgmine skeem:

&	A	A	A	A	A	&
		V		V		
#	U	-	U	-	#	

Sellist VSi tuleks nimetada **kvantiteerivaks** (ehk puhtkvantiteerivaks). Teadaolevaist värsitüüpidest on sellele kõige lähemal sanskriti *jati* värsimõõdud.¹⁷ Nii kujutab näiteks *vaitalya*-mõõt endast nelikvärssi, kus paarisarvuliste värsside pikkus on 14 ja paarituarvulistel 16 moorat; *arya*-mõõt koosneb seitsmest ja poollest neljamooralisest *gana*'st¹⁸, kusjuures *gana*'s on lubatud kõik viis võimalikku silbilise realisatsiooni varianti:

UUUU, UU-, U-U, -UU ja --.

¹⁷Sanskriti värsiehitus arenes veedade värsiehitusest selle diferentsiatsiooni kaudu. Veedade värsiehitus oli süllaabiline, kuid kvantiteedipiirangutega, mis puudutasid peamiselt värsilõppe. Sanskriti luules kvantiteeriv ja süllaabiline printsiip eraldusid, andes tulemuseks ühelt poolt kvantiteerivad *jati*-mõõdud ja teisalt süllaabilised *vṛtti*-mõõdud (Keith 1953).

¹⁸*Gana* tõlgitakse tavaliselt "värsjalaks".

Kõigest hoolimata saab sanskriti *jati*-värsiehitust puhtkvantiteerivana määratleda vaid teatud mööndusega, sest ta sisaldab mõningaid piiranguid *gana*'de eri variantide ühendamisel.

6.1.2. S'₂: süllaabiline värsisüsteem

Moora järel suuruselt järgmiseks keelestruktuuri prosoodiliseks elemendiks on silp. Kui meetrilise struktuuri elemendiga asetatakse vastavusse silp, siis on tulemuseks süllaabiline värsiehitus. Süllaabilise värsiehituse määratlevad meetriline struktuur MStr1 ja vastavusseadused CR2:

- (CR2) (i) Igale sümbolile 'A' MStr1-st vastab värsis üks ja ainult üks silp;
 (ii) &-le vastab sõnavahe.¹⁹

Seega saab meetrilise struktuuriga &AAAAAA& asetada vastavusse sellise teksti:

Алфавит *собранный*
 Рифмами *сложенный*
 От *святых писаний*
 Из *древних речений*
 На *пользу всем чтущим*
 В *правой вере сущим* . .

(tsiteeritud väljaandest: Ostolopov 1821 III: 229).

Süllaabilise VSi määratlevad seega kaks põhimõtet: silbi meetriline relevantsus ja püsiva sõnavahe (tsesuuri) positsioon (ning ainult need).

Mõnikord on avaldatud arvamust, et süllaabiline värs nõuab "toonilist telge" või aktsendilist "konstanti" (Timofejev 1928, 1958). Säärane arusaam tundub ekslik, kuna põhineb VSi segijamisel keeleprosoodikategorigega. Ilma dünaamilise rõhuta

¹⁹ Reegel (CR2)(ii), mis täpselt kordab reeglit (CR1)(ii), ei ole spetsiifiline ei mooralise ega silbilise värsiehituse jaoks, vaid iseloomustab kõiki VSe; seetõttu edaspidi temast enam eraldi juttu ei tule, vaid teda peetakse silmas vaikimisi.

keeltes (nende hulka kuuluvad muuseas kõik moorasid loendavad keeled) ei saa loomulikult mingist "toonilisest teljest" juttugi olla (vt jaapani klassikalist värsiehitust, mille Jevgeni Polivanov just sel alusel lahutab prantsuse omast — vrd ptk 1; Polivanov 1963; Leontjev 1978). Silpe loendava rütmiga keeltes, kus rõhk on fikseeritud (prantsuse, poola jt), tekib aktsendiline konstant rõhupositsiooni fikseerumisest sõnavahe suhtes, on selle automaatne tagajärg, aga mitte iseseisva meetrilise ülesande tulemus. Sellepärast ei vii ka selle "konstandi" rikkumine värsimeetrika rikkumisele (vt Holševnikov 1991/1968; Papajan 1972, 1980; Zoljan 1976). Lõpuks, fikseerimata rõhuga keeltes tuleb toonilise konstandi olemasolu (kui see tõesti eksisteerib²⁰) lugeda iseseisva meetrilise ülesande realiseerimiseks ning selle tulemusena ei saa sellist värssi enam pidada puhtalt süllaabiliseks, vaid üleminekuvormiks süllabotoonikasse.

²⁰Sel puhul on ilmekaks näiteks vaidlused vene süllaabika olemuse üle. Nagu teada, võeti niihästi vene süllaabiline värss kui ka tema meetrilised mudelid — 13-silbik (7+6) ja 11-silbik (5+6) üle poola värsiehitusest. Ometi, kui poola värss määras tsesuurielse positsiooni klausli paraksitoonilisuse tervenisti keeleprosoodika, siis vene värss oli see iseseisva meetrilise ülesande realiseerimise tulemus. S.t kui näiteks poola 11-silbik on ilmselgelt süllaabiline värss, mis põhineb järgmisel meetrilisel struktuuril:

&&AAAA&AAAA&&&

siis vene 11-silbik pidas esialgu silmas mõneti teistsugust meetrilist struktuuri:

&&AAABA&AAAABA&& (kus sümbolile 'B' vastas rõhuline silp).

Siiski väljendas see skeem pigem ideaalipiüüdlusi kui reaalselt praktikat, mis lubas ka nii mees- kui daktülklausleid. Edasise arengu käigus lahkes paraksitoniis saatus klauslis ja tsesuurielses positsioonis tublisti: kui värsiklauslis jääb ta püsima, siis tsesuurielses positsioonis kaotab igasuguse kohustuslikkuse.

Tüpoloogilise paralleelina saab siin osutada veedade süllaabilisele värsiehitusele, kus olid olemas värsilõppe puuduvad kvantiteedipiirangud. Sel juhul tuleks rääkida üleminekust süllaabiliselt värsiehituselt süllaabilis-kvantitatiivsele.

Vahel viib ju ka üksainus tooniline konstant värssi süllabotoonilisse süsteemi. Näiteks leidub selline konstant "koltsovilikus" viissilbikus: rõhk kolmandal silbil, ja seepärast ei piisa selle värsitiübi paigutamise skeemi &AAAA& alla.²¹ (Seoses sellega võib öelda, et ka "Алфавит собранный...", mis sai pandud esindama puhtsüllaabilist värssi, pole näitena päris laitmatu, sest temas on värssi viimane silp alati rõhutu; aga üheainsa silbi konstantne mitterõhulisus on niivõrd nõrk rütmisignaali, et seda võib ka eirata; pealegi tuleb meenutada, et üldse allub klausel paljudes värsivormides omaette reeglistikule.)

Süllaabiline värss võib olla võrdjalgne (s.t ühtlasi võrdsilbiline, sest värsijalg realiseerub süllaabilises värsiehituses silbina) või siis positsiooniliselt reguleeritud (näiteks poola "Sappho stroof" jms) või ka "vaba", s.o mittevõrdjalgne ja reguleerimata (näiteks La Fontaine'i valmides). Tasub eraldi rõhutada — nagu on teinud ka Viktor Žirmunski (1964b) —, et heterosüllaabiline värss ei ole vabavärss, *vers libre*. Nendevahelised erinevused puudutavad nii meetrikat kui prosoodiat. Heterovärss on värssid küll erinevad, kuid "äratuntavad": prantsuse värsiehituse puhul näiteks põhiliselt paarisarvulise silbiarvuga värssid, mille seas domineerivad 8-, 10- ja 12-silbikud nagu tavaliselt ka võrdjalgses või positsiooniliselt reguleeritud värssis; samal ajal kui *vers libre*'is silpide üle arvet üldse ei peeta. Siisamast tulevad ka prosoodilised erinevused. Heterovärss, kuna temas kannavad silbid meetrilist informatsiooni, säilitab kõik prantsuse klassikalise süllaabilise värsiehituse konventsioonid (nt *e muet*), vabavärss aga midagi sellist ei tunne.

6.1.3. Aktsendiline ja sõnu loendav värss

Suuruselt järgmiseks keeleprosoodikaelemendiks on prosoodiline sõna (sagedamini tarvitatakse küll terminit "foneetiline sõna", mis

²¹Mõnikord ilmneb selliseid konstante kaks: kolmanda silbi rõhulisus ja neljanda silbi rõhutatus (s.t värss põhineb skeemil $x x \prec \cup x$), kuid tendents neljanda silbi rõhutusele on eelkõige talle eelneva konstante rõhu tagajärg; kirjanduslikus viissilbikus on neljas silp tõesti rõhutu, samas kui rahvaluules leidub *осетра-рыбы* tüüpi struktuure, kus rõhk neljandal silbil on küll nõrgenenud, kuid mitte päris kadunud.

aga tundub ebaotstarbekas, sest ei lase piiritleda prosoodilisi ja fonemaatilisi tegureid).

Takte loendava rütmiga keeltes esineb prosoodilise sõna funktsioonis **takt** — silbihulk, mida ühendab rõhk, kusjuures konstitueerivaks elemendiks võib olla nii sõnarõhk kui ka süntagmaatiline (fraasi-) rõhk. Teisele võimalusele osutas esimest korda, vähemalt vene filoloogia ajaloos, Aleksander Vostokov, kes nimetas takti “prosoodiliseks perioodiks” (Vostokov 1817).²²

Keeltes, kus takte loendav rütm puudub, ei konstitueeri prosoodilist sõna mitte rõhk, vaid sõnavahe (või süntagmavahe), mõnel juhul aga silbiarv (näiteks ungari keeles — Horváth 1969: 18–19).

Mõlemat tüüpi keeltes saab MS¹ realiseeruda vastavusseaduste abil, mis kujutavad meetrilisi sümboleid ‘A’ prosoodiliste sõnadena. Sellist VSi nimetame sõnu loendavaks — parema termini puudusel; vrd W. Meyeri terminit *wortzählende Rhythmik* (1905–1936) ja A. Teeuw’ “sõnavärssi” (1952). Sõltuvalt keele tüübist ja prosoodilise sõna struktuurist eristuvad sõnalisest värsiehituses aktsendiline ja mitteaktsendiline erivorm. Kuigi lahknevused nende erivormide värsside rütmikas ja kõlas võivad olla küllalt suured, on need tervenisti tingitud keeleprosoodika teguritest ega saa olla põhjenduseks, et eraldada neid kaheks iseseisvaks VSiks.

6.1.3.1 S'_{3a}: Aktsendiline värs

Takte loendava rütmiga keeltes toimib sõnu loendav VS **aktsendilise** värsi kujul. Ta konstitueerivad MStr1 ja CR3.

(CR3) Igale elemendile ‘A’ MStr1-st vastab takt (silbihulk, mida ühendab rõhk).

Näide sellest, kuidas kõlab kolmejalaline (= kolmerõhuline) aktsendiline värs:

& A A A &

Break, break, break

Wind of the western sea

(Alfred Tennyson).

²²Samasugust vahet teeb Viktor Žirmunski (1964b) vene ja Jaak Põldmäe (1978) eesti värsiehituses.

Neljasilbiline rühm *of the western*, mida ühendab üks sõnarõhk, osutub üheks taktiks. Täiesti analoogiline — k.a rõhkudevaheliste intervallide silbiarv — on järgmine värsinäide Vladimir Majakovskilt:

& A A A &

Дней бьк пег.

Медленна лет арба. . .²³

Nagu süllaabiline, võib ka aktsendiline värs esineda nii võrdjalgsel kui ka positsiooniliselt reguleeritud kujul või korrastamata heteromeetria. Paistab, et esitatud aktsendilise värsi teooria seisukohalt on kirjelduslikus mõttes kõige põhimõttelisemaks järgmised probleemid:

- * skeemikohaste rõhkude vahelejätmise küsimus;
- * skeemiväliste rõhkude küsimus.

Vene luule aktsendilise värsi näitel on neid küsimusi vaadeldud töös Lotman 1995.

Teooria seisukohalt on tähtis määratleda meetrilise skeemi “vastavuse mõõtkava”. Tänapäeva värsiteadlastest näib üksnes Jaak Põldmäe olevat olnud seda meelt, et tuleks lahus hoida aktsendilist värssi, mis rajaneb sõnarõhkude loendamisel, ja aktsendilist värssi, mis rajaneb süntagmaatiliste rõhkude loendamisel (Põldmäe 1978), s.t et tuleks eristada takte, kus silpe ühendab sõnarõhk, ja takte, kus see liitumine toimub fraasirõhkude (süntagmaatiliste rõhkude) abil. Viimast tüüpi takte ongi Aleksander Vostokov nimetanud “prosoodilisteks perioodideks”.

Esimest tüüpi aktsendilise värsi näiteks kõlbab eespool toodud Majakovski-fragment,²⁴ teist tüüpi aktsendilist värssi sobib esindama Aleksander Vostokovi “muinasjutuvärss”, samuti kolmealaline (= -rõhuline):²⁵

²³Vt selle kohta lähemalt paisuri-käsitlust töös Lotman 1995.

²⁴Eeskätt just seda sorti värse pidas silmas Roman Jakobson, kui kirjutas: “Majakovski luule on enamalt jaolt esile tõstetud sõnade luule” (Jakobson 1923).

²⁵Vostokov kasutas siin tema enese poolt kirjeldatud “vene muinasjutuvärssi”, mis koosneb kolmest “prosoodilisest perioodist” ja on daktülklausliga (Vostokov 1817).

& A A A &

Подражай | сей мере | в делах твоих.

Достигнуть ли | хочешь | исполнения,

Беспрестанно | вперед, | вперед стремишься,

Хочешь видеть | все мира | явления,

Расширяй над ними | ум свой | и объмешь их. . .

(Fr. Schilleri “Konfutsiuse mõtteterade” tõlge; märk | tähistab siin süntagmapiire).

Esimest tüüpi aktsendilist värssi võib nimetada taktiliseks, teist tüüpi aktsendilist värssi süntagmaatiliseks (vrd Jaak Põldmäe *taktoidi* ja *süntagmoidi* — Põldmäe 1978).

6.1.3.2. S'_{3b}: Sõnu loendav värss kitsamas mõttes

Aktsendiline värss on sõnu loendava VSi levinum ja uuritum vorm; selle vormi autoriteet ongi osalt viinud selleni, et uurijad on hakanud sõnu loendava värssi mis tahes vorme (k.a keeltes, kus takte loendav rütm puudub) käsitama kui aktsendilisi, kuigi enamikul sellistest juhtudest aktsent (rõhk) ise üldse mingit meetrilist rolli ei mängi.²⁶

Siiski on huvitav märkida, et tegelikult polnud aktsendiline värss sugugi esimene sõnu loendava värsiehituse vorm, mis teoreetilist tõlgendamist leidis. W. Meyeri andmetel on grammatik Vergilius Maro (6. sajandi algul) kirjeldanud värsimõõtu, mis rajanes üksnes sõnade loendamisel. Näiteks määratles ta järgmisi värssi kui *quadrifonis*'t (mis Meyeri veendumuse kohaselt tähendab “neljasõnalist”):

*Sol maximus mundi lucifer
omnia aëra inlustrat parifer.*

²⁶Erandiks on aktsendilise värssi jäljendused silpe või moorasid loendava rütmiga keelte poeetikasüsteemides; nii näiteks võidakse Majakovski tõlgetes aktsendiline rütm saavutada eriliste graafiliste või deklamatsioonivahenditega, mis Roman Jakobsoni väljenduse kohaselt on üks vägivaldavorme keele üle.

Selline värss erineb aktsendilisest värsist prosoodilise sõna tõlgendamise poolest: kui aktsendilise värsi jaoks konstitueerib prosoodilise sõna rõhk, siis puhtalt sõnu loendava värsi puhul sõnavahed.

(CR3a) Igale elemendile 'A' MStr1-st vastab sõna (silbihulk, mis asub kahe sõnavahel).

Varakeskaja ladinakeelne sõnu loendav värsiehitus arenes antiikluule värsiehitusest, kui viimases loobuti kvantiteeriva põhimõtte tarvitamisest. Ta oli omamoodi vaheaste protsessis, mille tulemusena tekkisid mitmesugused uuseuroopa luule süllaabilise ja süllabotoonilise värsi vormid.

Arhailine ladina värsiehitus, enne seda kui kreeka päritoluga värsimudelid ta 3. sajandil eKr välja tõrjusid, oli selle valdkonna tähtsaima uurija G. Pighi arvates samuti sõnu loendav. Saturnuse värsis ei arvestatud rõhku, kvantiteeti ega süllaabilist struktuuri, vaid ainult sõnaühikute arvu. Pighi eristab suurt (*maiores*) ja väikest (*minores*) Saturnuse värsi ning taandab need järgmisele ühisele skeemile:

0 (0) / 0 // 0 / 0, kus '0' on sõna (Pighi 1970).

Toome siin ära ka Pighi näited Saturnuse väikesest —

hiberno / puluere // uerno / luto
grandia / farra, // camile, / metes —

ja suurest värsist:

eōrum sectam / sequontur // multi / mōrtalēs
multi aliū / ē-Troia // strēnuī / uiri.

Meie süsteemi järgi vastaksid väikese ja suure Saturnuse värsi meetrilise struktuuri kirjeldusele skeemid

& A A A A &

ja

& A A A A A &

Väärrib tähelepanu ilmne sarnasus ladina värsiehituses enne kreekaeeskujulise värsiehituse ülevõtmist kehtinu ja teiselt poolt selle lagunemisperioodi nähtuste vahel; väikest Saturnuse värsi saab tõlgendada kui *quadrifonis*'t.

Mõistagi ei ole ladina luule ainus koht, kus sõnu loendava VSi mitteaktsendilist erikuju leidub. Osutagem kas või pikaajalisele ja aeg-ajalt üsna ägedale diskussioonile malai värssi üle (Teeuw 1952; Boldõreva 1973 jt). Et siin puudub võimalus sel teemal üksikasjalikumalt peatuda, märkigem vaid, et pole mingit alust käsitada "sõnavärssi" aktsendilise värssi erikujuna (nagu teeb M. Boldõreva).

6.1.4. S'₄: Vabavärss

Vaadelgem nüüd juhtumit, kus MS¹ realiseerub niisugusel kombel:

(CR4) Igale sümbolile 'A' MStr1-st vastab prosoodiline fraas.

Niisugust VSi nimetame vabavärssiks (*vers libre*). Kuigi selline vabavärssitõlgendus lahkneb väga teravalt enim levinud vabavärssikäsituste *sisust* (vt 2.1), vastab ta küllalt hästi nende *mahule*. Teisisõnu: esitades mõiste "vabavärss" tarvis uue *intensionaali*, peab meie teooria silmas sedasama *ekstensionaali* mis eelnevad vabavärssikontseptsioonid ning — see on veelgi tähtsam — meie intuiitiivsed arusaamad vabavärssist.

Segaduse vältimiseks tuleks termini "fraas" tarvitust täpsustada. Nagu eespool "silbist" ja "sõnast" kõneldes, nii mõistame ka nüüd "fraasina" ainuüksi keelesüsteemi prosoodilise kihi üksust. (Prosoodilise) fraasi konstitueerivad fraasiintonatsioon ja fraasidevahelised pausid (k.a virtuaalsed). Proosakõnes vastab teksti liigendumine fraasideks üldjuhul tema süntaktilis-semantilisele liigendusele (see vastavus on omane isegi emotsionaalselt esile tõstetud fragmentidele). Värsskõnes pole säärane kokkulangemine sugugi kohustuslik: teksti liigendumine fraasideks on määratud värssliigendusega — värssprosoodia on meetriliselt determineeritud.²⁷ Värsskõnes võivad fraasivahed lahkneeda mitte ainult süntaktiliste süntagma, vaid ka sõna- ja isegi sil-

²⁷Vrd Juri Tõnjanovi püstitatud värssirea ühtsuse ja tiheduse printsiipi, mis osutub eriti tähenduslikuks just vabavärssi puhul. Selle järgi viib meetriline liigendus kõigi keeleliste struktuuride, k.a semantiliste transformeerumisele.

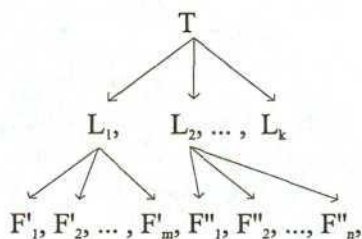
bipiiridest — nii nagu Innokenti Annenski sonetis “Rütmihäire”, kus värsipiirist põhjustatud fraasivahe lõhub ühesilbisõna “ямб”:

Как ни гулок, ни живуч Ям-

-б, утомлен и он, затиш. . .

(kusjuures “ям” riimub sõnaga “созвучьям”).

Vabavärss ilmutab minimaalset värsilisust. Mis tahes VSi kuuluvates värsivormides on olemas fraasile vastavad meetrilised üksused (tavaliselt on selleks värss, harvemini poolvärss), aga erinevalt vabavärssist teostub kõigil neil juhtudel vastavus meetrumiga veel vähemalt ühel tasandil — värsijala tasandil. Tegelikku olukorda pisut lihtsustades (vt lähemalt pkt 1) võib värssteksti meetrilist skeemi ette kujutada järgmisel viisil:

kus ‘T’ on värsstekst, ‘L’ — värss, ‘F’ — värsijalg; MS¹ puhul moodustab värsijala üksainus sümbol ‘A’).

Vabavärsi iseärasuseks on niisiis see, et värsijalg ja värss langevad temas üldjuhul kokku ning iga värss koosneb ühest fraasist (teisisõnu, vabavärss on reeglina ühevärsijalaline värss). Harva kohtub siiski ka vorme, mida saab tõlgendada kui kahe- ja enamajalalist *vers libre*’it. Näiteks Kiril Taranovsky kirjeldatud slaavi “pajatusvärssi” (Taranovsky 1968) saaks interpreteerida kui kahejalalist vabavärssi.

Võimalikud on ka keerulisemad konstruktsioonid: Artur Aliksaare luuletus “Traakia maagia” koosneb 12 nelikvärssist ja iga värss neljast lühikesest (ühe- kuni neljasõnalisest) lausest. Et seda luuletust läheb meil ka hiljem tarvis (vt 6.4.2), toome siin ära tema kolm esimest stroofi:

Värsisüsteemidest

*Ruuge ruutjuur. Puutesuude. Suuli tuulis. Nuummuul.
Suur puur. Luudetud huuled. Tuur kuul. Muundsuund.
Kuuldud uudis. Tuumaruum. Kuunar muulil. Tuubid luubis.
Nuuska suusad. Kuumav tuuslar. Mis on nuubia luule? Puuduv
suudlus.*

*Vihane vihin. Tihase liha. Tihkuv kihkur tihkab ihata. Pihkunih-
kur.*

*Vihtlev sihtur. Rihva kihvad. Rihmavihm. Pihkvas lihvitud pihla-
kad.*

Pihalihased. Kihupihustus. Sihilik pihtimine. Kihistuskihid.

*Nihulist nihulil. Tihumeeter krihvleid. Kõik ihtüosaurused on ih-
nurid.*

Lihtne kihnlane.

Saetud pael. Aeva taevad. Vaevatud raev. Laevatael.

Kaeva kaev. Maetud aer. Raepraed. Kael kraega.

Vaer pael. Naerev kaer. Laetud laed. Nael paelu.

*Vaene laen. Paeluv aed. Langevad aegade kaed. Vaevane aevas-
tus.*

Ei silpide arv ega rõhkude (või ka pikkuste) hulk ega asetus pole selle luuletuse puhul relevantseid; ühtegi “standardloetelu” VSi teda paigutada ei saa. Järelikult peaks ta traditsioonilisest vaatekohast olema tõesti vabavärss. Selle määratlusega võibki nõustuda — vaid ühe olulise täpsustusega: tegemist on neljajala- lise vabavärsiga.

6.1.5. S’₅: Vabavärss fraasiülesel tasandil (?)

Fraasiülese taseme prosoodilised üksused on veel täiesti uurimata valdkond; nende tarvis puuduvad isegi kuigivõrd üldtunnustatud terminid. Lähtume seetõttu tinglikust nimetusest “periood”. As- jaolu, et fraasiülesed üksused prosoodikas eksisteerivad, ei tohiks iseenesest olla kaheldav: esiteks võivad fraasi intonatsioonilised omadused sõltuda kontekstist; teiseks leidub intonatsioonilisi sea- duspärasusi, mis hõlmavad kogu perioodi ning mille tagajärjel üks

ja seesama fraas kõlab perioodi alguses teisiti kui lõpus (seda kasutatakse luules sageli ära ringkompositsioonide puhul). Fraaside ühinemine perioodiks on suuresti analoogiline sõnade liitumisega fraasiks: üksiksõnade prosoodilised tunnusjooned võivad fraasis modifitseeruda (a) fraasi kommunikatiivse korralduse (aktuaalne liigendus jms) või (b) fraasiintonatsiooni mõjul.

Mõistagi ei saa perioodi lugeda elemendiks, mis sobiks vastama meetrilistele entiteetidele: selleks on ta liiga mahukas ja vahetul kuulmisel raskesti tajutav. Kuid puhtteoreetiliselt ei välista miski võimalust niisuguseks VSiks, mis põhineks skeemil, kus sümbolile 'A' vastab just nimelt periood. Mõne luuletuse, milles ilmneb just selline värsikorraldus, leiame Toomas Liivilt, Jaak Põldmäe sõnutsi ühelt omapärasemate eesti vabavärside autorilt; nende omapära on osalt ka värsigraafikas: tekst pole mitte üksnes vasakult, vaid ka paremalt "kantis", nii et näib koosnevat otsekui tellistest. Toome siin näitena ühe neist, "Sinu järveks saamise", mis koosneb viiest ühejalalisest (üheperioodilisest) värsist:

SINU JÄRVEKS SAAMINE

Sina, mis sa oled minemas järve. Sina, mis sa oled saamas järveks, muutumas ohvriks mudasele järvelõhnale, saagiks kõrkjamaigulisele järveheinale. Juba on sinu pilgus kollendav järv paatidega, kes on

ootamas sind järve põhjas, kivide keskel ja inimeste vahel. Kõrvus aga helisevad sul süiski need paadid, kes on veel järve peal, — aerudega lõhkumas karjuvat vett, rebides purjedega vilisevat järveõhku.

Sina, mis sa ei ole kunagi unistanud järveks saamist, armastamas ometi tapvaid kõrkjaid, neelavat muda ja surmavat vett. Sina, sa jooksed tagasigi järve rannalt metsade rüppe, et sel viisil

suurendada veelgi enam iha järve järele. Et veelgi enam vihata järve-eelset maad. Sina, sa võtad metsagi, kes sulle meeldib, endaga järve kaasa, — ei halasta sa metsale, ei mõtle sa metsa vaevale, kui lämmatad järve-

Värsisüsteemidest

veega puid, keda nii armastad. Sina ja sinust petetud mets. Vette te kaote ja vette te jäätegi, ja järv ei tea, kes tema saagist on puu ja mis inimene.

Pöörakem ka tähelepanu Toomas Liivile iseloomulikule sõnasiirdele neljanda ja viienda värsi piiril.

Kirjeldatud VSil puudub (veel?) nimi. Küllap kalduks enamik uurijaist tõlgendama selliseid juhtumeid kui vabavärsi erivorme ja ega põhimõtteliselt vastu vaielda saagi, sest selle termini tavatartvitusel on eimillekski kohustav puhtnegatiivne tähendus. Tuleks aga rõhutada eristust n-ö fraasiliste ja perioodiliste vabavärsside vahel (vrd taktilise ja süntagmaatilise sõnu loendava värsi eristust 6.1.3.1).

*

Võttes kokku alapeatükis 6.1. öeldu, saab väita, et MS¹-le vastab vähemalt neli VSi: moorasid loendav (ehk kvantiteeriv; 6.1.1.), silpe loendav (ehk süllaabiline; 6.1.2.), takte loendav (6.1.3.) ja fraase loendav (ehk vabavärss; 6.1.4.). Probleemaatilisem tundub selliste värsisüsteemide esitamine, mis põhineksid süntagmade ja fraasiülest konstruktsioonide (perioodide) "meetrilisusel", sest vastavad loomuliku keele prosoodilise struktuuri üksused osutuvad meetrilisest vaatepunktist "vähem sobivaks": süntagma oma raskestimääratavuse tõttu, periood oma ülemäärase mahu tõttu. Kuid mainitud põhjusi ei saa siiski pidada ületamatuks takistuseks vastavate traditsioonide tekkele.

(Järgneb)

LUULET

Jaak Põldmäe

MAASAUNAS

Juuksed kuumast kräsus juba,
aga ikka tunned huba.

Leili veel, veel leili lisa,
proovime, kel hing on visam!

Põrgulikult kuum on juba,
aga puhkust me ei luba.
Niikuinii ei pääse taeva,
harjub kandma põrguvaeva.

Küüri selga, küüri kõhtu,
meil ju söömata on õhtu.
Ehk siis puhtamasse pauna
toit läeb rohkem pärast sauna.

Kui su seljas naise kantsik
nagu viht nüüd veidi tantsiks,
mida ütleks sinu meel?
Aga nüüd sa nõuad: veel!

Aitab, ei ma lora enam,
nuhtle mindki, ole kena.

Noh, hea küll, ka leili lisa,
proovime, kel hing on visam!

(1959)

TALVEPÄEV

Õhtul õrnu helbeid langes,
helkja karra puist.
Öösel luhal tardus hangeks
tuisk.

Hommik loitis helgis pehmes,
soikus-suikus tuul.
Imelised härmaehmed
puul.

Heinakupjal valge turi,
mustriks linnujalg.
Hakid nurme ajas kuri
nalg.

Padrik kauge uduvines,
härmas põõsatuust.
Karges pitsis roheline
kuusk.

Süttis tõusvast taevasilmast
lumel tulelõõm.
Rinnas karest talveilmast
rõõm.

(1963)

Kellele õilmitsed, kevadlill aasal?
Kas õitsed vaid endale lõbuks
ja pudened külmade hallade puutest,
kas kirendad tuhande liblika rõõmuks,

kes järgmisel öiel sind enam ei mäleta,
või õitsed ja väreled, ootusest tulvil,
et murraks sind armastav käsi?

(1963)

ÕELE

A-st ja I-st saab äkki sõna. . .

Kaks lauset kahest sõnast kokku sead:

LOE, LEO!

LEO, LOE!

Ja pliiatsiajastu algab.

Roheline.

Punane.

Kollane.

Sinine.

Harilik.

Rehkendusvihikus õunu ja porknaid
on rohkem kui eile, ent vähem kui homme,
ja kasvavad arvud.

Punased õunad ja kollased õunad võib liita,
kollased õunad ja punased õunad võib liita
ning miski ei muutu. . .

Ja tindiajastu algab.

Aabitsa järgi sirgetes ridades

kirjutad sõnu ja lauseid.

Vaatan ja kadestan:

eluaabitsa järgi igatsen komistamata
sõnu niisamuti lihtsalt ja puhtalt
lökkida ritta. . .

(1963)

PENI

Olen paljupeksstud peni,
hulgun õiti perest perre.
Rumal peremees mul peksis
hirmu eluksajaks verre.

Ladus põhjuseeta hoope
selga, külge, kõhtu, turja.
Nii mul võime ära kadus
eristada head ja kurja.

Toidupalu valimata
õgin kõik, mis puutub ette.
Silitusi ma ei talu,
kohe kargan kinni kätte.

Hellust, mis jäi puudu varem,
takkajärgi ma ei püüa.
Parem minge lihtsalt mööda,
kui ei leia põhjust lüüa.

(1966)

H. Visnapuule mõeldes

Pole just kiita saatus
see kodumaatus.

Raske, raske hingevalu
vaevab ühtevalu:

Laske, laske tulla
surra näoli kodumullas.

Teed ei ole ole, teed ei näe.
Meeleheide rusikasse surub käe:

Tahaks sõita sõjasõitu,
tahaks sünnipaigas pühitseda võitu.

Siiski: hirmus luuletajal kanda pärga
oma rahva verest märga.

Hingevalu, raske, raske.
Kuni aega veel, mind minna laske. . .

Aga juba vööras viskab mullapeo.
Läbi une meenub: Eokene, eo-eo.

Kõik need vanad hellad viisid.

(1966)

SÜGISETÜÜD

Taevanisad ammu-ammu
vesi surus valla,
vihmasaabas raskel sammul
küpset kaera tallab,
põllutee on porri kadund,
aga ikka kallab,
kallab
saju järel sadu,
tühja pilve kannul
uued pilved taas.

Öiselt järvelt hiilib udu talu akna alla.
Ootan hommikut, mil leian hallas
trepil ümber lilled kirgastuses maas.

(1966)

PÄRAST KEVADVIHMA

Taeva värve
puistas järve
vikerkaar.

Rännul hajus
vastsest sajust
viimne pilvesaar.

Kased kingul,
rinnad pingul
vastu tuule paitust.

Vaikus.

(1966)

Erkpunane leek
nagu südamevalu.
See on sügise ohver,
lõdisev haab.

— Oi elu, mu elu,
sa nõrkade unelm,
miks hajud mu harali okstest? —
käib tülpinud sajus
kesk raagunud metsa
surmalemääratu sosin.

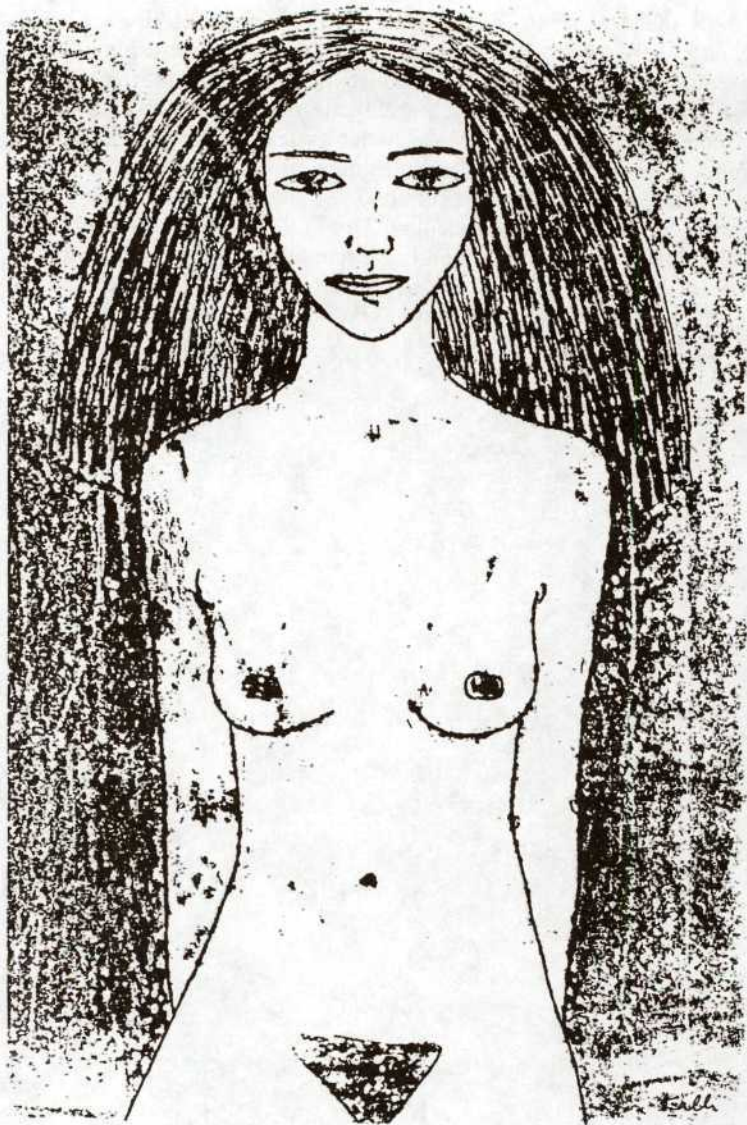
Ja tuul rebib lehti.

Ja taevas on morn.

(1966)

JAAK PÕLDMÄE (6. XI 1942–12. XI 1979) elutööks jäi *Eesti värsiõpetus* (1978), mis võtab kokku tema laiahaardelise teadusliku töö olulisemad tulemused. Ei tule aga unustada, et poeetika-uurijana võis ta toetuda ka omaenda poeetilisele praktikale, olles kirjutanud niihästi heal tasemel lüürikat kui ka tõlkinud luulet teistest keeltest (vene, ladina). Tema originaalloomingus ilmneb eeldusi nii loodusmeeolude kui filosoofiliste, isegi poliitiliste motiivide viljelemiseks (viimases mõttes on ilmikas allegooriliselt mõeldud “Peni”). Siin avaldatakse valik Jaak Põldmäe värse, mis on ilmunud ajakirjanduses (*Nooruses*, *Loomingus*, *Noorte Hääles*, *Edasis*, *Sirbis ja Vasaras*, *Tartu Riiklikus Ülikoolis*); tekstide juurde on märgitud ilmumise aastaarv.

A. K.

KALLI KALDE

TEADUSE OLEMUSEST JA AUTONOOMSEST VÄÄRTUSEST

Hugo Männik

Leidub palju neid, kes arvavad, et teadus on ennem vandeks kui õnnistuseks inimesele: teadus olevat kivinenud ning kuiv, ta olevat vaenlik või ükskõikne kõigele, mis ilus ning püha. Vaimse kultuuri alal näib meie ajal, millal teadus ja tehnika on tõusnud hiiglakõrgusele, et “mehhanistilikult tardunud teaduse ... hegemoonia kägistab kõike elavat, seda normeerides või hävitades” (V. Adams). Juba Renan küsib võib-olla õigustatult oma essees teaduse tulevikust: “Kas leidub ühtki, kes pärast siirast pühendumist teadusele pole neednud päeva, kus sündis ta mõte, ega ole kahetsenud mõne kalli illusiooni kaotust?”

Mis ime siis, et hakkame kahtlema selleski, kas teadus on pärit õilsaist allikaist. Pigemini nõustume Rousseau kibedate, kuid teravmeelsete sõnadega: “Astronoomia sündis ebausust, ilukõne auahnusest, vihast, meelitamisest ja pettusest, geomeetria ihnusest, füüsika tühisest uudishimust ja kõik, isegi moraal, inimlikust uhkusest. Niisiis võlgnevad teadused ja kunstid oma sünni eest meie pahedele; meie kahtleksime vähem nende hüvelisuses, kui võlgneksime neid oma voorusele.”

Kui kohtame seelaadseid mõtteid — ja neid võib tihti kohata —, siis kerkivad elavalt esile teaduse tõelise olemuse ja väärtuse küsimused. Kas pole siis teadusel tõesti mingit kultuurilist ülesannet? Kas on teadus ainult juhuslik sügavama põhjuseta nähtus või on tema inimvaimu välditamatu avaldus? Kas on teadus tõesti

“Teaduse olemusest ja autonoomsest väärtusest.” — *Eos* (Tallinna I Keskkooli õpilaspere ajakiri), sügis 1940, lk 17–22.

tardunud ja mehhaaniline? Küsida nii tähendab alustada juurdlemist teaduse väärtusest üldse. See töö on küllaltki keeruline ning viib paljudele kõrvalprobleemidele, millest tähtsaim on teaduse praktilise väärtuse küsimus. Kõigepealt peame kriipsutama alla mõningad tähtsad jooned teaduse olemuses. On ju teada, kui palju asjatuid möödarääkimisi võib tekkida, kui arutlusis vaieldakse sõnade ja mitte mõistete üle, s.o. kui kõnes olevaid mõisteid ei defineerita. Kuid just siin peab kohe rõhutama sellise ülesande raskust: see muutlik mõiste, mis mahub sõna alla "teadus", on väga abstraktne ning võimatu on teda painutada loogilise definitsiooni raamidesse, parimal juhtumil võib teda ainult kokkuvõtlikult kirjeldada.

Kui vaadelda seda mõistet täiesti isoleerituna kõigest juurdekuuluvast, võime teaduseks nimetada süstematiseeritud teadmust, mis saadud oleva mõne valdkonna uurimisest. Seega on palju teadusi (ehk teaduseharusid): füüsika, zooloogia, psühholoogia jne., kõigil neil on teatav iseseisvus teiste suhtes, oma erinev uurimisala, süsteem ja uurimisviis ehk meetod; teiselt poolt aga eriteadused haaravad üksteist keerulisel viisil: on rida ühiseid küsimusi, tõekspidamisi, mis seovad neid ja asetavad neid sõltuvusse naaberladest. Sellest tekib rida teravaid probleeme, näiteks küsimus eriteaduste pärisülesande ja piiride kohta. Juba see asjaolu üksi näitab, et pole võimalik teaduse väärtusest kõneldes vaadelda ainuüksi ülalkirjeldatud teaduse tuumosa, vaid peame nii mõistetud teadust vaatlema mitmekesiste suhete sõlmpunktina.

Neist suhteist on tähtsad teaduse vahekorrad oma objekti, kultuuri, eriti aga ühiskonna ja teadlasega. Teaduse ja objekti suhtega on seotud teadusliku tõe ja teooria olemuse, aga ka teadusliku meetodi delikaatsed ning huvitavad küsimused; teaduse ja kultuuri suhe sisaldab endas vahekordi ühelt poolt teaduse, teiselt poolt filosoofia, usu, kunsti, moraali jne. vahel. Nimetatud küsimuste puhul on siinkohal oluline märkida peamiselt järgmisi asjaolusid. Teadus näib eriti tugevasti olevat seotud filosoofiaga, nimelt viib meid teaduse meetodi süvenemine tunnetusteooriasse ja teaduste põhitõdede ja -küsimuste vaatlemine ontoloogiasse. (Ülaltoodud teaduse mõiste piiritlemise puhul pole teaduseks loetud oleva kui terviku tunnetamist, seega filosoofia pole loetud teaduseks.) Sama tugevasti on iga teadus ühendatud oma ajalooa, sest kõik teadus-

likud tõekspidamised ja tööviisid on midagi ajalooliselt saanud. Kolmandaks on oluline, et teaduslik meetod on lahutamatu teaduslikust faktist, esimese moodustades sageli teise kriteeriumi ja ümberpöörduvalt. Nimetamisväärt on ka tõsiasi, et teadus sisaldab endas nii eetilisi kui esteetilisi väärtusi. Seades endale eesmärgiks ausa püüu tunnetada tõeliselt olemasolevat, reaalselt, avab teadus meile järkjärgulises lähenemises sellele eesmärgile järjest uusi maailmu, täis lõpmatuid imesid. "Primitiivselt häälestatud hingele tõelisuus tundub sageli küll proosaliselt ebameeldivana, kuid tõetsija teab kogemusest, et just reaalses tõelises peitub kõrgeim ilu, mille ees kahvatuvad kõik kunstlikud konstruktsioonid, olgu nad kuidahes esteetilised" (Nuut). Seega haarab teadus väga sügavasti inimsuse vaimse palge, omades suurt filosoofilist ja esteetilist väärtust.

Aga veel suurem tähtsus ühiskonnale on teadusel praktilisest seisukohast. Juba Descartes, kes elas XVII sajandil, lootis, et teadus "õpetab meid niisama täpselt tundma, nagu me tunneme oma käsitöölise erioskusi, ka tule, vee, õhu, taevatähtede, taevaaluuse ja kõigi teiste meid ümbritsevate kehade jõude ja mõjusid, nii et me võiksime neid samal viisil kasutada ning saada otse kui looduse valitsejaks ja haldajaks." Ja kuulus inglise füüsik Huygens samast sajandist näeb teaduses "praktilist kasulikkust inimsoole ja kõigile tulevaile sajandeile". Keegi ei saa salata, et need lootused pole olnud asjatud: teadus ja tehnika on seevõrd täiendanud ja tundmatuseni muutnud kogu inimese elu, et koguni hoiatavaid hääli on tulnud kuuldavale, mis kahtlevad, kas selline suur kohanemine masinakultuurile, mida inimene on pidanud tegema, on jõukohane, s.o. kaheldakse, kas teaduse poolt kätte antud võim elutu looduse üle pole liigagi suur inimesele. Kõige sügavam tähendus on teadusel siiski teadlasele — üksikisikule, kes on süvenenud mõnesse erialasse. Ühelt poolt sunnib teadlase muusa armukadedalt teadlast loobumisele oma energia liigest kasutamisest muule, sunnib spetsialiseerumisele; aga sealjuures avab ta sellele pühendatule uue imetaoliselt rikaste avarustega maailma. Teadus võib pakkuda naudingut, väärtustada tema omaaja elu, olla kutsumus, eluisu, väärtuslikum kui elu ise.

Kust omandab teadus sellise jõu? Eelnenust lähtudes on selge, et teadusel on väga mitmesuguseid väärtusi: nii esteetilisi,

eeetilisi ja filosoofilisi kui praktilisi. Paremini võib need erinevad vahekorrad kokku võtta nii nagu tegi seda Montaigne ühes oma essees: "Teadus on suureks kaunistuseks ja imeväärset kasu andvaks tööriistaks." Ent need väärtused on laenatud, külgepoogitud, omandatud inimelu mitteteaduslikelt aladelt. Tähtsaim ning tsentraalseim on teaduse enda autonoomne väärtus. Millest see selgub? Milles seisab teaduse autonoomne väärtus, mis on tema allikaks? Neile küsimusile annab selgeima vastuse teaduse ajalugu.

Kui süveneda lähemalt mõne teaduse probleemide arenemiskäiku ja vaadelda seda, kuidas eri ajajärkudel on kogutud fakte, vaadeldud, katsetatud, missugused tõekspidamised on olnud selle või teise küsimuse kohta, kuidas suuri teaduslikke teooriaid on loodud, kuidas neid on peetud kaljukindlaks ja kuidas nad siis on kokku varisenud, siis torkab silma eri ajastute teaduse erinevust hoolimata teatud ühtsus ning pidevus teaduse arenemiskäigus. Teaduses valitseb mingi seesmine probleemide vaheline vastandlikkus, dialektika, sealjuures aga iga teooria, mis kord maksvusel on olnud, jätab oma jälje teaduse arenemisse ka siis kui teda juba täiesti absurdseks peetakse. Sealsamas valmistavad teooriad just oma seesmuses tihti ette sootu uusi vaatekohti, mis kunagi pääsevad võidule ja lämmatavad õpetuse, millest nad on orgaaniliselt välja kasvanud. Nii on võimalik süstemaatilise botaanika ja zooloogia ajaloo abil tõestada, et Linné õpetus liikide püsivusest ja selle õpetuse julgustusel loodud kõikehaarav süsteem elusolendeist oli vältimatu eeltingimus põlvnemisõpetuse tõestamiseks, sest alles Linné järglased olid need, kes võisid hakata sügavamalt tungima neisse probleemidesse, mis on evolutsiooni-teooria aluseks, sest need probleemid on niivõrra eripärased, et vajavad oma veenvaks seletamiseks seda suurt kindlust vaatlemiseks, mida annab Linné ja järglaste süsteem. Nii ulatuvad teaduslike ideede eellood ja järeloomõju palju kaugemale, kui tavaliselt arvatakse. Juba vana-kreeklaste juures võib märgata mitmete uusaegsete õpetuste hämarat eelaimust. Eudoxos oli infinitesimaalarvutuse eelkäija, Anaxagoras oli sama Kanti ja Laplace'i kosmogooniaile, Empe-dokleselt pärineb selektsiooniteooria algkuju.

Teaduses läheb harva mõni õpetus täiesti kaduma, enamasti on kõik teooriad nii töö meetodide kui asjalise sisu alal tugevas seesmises ühenduses. Sellise tugeva sisetraditsiooni olemasolu

on parimini seletatav, kui võtame omaks veendumuse, et teadus on erilise põhilise inimvaimu tungi avaldus, mis seirab alati üht ja sedasama eesmärki. Ei vaja erilist seletust, et see põhiline tung on tunnetamiskirg, vajadus hankida teadmisi ja eesmärk — leida objektiivset, üldkehtivat tõde või vähemalt läheneda sellele. Teaduse ajalugu näitab, et teadus tahab tungida universumi põhjani. Teaduse autonoomne väärtus seisabki selles, et teadus on selle inimliku põhivajaduse rahuldamine. Ei küsita ju, miks meie hingame. Samuti ei peaks küsitama, milleks on olemas teadus, sest see peaks olema samuti iseendast selge.

Kuid seesama ajalugu, mis näitab, et teadus kasvab inimvaimu olemuslikust vajadusest, viib ka kahtlusile selles oletuses. Sest näib, et enamik teadusi on kunagi tekkinud. Miks pole teadus alati olnud, kui ta on tõesti asendamatu vajadus? Enamasti loeme ju mõne teaduse sünnihetkeks aega, millal uuriv vaim lakkas otsimast vastavaalalisist küsimusist ainult praktilist ja sai nii vabaks ja iseseisvaks. Geomeetria muutus teaduseks, kui geomeetriliste kujundite uurimine antiikses Kreekas sai eesmärgiks iseendas ja lakkas olemast paljas maamõõdu-tehnika teoreetiline osa, nagu ta tõenäoliselt oli Egiptuses. Botaanikast sai teadus Theophrastose ajal, seni oli uuritud taimi peagu ainult nende ravimilise väärtuse suhtes. Paljude teistegi "puhaste teaduste" algatus kuulub vanakreeklasil, näit. füüsika, ajalugu jne.

Kas oleme siiski teinud õieti, kui väidaksime, et ainuüksi teatavad soodsad poliitilised, ühiskondlikud ja majanduslikud tingimused, s.o. välised mõjud olid need tõelised põhjused, mis kreeka linnriigid ja hiljem Aleksandria tegid teaduste hälliks? Kas ei peaks me pigemini oletama, et need tingimused ainult võimaldasid esile kerkida, läbi murda tarbel teada ja süstematiseerida, milline seesmine tung on inimesele olnud omane ürgaegadest saadik? Pealegi ei saa väidet, nagu oleks mõni antud teadus tekkinud just teatud kindlal ajal, võtta kunagi täie kindlusega: ka teaduse eel käinud praktiliste oskuste juure on ikka kuulunud mingi teoreetiline osa: geomeetria oli teaduslik juba Egiptuses, botaanika enne Theophrastost, ainult see teaduslik külg oli tagaplaanile surutud kasuliku kõrval. Iga küllalt laialdase alaga teadus ulatub eelajalukku. Nii vana kui inimsugu ja inimese mõistus, nii vana on küsimused: mis põhjusel, kuidas; ja nii vana on ka teadus.

Prantsuse filosoof Meyerson on teravmeelse analüüsiga näidanud, kuidas metsrahvastegi primitiivsed tõekspidamised asjade loomusest on sageli põhiolimuselt teaduslikku laadi hoolimata sellest, et nad on ekslikud. "Inimlik "mõtlemismasin" töötab tänapäeval just samal viisil nagu varem aegadel."

Teaduse-vajadusega on nii nagu kõikide teistegagi: ta areneb ja kasvab, omandab uusi ning täielikumaid vorme. Me ei rahuldu juurikate ja tõukude söömisega, nagu rahuldusid ürginimesed, ka ei rahuldu me primitiivse inimese algelise käsitusega looduse nähtusist. Siiski on metsinimeselgi tarve süüa ja seletada nähtusi, viia tundmatut, erinevat samase või tuntu alusele — täpselt nii nagu meilgi.

Muidugi pole ka kõikide tsiviliseeritud inimeste vajadused teaduse järele ühesuursed. Kuid ometi on tõenäoline, et tung omada süstematiseeritud teadmust, nagu pakub seda teadus, on omale igale inimesele, kas või ainult varjatud või summutatud kujul. Selles suhtes näib kehtivat teaduse tungi kohta see, mida paljud usundid oletavad paika pidavat südametunnistuse kohta: viimane võib olla peidetud, maha surutud, väga vähene ning jõuetu, ei puudu aga kunagi täiesti. Südametunnistust võib äratada; tungi teada, huvi võib ka äratada, vähimalt ajutiselt. Ent ei saa ju äratada seda mida pole, tekitada seda, milleks puuduvad kõik eeldused. Missugused järeldused võime teha neilt seisukohtadelt teaduse laenatud, omandatud väärtuste kohta?

Inimese tunnetuskirg teaduses on, nagu teame, suunatud kõigele olevale, mitte ainult sellele, mis on ilus, kasulik või mõnel muul viisil silmatorkav. Kui peaksime teaduse oma autonoomse väärtuse asemel tähtsaimaks mõnd laenatud, näit. kasu, või kui tuletaksime tema mitte iseseisvast, primaarsest vaimuomadusest, vaid mõnest juhuslikust olukorra vajadusest, siis muutuks seletamatuks väga paljude nähtuste olemasolu teaduses. Ei ole usutav, et keeleteadlane oma tööle või entomoloog kiile klassifitseerima asuks kasulootuses. Hoopis vastupidi — "Teadus algab imetlusega," ütleb Platon, s.o. teadus algab seal, kus algab uudishimu nähtuste laadi, põhjuse ja olemuse kohta, seal, kus tekivad oletused ja probleemid.

Aga selles, et probleemid kerkivad, pole süüdi ei probleemid ega teadus. Lähtudes mõnest mitteteaduslikust kaalutlusest

ei saa olematuks ega tarbetuks teha ühtki teaduslikku probleemi ega uurimisala, ükskõik kui tühist või tähtsusetut kõrvalseisjale. Iga teaduslik uurimisobjekt on sellena õigustatud juba oma palja olemasoluga ega vaja mingit põhjendust peale selle, et nimetatud objekti uurimine on vajalik üldise teadusliku süsteemi täiendamiseks. Mõne teaduseharu väärtust tuleb seega hinnata eeskätt teaduslikust seisukohast.

Milleks on seda tarvis rõhutada?

“Meie ajastus võistlus on ebavõrdne omakasupüüdmatu teaduse ja tema kasutoovate rakenduste vahel” (Picard). Väga levinud on vaade, mille järgi teaduse eesmärk peab olema tulu, teadus olgu eeskätt tööriist, ta peab loobuma kõigest, mis ei anna silmanähtavat kasu. Ainult rakendusteadus on väärtuslik, puhas teadus tegeleb tühja-tähjaga, tema olemasolugi on piinlik eksitus. Sellelaadne “praktiline” arvamus soovitab teadusestki otsida ainult praktilist; teda produtseerivad kindlasti pead, kes kaugel teadusest, aga aitavad levitada need, kes rääkides teaduse kasulikkusest ühiskonnale, unustavad lisamast, et ühiskonnale vajalik tulus osa teadusest, rakendusteadus, põhiküsimustes elab ning areneb ainult puhta teaduse armust, mida peetakse elukaugeks. Ja kui paneme tähele, kui sageli ka haritud inimesed selles eksivad, siis tuleks nimetatud unustusele igakord küll lausa teibaga osutada, sest liiga levinud on teadusliku teoreetilise alahindamine.

Teaduse ajalugugi on sel viisil võltsitud. Liigselt rõhutatakse leiutajate, konstruktorite tähtsust ja unustatakse nende eelkäijad teoreetikud, kes on sageli jätnud päranduseks valmis ideid, mida tarvis ainult rakendada. Ampère'id, Hertzid ja Galvanid on ikka enne kui Edisonid ja Marconid, esimesed on sageli viimaste leiutistele vähimalt sama palju autoriks kui viimased ise. Seda ei tohi unustada. Tuleb ometi kord julgesti väita, et teoreetiline mõistus on tsivilisatsiooni ülesehitamisel vähimalt sama oluline kui praktiline, võib-olla tähtsamgi. Kes selle unustab, sarnleb mustlasega, kes tuntud anekdoodi järgi tahtis oma hobust võõrutada üleaurusest kombest juua ja süüa. Nii nagu hobune, kellelt oli harjutatud joomine, suri, nii sureks ka kultuur ja tsivilisatsioon, kui temalt võtaksime puhta, teoreetilise, “kasutu” teaduse.

Rakendusteadus omaette tardub varsti nukitsemiseks juba leiutatu täiendamisel, kui teda ei elusta teoreetiline vaim: nii elataks

peost suhu, harrastataks vaimset röövmajapidamist. Kõige kaugeleulatuvama ning kestvama praktilise väärtusega on sageli just teoreetilised uurimused, praktilisist uurimisist aga need, mis on teedrajavad ja muutuvad omal alal klassilisteks oma põhjalikkuse ja meetodi tõttu, s.o. need, mis on tugevad just oma teoreetiliselt küljelt. Kui naeruväärne oleks püüd teaduse praktilise väärtuse üle otsustada selle tulu abil, mis ta annab täna, seda näitab see, et pärimuse järgi üks Galilei kaasaegseist Euroopa valitsejaistki on imestanud, miks tema riigi koolides kasutu mehhaanika asemel ei õpetata näit. astroloogiat, mis on elus kasulik! Just analoogiliselt talitame, kui alahindame näiteks süstemaatilise bioloogia elulist tähtsust. Ometi on "putukaprofessorlikkuse" otsimine eluteadusest saanud otse heaks tooniks. Selles suhtes on kasulik meeles pidada kõike eelnenut ja seda, et on jõudnud aeg, kus mitmed eluteaduse distsipliinid, mis on tihedamas seoses süstemaatikaga, on astunud või astumas praktilise rakendatavuse järku. Et valida neist just kõige teoreetilisemat ning elukaugemat, olgu märgitud, et G. Bosse nimetab taimesotsioloogiliste uurimiste tulemusi reaktiiviks uuritud maa-ala edaspidiseks otstarbekohaseks kasutamiseks. Ka selgub Clementsi töödest kuivõrra taimeühingute uurimise tulemused võivad kasulikud ning tegelikult rakendatavad olla põllukultuuride arendamisel.

Kokkuvõttes võime ütelda, et teadusest tuleks otsida eeskätt teadust, kuigi teame, et sealt võib ja tulebki otsida ka praktilist, ilusat ja maailmavaatelist, filosoofilist. Nii nagu mõned kunsti liitvormid on otsinud oma pärisala ja leidnud selles suuri väärtusi, nii peaksime ka teaduse puhul rõhutama tema ülalkirjeldatud autonoomset väärtust, mis peitub tungis vaadelda, tunnetada, otsida näilisuste tagant reaalsust, seletada keerulist lihtsama abil, milline tung inimvaimu eriliselt aktiivse avaldusvormina teadagi kõige selgemini ilmneb mitte niivõrd valmis teaduslikus teoorias või koguni dogmas, vaid tegelikul teaduslikul tööil, milles ta annab uurivale ning otsisklevale vaimule ülla ning kaasakiskuva eesmärgi. Ainult siis, kui võtame teadust juba valmina, lõplikuna, näib ta meile mehhaanilise, kuivana. Tõeline kogu inimkonna vaimsele kultuurile ja üksikisiku arenemisele täisväärtuslik teadus on kasvav, arenev, tekkiv. Mis teadus on ja mida ta tahab olla, seda

õpime parimini tundma, kui vaatleme teda tema tekkimishetkel, teaduse ajaloos või aktiivses teaduslikus töös.

Alles sellelt seisukohalt võime astuda vastu ka neile tendentsidele, millest kirjutasin käesoleva arutluse alguses, sest alles nii leiame, et teaduses pole teatud surnud vormelid tegelikkusest, vaid aktiivne püüd läheneda reaalsele olevale, haarata ikka uusi ja uusi osi ning näidata nende seniaimamata keerulisust ja ilu.

Erast Parmasto, Valdar Jaanusson

HUGO MÄNNIK

1893

liigi olemusest; pisimonograafia põldkamara kui liigi varieeruvusest. Ühe käsikirja kohta andis tollane maailmas hästi tuntud botaanik, Tartu Ülikooli professor akadeemik Teodor Lippmaa lausa erakordse hinnangu. Albert Üksip kirjutas oma mälestuste-raamatu (1975) käsikirja jäänud osas: "T. Lippmaa hindas kõrgelt tema talenti, ühe kirjatöö puhul, mille talle Männik saatis tutvumiseks, professor ütles mulle: "meie anname iga aasta kandidaadi kraadi selletaoliste tööde eest, aga selle autor pole veel üliõpilane."'" (Üksip, käsikiri, lk 358–359. Kandidaadikraadi all mõtles Üksip tõenäoliselt botaanika lõputööd.)

Hugo Männiku teadlasete lõppes, õieti küll lõpetati veel enne nooruki ülikooli jõudmist. Ta oli üks neist üheteistkümnest tuhandest, kes 1941. aastal Nõukogude Liidu poolt küüditati. Nõukogude genotsiidi tagajärjeks polnud ainult tuhanded hukkunud või väärdunud saatusega inimesed, vaid ka eesti teaduse arengu pidurdamine aastakümnete jooksul.

Hugo Männik sündis 23. augustil 1922. aastal; ta isa Jüri (sünd. 1896) töötas alates 1921. aastast Tallinnas suhteliselt madalapalgalise politseinikuna, viimati lihtsa konstaablina. Kümnelapselises maaperes üles kasvanud ema Adele (sünd. 1897) oli rätsep; töötas viimati ettevõttes "Rõivur". Männikute peres oli ka kaks tüdart, 1923. aastal sündinud Aino ja 1926. aastal sündinud Ella. Kaasaegsete meenutuste järgi elati küllalt kitsavõitu majanduslikes tingimustes. Siiski oli Hugol võimalik hariduse saamiseks astuda Gustav Adolphi Poeglaste Keskkooli (1934).

Huvi botaanika vastu pidi Hugol juba väga varakult tekkima. Oma lühiülevaates Tatra mägede taimestiku kohta kirjutas ta ise, et "alpiinne vegetatsioon ja flora suutsid viivuks anda seesugust rahuldust mu värvi- ja vorminäljale, nagu pole tundnud esimestest floristika õrnadest puudutustest saadik viis aastat tagasi" — seega 10–11-aastaselt.

14-aastaselt Hugol ilmub esimene pisikirjutis *Loodusevaatlejas*. Teame, et ta kogus taimi suveti oma vanaema juures Viljandimaal Palitsel (Metskülas) viibides. Taimematkad ulatusid sealt Valge ja Ördi rabani läänes ning Öisu metskonna Riste vahtkonnani kagus; sealtkandist on pärit tema 1936–1938 avaldatud kirjutistes nimetatud taimeleiud. 1937. aasta juunis klassiekskursiooniga Saaremaal viibides käidi Hugo pealekäimisel ka Viidu-

mäel. Ta tõi kaasa botaanilisi tähelepanekuid Muhust, Viidumäelt, Kaugatomalt ja avaldas nähtust ülevaate oma klassi mõnekümnes eksemplaris hektograafil paljundatud väljaandes *Pilpad ja Palgid* (nr 1–3, 1937).

Kuna klassis oli teisigi loodusteadustest huvitatuid, koondusid nad Hugo eestvedamisel 1936. aasta aprillis rühmitusse, mida nimetasid *Gustav Adolfi Teaduste Akadeemiaks*. Nimetus *akadeemia* oli mõeldud selle mõiste algses tähenduses: tuldi kokku, kuulati üksteise ettekandeid, diskuteeriti, nagu see osavõtjate arvates võis omal ajal aset leida Platoni majas Akademeia künkal. Süvenes koostöö, elavnesid iseseisvad vaatlused looduses, loodi sidemeid üksikute samalaadsete huvidega õpilastega teistest klassidest. Novembris 1937, seega 61 aastat tagasi, asutati tollal 15-aastase Hugo Männiku ja aasta noorema klassivenna Valdar Jaanussoni algatusel juba kogu kooli hõlmav organisatsioon, Gustav Adolfi Loodusteaduslik Ring (GALR). See haaras aastate jooksul paljusid õpilasi ja kujunes hulga tulevaste loodusteadlaste kasvulavaks. Esimeheks valiti Hugo Männik, kes pidas seda ametit 1940. aastani; siis sai temast sel aastal asutatud GALRi botaanika sektsiooni esimees.

Nagu mitmes teiseski tagasivaates edukas loodusteaduslike pürgimustega õpilasorganisatsioonis — näiteks Rakvere Poeglaste Gümnaasiumi Naturalistide Ringis kahekümnendail aastail ja Nõmme Gümnaasiumi Loodusteaduslikus Ringis — ei olnud õpetajatel mingit rolli õpilaste isetegevuse algatamisel ja suunamisel. Huvi tekkimine, koostöö ja suundumused arenesid iseseisvalt. GALRis oli Hugo loov andekus algusaastail olulise tähtsusega. Tal oli oma ea kohta harukordselt lai ja sügav eruditsioon, botaanikast filosoofia põhiprobleemideni, ja ta mõju GALRi teaduslike püüdluste küllaltki arvestatavale tasemele oli tihti mõõduandev.

Hugol tekkis juba varakult asjalik kontakt mõnede vanemate Tallinna botaanikutega, näiteks Gustav Vilbastega, Eestimaa Kirjanduse Seltsi kogude hooldaja Paul W. Thomsoniga ja samas herbaariumi uuriva, juba tunnustatud botaaniku Albert Üksipiga. Erilise tähtsusega oli veel koolipoisina loa saamine laenata Eestimaa Kirjanduse Seltsi raamatukogust, mis võimaldas tutvumist üsna rikkaliku ülemaailmse loodusteadusliku kirjandusega.

Hugo kaudu said sealt raamatuid laenata ka teised GALRi botaanikahuvilised.

1938. aasta juunis-juulis võttis Hugo osa Tallinna keskkooli õpilaste ekskursioonist Poola, mille jooksul tutvuti ka loodusega. Järgmisel aastal paljundatud muljetekogumik sisaldab Hugo kirjutatud ülevaate Tatra mägede taimestikust. Ülaltoodud tsitaat selle lõpulausest annab ettekujutuse, millist elamust talle pakkus tutvumine alpiinse taimestikuga.

1939. aastal võttis GALR koos Tallinna Koolinoorsoo Loodusesõprade Ühinguga (TKLÜ) ette kaks suurt üritust: kaks korda aastas ilmuva ajakirja *Loodusesõber* väljaandmise ja Vormsi saare looduse kompleksse uurimise. Mõlemas jäi ettevõtmiste vormiliseks kandjaks TKLÜ, peamiseks tegutsejaks sai aga GALR. Bioloogiliste uurimiste kava visandas Hugo Männik, kes seadis lõppeesmärgiks integreeritud biotsüoloogilise analüüsi, *biokoosluste* uurimise.

Paraku taandus Hugo kavatsatud biotsüoloogiliste uurimiste kompleks ainult taimkatte uurimisele koos mulfaproovide võtmise ja hilisema analüüsimisega. Selle töö tegi ta üksinda, kahe teistest koolidest tulnud õpilase mõninga abiga. Välitöö toimus lisaks 1939. aasta suvele ka 1940. aastal. Ulatuslik, suuresti juba läbitöötatud andmestik hävis järgmisel aastal, kui Hugot enam Eestis polnud. Oletatavasti oli tal 1941. aastal pooleli ka uurimus Raudna jõe oru taimestiku kohta.

1940. aasta märtsis osales Männik GALRi viieliikmelises delegatsioonis Tartus toimunud IV Loodusteadlaste päeval. Siin tutvus ta professor Teodor Lippmaaga, kellega ehk varemgi kirjavahetuses oli olnud, ja arvatavasti ka mõne teise Tartu botaanikuga. Üheks arutlusaineks Lippmaaga oli taimkatteanalüüside andmestiku matemaatiline töötlemine, mille kohta Hugol olid omad ideed. Oma käsikirja jaoks perekonna *Odontites* kohta sai ta kasutada Tartu Ülikooli Botaanika Instituudi Eesti herbaariumi materjale, ju siis Lippmaa vahendusel.

1941. aasta kevadel valmis Hugol kahjuks kaotsi läinud käsikirja mustand *taimesotsioloogilisel* teemal, võib-olla GALRi *Toimetuste* jaoks. Pole aga välistatud, et silmas oli peetud mingit muud avaldamisvõimalust. *Toimetustes* paljundamine ei saanud

pealegi enam kõne alla tulla, sest kevadel 1941 "avastas" keegi kooli juhtivatest komnoortest, et ilma nende kontrollita levitatakse mingeid *lendkirju*. See tegevus jäi katki. Samal kevadel lõpetas Hugo *summa cum laude* Gustav Adolfi Gümnaasiumi (tollal Tallinna I Keskkooli); lõputunnistusel on kõigis aineis hindeks "väga hea".

3. juunil 1941 käis Hugo koos tuntud näitleja ja botaaniku Albert Üksipiga Palivere otsmoreenil ekskursioonil. "Jutuajamisel jättis ta väga meeldiva mulje ja meie leppisime kokku ühiste käikude üle looduses; tegelikult õnnestus meil see üritus vaid mainitud 3. juunil", kirjutab Üksip oma mälestuste käsikirjas (lk 358).

14. juunil küüditati Jüri Männik Venemaale, süüdistuseks töötamine Eesti Vabariigis välipolitsei konstaablina. 28. veebruaril 1942, s.t kaheksa kuud hiljem mõistis NSVL NKVD Erinõupidamine ta kümneks aastaks paranduslike tööde laagrisse "aktiivse võitluse eest revolutsioonilise liikumise vastu". Tema saatusest teame ainult ühte: 19. märtsil 1944 suri ta NKVD Ida-Uurali vangilaagris.

14. juunil küüditati kui "sotsiaalselt ohtlik element" ka Jüri naine Adele, poeg Hugo ja tütreid Aino ning Ella — ainsaks "süüis" kuulumine Jüri Männiku perekonda. Asjade kokkupakkimiseks jäeti neile vaid poolteist tundi; maha jäi ka pooleli jäänud töö Vormsi taimestiku kohta. 22. juuliks 1941 olid nad jõudnud Kirovi oblasti lõunaosas asuvasse Malmõži rajooni: sel päeval sai Hugo tööliseks metsatööstuses "Bolševik". "Olen töötanud peaaesjalikult saeveskitöölisena. Olen langetanud puid, puhastanud metsa, vedanud palke. Olen mänginud parvepoissi ning olen seisnud peagu kõigi saeveski-masinate juures. Lõpuks olen laudu laadinud. Seega olen teinud kõiki töid puu jalalt saagimisest kuni laudade laeva laadimiseni (õigupoolest küll praami). Siis olin puusepp ja lõin kaasa tündrite, tünnide ning tünnikeste; kappade ja kibude, püttide ja pütikeste valmistamisel, hiljem veel mesipuuude töö" (Hugo kirjast 30. jaanuarist 1946).

Veebruaris 1945 õnnestus tal astuda kirjavahetusse oma klassivendadega Eestis, veidi hiljem ka Albert Üksipiga. Need aitasid teda kohutava paberipõua leevendamisel; oma mälestuste käsikirjas mainib Üksip paberi ja pliiatsite saatmist Männiku palve peale. Eesti tuntud botaanikute sõbralikku suhtumist näitab ku-

rioomum — lisaks klassivenna saadetule sai ta autoritelt, Üksipilt ja Vagalt, veel kaks eksemplari taimemäärajat *Kodumaa taimestik*, mis oli ilmunud 1943. aastal.

Novembris 1945 sai Hugo Malmõži linnas arveametnikuks invaliidide artellis “Oktoober”. See kestis ainult kuu aega, kuid samas töötas ta kindlasti ka 27. mail 1946. Koos samas artellis töötava ema ja õdedega elas ta 1945. aasta lõpul ja 1946. aastal Engelsi tn 2, 1954. aastal Proletarskaja tn 19. Hugol oli kaasas keskkooli lõputunnistus; et kõik hinded olid väga head, oli sellel kirjas: “NSVL Rahvakomissaride Nõukogu ja ÜK(b)P Keskkomitee 3. IX 1935 määruse alusel on Hugo Männikul õigus astuda kõrgemasse kooli sisseastumiseksamiteta.” Ta püüdis saada Kaasani ülikooli kaugõppesse, kuid see ebaõnnestus: teda ei lubatud oblasti piirest välja Kaasani sisse sõita. 1945. aasta sügisel sai ta aga Kirovi Pedagoogilise Instituudi loodusteaduskonna bioloogiaosakonna kaugõppe üliõpilaseks. Seda kinnitab instituudi rektori käskkiri 10. detsembrist 1945.

GALR jätkas tegevust ka pärast sõda, nii koolis kui ka õpilaste ja vilistlaste koondorganisatsioonina (GALRi KK), mille asutajaliikmeks oli 1942. aastal loetud ka Hugo. Pärast temaga kontakti saamist otsustati GALRi KK koosolekul Tallinnas 11. jaanuaril 1946, et Hugole tuleb saata ühine kiri. Hugo vastas juba 30. jaanuaril Ralf Männilile ja Juhan Vilbastele adresseeritud kirjaga, avaldades rõõmu GALRi tegevuse jätkumise üle. Kirjast selgub, et teda oli informeeritud isegi mõne Rootsi sattunud ringikaaslase tegevusest.

Saeveski ümbruses tehtud botaaniliste vaatluste alusel oli Hugo koostanud käsikirja sealsete salumetsade kohta, mille saatis 1945. aastal Tartusse, tõenäoliselt professor August Vagale. Kuid: “Kardan, et töö on postil kaduma läinud, sest Tartust pole juba mõnel ajal vastust. Vististi tundusid minu analüüsitabelid tsensoorile väga huvitavad ning saladuslikud.” Ta teatas ka, et käsil oli pikem venekeelne artikkel oma botaanilistest vaatlustest — teadmata, kuhu seda avaldamiseks saata. Selles on muu hulgas ka andmed ühe või kahe Kirovi oblastis tõenäoliselt uue taimeliigi kohta. Sel ajal oli ta saanud ühendusse astuda Kirovi oblasti koduloomuuseumi botaanika kabinetiga.

Me ei tea, millal ja kuidas tekkisid Hugo psüühilised häired. Rehabiliiterimistaotluses 27. juunil 1989 kirjutab üks lähisugulastest Hugo kohta: "1942. aastal NKVD ülekuulamiste ja piinamiste tagajärjel kaotanud mõistuse." Hugo kuni 1946. aasta jaanuarini Eestisse saadetud kirjad ei reeda vaimset ebastabiilsust. 14. juunil 1946 Eestisse saabunud kiri on aga juba täiesti segane.

Alates 1946. aasta jaanuarist esitasid Männiku perekonna liikmed mitmeid taotlusi asumiselt vabastamiseks ja loa saamiseks Eestisse naasta: Jüri Männik on surnud, teistele ei saa ju aga midagi süüks lugeda. Kõik need taotlused jäeti rahuldamata, 1954. aastal aga märgitakse NSVL Siseministeeriumi Kirovi oblastivalitsuse 4. eriosakonna ülema kirjas ENSV Siseministeeriumile, et lisatud on erikontrolli õiend "kompromiteerivate materjalide" olemasolust H. Männiku kohta.

Alles 1957. aasta jaanuaris rahuldati Tallinnas Männikute viimane taotlus vabastada nad eriasumiselt. ENSV Siseministeeriumis koostatud kokkuvõttes märgitakse, et a i n s a k s süüdistuseks nüüd surnud Jüri Männiku vastu oli olnud ta töötamine välipolitsei konstaablina; teistel m i n g i t s ü ü d p o l e . Toimiku andmeil vabastati Adele Männik eriasumiselt 19. veebruaril 1957.

Ligi kuusteist aastat isegi nõukogude võimu silmis ühegi süüta sundasumisel viibinud Hugo saabus tagasi kodumaale laostunud tervisega, I grupi invaliidina. 1958. aasta juunis õnnestus Hugo sugulastel saavutada ta toomine Kirovi oblasti Uržumi rajooni ravilast Jämejala haiglasse. Sealt läks ta 1973 Saaremaale Sõmera hooldekodusse, kuhu jäi surmani 8. aprillil 1993 haigena, kel oli liikumisvabadus. Hugo Männik on maetud Pärnu Metsakalmistule. Ükski meie botaanik ei olnud matusel: nad lihtsalt ei teadnudki, et ta oli Eestis; teised, nooremad, ei teadnud ta nimegi.

Milline jälg on jäänud eesti loodusteadustesse Hugo Männikust? Kõige eelöeldu alusel võiks arvata, et peaaegu ei mingit, ainult mõned pisiartiklid. Siiski, niihästi teadlasliku vaimsuse edastajana kui ka oma masinakirjas avaldatud töödega on ta olnud terve tulevaste teadlaste plejaadi üks kujundajaist. Tema rühmituskaaslased on korduvalt meenutanud Hugo inspireerivat mõju ja eeskuju andnud erudeeritust. GALRI alguspäevil püstitatud eesmärk — Eesti saagu loodusteaduslikult kõige paremini uuri-

tud maaks! — muutus algsest nooruslikust entusiasmist paljudele sihikindlaks eesmärgiks.

Männiku üheks õpilaseks lihhenoloogia alal oli temast mõni aasta noorem Endel Alas (1924–1944). Enne sundmobiliseerituna Idarindel langemist jõudis tema sulest valmida ainult üks botaaniline pisikirjutis *Loodusesõbras* ja kaks lihhenoloogilise sisuga numbrit GALRi *Toimetusi*. Nende seas on Ülemiste järve äärsel ala samblikukoosluste (unioonide) käsitus, esimene seesugune uurimus Eestis. 1943. aasta kevadtalvel viis Alas esimesele ja ainsaks jäänud samblike tundmaõppimise matkale tollal 14-aastase Erast Parmasto, kes omakorda peagi “nakatas” lihhenoloogiasse Hans Trassi. Neile kõigile oli üheks põhimiseks töövahendiks Männiku “Sissejuhatus lihhenoloogiasse”. 24 tihedas masinakirjas leheküljele mahutatud töös käsitletakse umbes 150 liiki; määramistabelid on koostatud kasutajasõbralikult ja kogu käsikiri on vormistuselt lausa trükivalmis. Mitmed eestikeelsed terminid on siin esitatud esmakordselt. Meenutagem, et järgmine eestikeelne kokkuvõte meie samblike kohta ilmus alles 1994. aastal, kui Trassil oli omakorda hulk lihhenoloogidest õpilasi.

Masinakirja jäänud pisimonograafias taimeperekonna *Odontites* Eestis kasvavate esindajate kohta kasutas Männik liigisisese struktuuri uurimiseks õietüüpide eristamist. Seda suunda on Eesti botaanikas jätkatud alles viimasel aastakümnel.

Männiku oma aja teadusest ees olnud idee Vormsi saare koosluste kompleksseks uurimiseks oli otseseks eeskujuks Tartu ülikooli bioloogia, mulla- ja metsateaduse noorte üliõpilaste nn komplekssepeditsioonile Koiva puisniidule 1949. aasta suvel. Ei jõudnud see eriliste tulemusteni, ka hiljem on kompleksne uurimine jäänud rohkem meie bioloogide põhjendatud sooviks kui saanud reaalsuseks. Kuid katseid selleks on tehtud.

Tallinnas ja Nõmmel õppinud loodusteadushuvilised moodustasid pärast sõda mõttekaaslaste püsiva sõpruskonna. Selle kujunemine algas juba 1942. aastal — algul isikliku tutvuse näol, siis nõmmelaste mõninga osalemisena GALRis, edasi GALRi eeskujul ka Nõmme Gümnaasiumis Loodusteadusliku Ringi moodustamisega. Endastmõistetavaks kujunes julge suhtlemine vanemate, ikka abivalmis loodusteadlastega. Nii kujundus tulevaste teadlaste vaimsus. Selles on Hugo Männikul olnud otsene, eriti

aga kaudne mõju. Head teod ei kao, vaid sünnitavad uusi häid tegusid.

LISA: HUGO MÄNNIKU BIBLIOGRAAFIA

Trükitud tööd

Lõhislehtine lepp Viljandimaal. — *Loodusevaatleja*, 1936, 7, nr 6, lk 186

Botaanilisi märkmeid Lääne-Viljandimaalt. — *Loodusevaatleja*, 1938, 9, nr 5, lk 155–157

Botaanilisi märkmeid Lääne-Viljandimaalt II. — *Loodusevaatleja*, 1938, 9, nr 6, lk 188–189

[Koos V. Janussoniga.] Gustav Adolfi Loodusteaduslikust Ringist. — *Eesti Loodus*, 1939, 8, nr 2/3, lk 103

Spetsialiseerumisest, eriti teadustes. — *Eos* (Gustav Adolfi Gümnaasiumi õppurkiri), kevad 1939, lk 6–10

Taimeühinguist ja taimetsotsioloogiast. — *Loodusesõber*, detsember 1939, lk 2–3. (Tallinna Koolinoorsoo Loodusesõprade Ühingu väljaanne.)

Uut hästiuuritid alalt. (Vormsi ekskurs. botaaniline osa.) — *Loodusesõber*, detsember 1939, lk 17

Spetsialiseerumisest. — *Loodusesõber*, aprill 1940, lk 5–7

Uut hästiuuritid alalt II. — *Loodusesõber*, aprill 1940, lk 21–22

Mõisted "liik" ja "taimede süsteem" taimeteaduse ajaloos. — *Eos* (Gustav Adolfi Gümnaasiumi õppurkiri), kevad 1940, lk 16–21

Teaduse olemusest ja autonoomsest väärtusest. — *Eos* (Tallinna I Keskkooli õpilaspere ajakiri), sügis 1940, lk 17–22

Masinakirjas levinud kirjutised

Põlvnemisõpetus ja liigi mõiste. [3] + 15 lk. November 1938. (G. A. Loodusteadusliku Ringi Toimetused Nr 4.)

Sissejuhatus lihhenoloogiasse. 24 lk. Märts 1939. (G. A. Loodusteadusliku Ringi Toimetused Nr 7.)

Botaanilisi ekskursioonimärkmeid Tatrast. Rmt.: Reisimuljeid Poolast. Õpilaste ekskursioon 27. VI–19. VII 1938. Tallinn, 1939, lk 75–78. [Paljundatud vähemalt 75 eks.]

Märkmeid *Odontites rubra* Gil. taksonoomiast. 4 lk. Veebruar 1941. (G. A. Loodusteadusliku Ringi Toimetused Nr 18.)

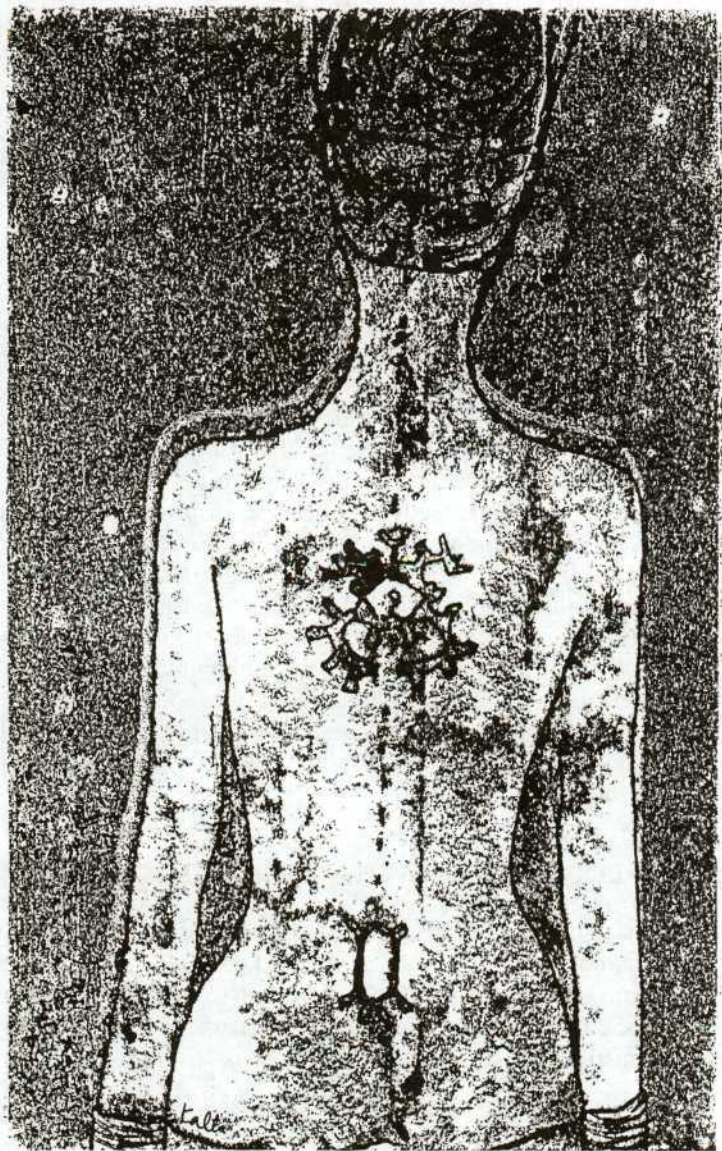
Märkus: Hugo Männiku masinakirjapaljunduses teoste kserokoopiaid on antud säilitamisele Tallinnas asuvasse Eesti Akadeemilisse Raamatu-
kokku.

Kirjandus

- Ja a n u s s o n , V. 1981. Gustav Adolfi Loodusteaduslik Ring. — *Gymnasium Revaliense 1631–1981*. Göteborg, lk 30–39
- M ä n n i k , R., A. R õ õ m u s o k s 1981. Ühest loodusteaduslikust õpilasringist. — *Eesti Loodus*, nr 6, lk 388–393
- Ü k s i p , A. 1975. *Mälestused*. Tallinn: Eesti Raamat

ERAST PARMAS TO (sünd. 1928), mükoloog ja botaanik. Lõpetanud 1952. aastal Tartu Ülikooli bioloogia erialal, 1955 bioloogiakandidaat, 1969 bioloogiadoktor, 1972 akadeemik. Eesti Põllumajandusülikooli Zooloogia ja Botaanika Instituudi vanemteadur.

VALDAR JAANUSSON (sünd. 1923), geoloog ja paleontoloog. Lõpetanud 1952. aastal Uppsala Ülikooli geoloogia erialal, 1956 dotsent, 1957 doktor, 1991 Eesti Teaduste Akadeemia välisliige. Rootsi Riikliku Loodusmuuseumi (*Naturhistoriska Riksmuseet*) paleozoologia osakonna juhataja, professor, praegu emeriteerunud.

KALLI KALDE

LOOMAUURIMISE ARENG

Leena Vilkka

Tõlkinud Priit-Kalev Parts

Loomade teadvuse probleem on uurijaid ja filosoofe huvitanud juba aastatuhandeid. Antiigist tänapäevani on arusaamad loomadest olnud väga erinevad. Üks lähenemisviis loomade teadvuse uurimisele on vaadelda käsitusi loomadest ja ideedeajalugu. Kirjatöö teises osas tutvustan põhilisi arengujärke loomade teadvuse uurimises 19. sajandist tänapäevani: mentalismi, biheiviorismi ja kognitivismi. Huvi loomade teadvuse uurimise vastu sai toona tõuke peamiselt psühholoogia-alaselt uurimistöölt ja selle eri arengujärkedelt ning Darwini kuulsalt evolutsiooniteoorialt. Kolmandaks võetakse vaatluse alla loomade teadvus ajaloolis-filosoofilise uurimisobjektina. Siin on keskseks probleemiks teadvuse algupära. Kas on teadvusel looduses seljataga pikk ajalugu või piirdub teadvuse arengukäik vaid inimese lühikese kultuurilooga? Peatüki lõpus peatume tänapäeva tähelepanuväärseimal teerajajal loomade teadvuse uurimises, loodusteadlasel ja etoloogil Donald Griffini ja tema peamistel uurimisaladel.

LOOMAKÄSITUSED JA IDEEAJALUGU

Loomakäsitused on erisugused vastused küsimusele, mis loomad on. Ideeajaloos võib eristada animistlikku, finalistlikku, mehhanistlikku, vitalistlikku ja bioloogilis-funktsionalistlikku loomakäsitust. Sentientsism on tänapäevane või tuleviku loomakäsitus. Animistlikus käsituses loom hingestatakse, loom on eeskätt

Peatükk "Eläintutkimuksen kehitys" Leena Vilkka raamatust *Eläinten tietoisuus ja oikeudet: Kettutyttöfilosofiaa ja susietiikkaa*, Yliopistopaino, 1996, lk 41–65.

vaimne olend. Vanades animistlikes arusaamades tajutakse puid ja kivegi vaimsete ja elavate olenditena. Soome karuriitus ja andekspalumine metsaolevustelt, kui neid on ära kasutatud, viitavad animistlikule või panteistlikule looduskäsitusele. See inimese ürgne loodusesuhtumine käsitas loodust tervikuna, kus inime- ne on osa loodusest. Tänapäevaseski looma- ja loodusearmastuses võib näha animistlikke jooni. Teist tüüpi suhet loodusega esindab ürgse animistliku loodusfilosoofia hüljanud aristotellik finalism. Finalistliku vaatekoha järgi on loodus hierarhiliselt üles ehitatud nõnda, et ühed olendid on olemas teiste olendite jaoks: taimed loomade jaoks, loomad inimeste jaoks. Inimmõistust tuleb vaadelda looduse kõrgeima saavutusena, nii et muu loodus paikneb inimesest alamal ja on olemas tema jaoks.

René Descartes on saanud mehhanistliku loomakäsituse sümboliseindajaks. Mehhanistlikult mõistetud loodus toimib vastavalt mehaanika seaduspärasustele. Inimest eristab loomast tema vaimsus ja teadvuslikkus. Loomad ei erine Descartes'i arvates elutu- test loodusobjektidest ega inimese ehitatud masinatest. Ainult inimestel on hing ja tunded, loomad on ilma taju ja teadvuseta mehaanilised loodusobjektid (vt Descartes 1976). Vitalist seevas- tu näeb looma eeskätt elava tervikuna ja rõhutab elususe erilist tähendust. Loom ei ole eeskätt mehaaniline, vaid elusolend, ja iga elusolend kätkeb taht elada. Mehhanitsismi arenumaks vormiks võib pidada funktsionalistlikku mõtteviisi, mis rõhutab looduse süsteemsust, loodussüsteemide terviklikkust. Loodus ei ole lihtne mehaaniline masin, vaid keeruline, elavast ja elutust loodusest koosnev toimiv süsteem.

Tänapäeva uus loomakäsitus, sentientsism, põlvneb pigem ani- mismist ja vitalismist kui mehaanilis-funktsionalistlikest käsitus- test. Sentientsism (ehk uusanimism) käsitab loomi teadvuslike ja tundvate olenditena. See arusaam on tänapäeva loomakaitse- liikumise aluseks. Loomakaitse toetub seisukohale, et loomad on kannatamisvõimelised olendid, mistõttu inimese kohustuseks on hoolitseda loomade hea käekäigu eest. Arusaama loomadest kui teadvuslikest olenditest toetavad paljud uurimused loomade õppimisvõime kohta. Uusimad andmed loomade intentsionaalse- test võimetest kinnitavad arusaama, et loomadel on võime teha valikuid vastavalt omaenele individuaalsele tahtele. Sentientsist-

lik loomakäsitus tunnistab loomad omaenda elu iseväärtuslikeks subjektideks.

Kaks teist tänapäeval kesket loomakäsitust on loomade inimlikustamine ja vahendistamine (instrumentaliseerimine); mõlemat võib pidada ekslikuks või vähemalt ühekülgseks (vt Vicchio 1986). Tänapäeva inimlikustatud või skemaatiline arusaam loomadest on loomade pidamine inimesteks, näiteks koomiksiste loomakujud nagu Mikihiir ja loomkangelased nagu Rin Tin Tin või Lassie, keda kujutatakse eetiliste ideaalide kehastusena. Instrumentaalne loomakäsitus väljendub kaasaegses intensiivloomakasvatuses, kus loomi koheldakse massikaubana, toorainena ja tootmisvahendina.

Kuidas siis tuleks näha loomi "õigesti", nimelt loomana, mitte inimesena ega masinana? Kas ei tõlgenda zooloogki loomi bioloogilise loomakäsituse stereotüübi järgi? Kas saab zooloogi vaatenurk anda tõepärasema pildi kui kirjaniku või lemmikloomma peremehe oma? See, kuidas näha loomi loomadena, ei ole ainuüksi zooloogia või bioloogia määrata. Võib arvata, et parema pildini jõutakse ühendades paljusid vaatenurki nagu zooloogiline, ajalooline ja väärtuseline (vt Ingold 1988). Kasuliku vaatenurga lisab filosoofide püüe tuua välja tegurid, mis on mõjutanud eri ajastute arusaamu loomadest. Kultuuriliseks loomakäsituseks võib pidada niisugust, mis mõistab, et igal ajastul on oma loomakäsitus. Pole olemas absoluutset tõe, õiget vastust küsimusele, mis loomad on. Näiteks hunti — moodsa looma- ja looduskaitse sümbolit — võib näha vägagi erinevalt, sõltuvalt sellest, missugune loomakäsitus inimesel on. Hunt võib olla kahjur, karusloom, jahiobjekt, röövloom, koerlane, sotsiaalne ja arenenud imetaja, tundev ja teadvuslik olend, indiviid, isik või sõber, sõltuvalt vaatevinklist ja vaateleja loomakäsitusest.

MENTALISM, BIHEIVIORISM JA KOGNITIVISM

Loomade teadvuse uurimise teke on tihedalt seotud psühholoogiliste uuringute ajalooaga. Seega sai loomade teadvuse süstemaatiline uurimine alguse alles 19. sajandi teisel poolel. Nende algusaegade tähtsikumad on G. J. Romanes (peateos 1888), E. L. Thorndike (1898) ja C. Lloyd Morgan (1896, 1909). Evolutsiooniteoo-

ria võttis üles küsimuse mentaalsetest omadustest kontiinumina. Inimest mõisteti loomana, aga esmatähtsaks sai küsimus, millest inimene peale looma omaduste veel koosneb. John Watson (1931) pidas kahel põhjusel vajalikuks uurida loomade teadvust: teaduslik huvi evolutsiooniteooria vastu ja antropotsentriline huvi loomade vastu. Teaduslik huvi evolutsiooni vastu seostub põhiliselt küsimusega, kas inimese mentaalsed omadused on arenenud analoogselt kehaliste omadustega ja milline see arengulugu on olnud. Antropotsentriline huvi loomade vastu on seotud küsimusega, mis eristab inimest loomadest. Inimene tahab end igal juhul loomadest eristada ja seega muutuvad tähtsaks need tegelikud omadused, millel inimese ainulaadsus teiste loomadega võrreldes põhineb. Võib öelda, et loomade teadvuse süstemaatiline uurimine on saanud alguse õige inimkesksest lähtekohast.

Võib öelda, et loomade teadvuse uurimine on takerdunud samadesse probleemidesse, mis selle sajandi alguse teadusliku mõtlemise tööpõllul said saatuslikuks psühholoogiale. Psühholoogia sattus kriisi teaduse meetodeid puudutavate vaidluste tõttu. Psühholoogias mõisteti teadvuse uurimist tähelepanekute tegemisenä omaenese mentaalsete seisundite kohta. Katsuti tundma õppida seda, kuidas me mõtleme oma mõtteid mõeldes — meetodiks omaenese mõtete ja tunnete uurimine (introspektsioon). Peamiseks uurimisobjektiks tundus olevat vaim [*mieli*], meetodiks enesevaatlus ja enda hingeelu uurimine. Arvati, et vaimsed tõsi-
asjad avalduvad samamoodi nagu füüsikaseadused. Mentalistlikus lähenemisviisis oli rõhk pigem soovil mõista teadvust kui soovil valitseda loomade käitumist. (Rollin 1989; Griffin 1984.)

On põhjendatud kutsuda sajandivahetuse loomade teadvuse uurimise algusetappe mentalismiks. Mentalism on filosoofiline suund, mis rõhutab loomade vaimu ehk looma mina ja subjektiivsete kogemuste tähendust. (Pandagu tähele, et eristan “mentalismi” kui üht kindlakskujunenud filosoofilist teadvuse uurimise suunda terminist “mentaalne”. Mõiste “mentaalne” osutab looma emotsionaalsetele, kognitiivsetele ja intentsionaalsetele seisunditele.) 19. sajandil olid peamiseks uurimisobjektiks just nimelt teadvuse subjektiivsed omadused, aga uue arusaama pooldajad leidsid, et introspektsioon kui meetod ei ole teaduslikult pädev ja et subjektiivsed omadused pole selline objekt, mida saaks teadus-

likult usaldusväärset uurida. Sama kriis sai introspeksioonile osaks ka loomade teadvuse uurimise põhimeetodina. Nii võttiski loomade uurimises maad biheiviorism.

Vastukaaluks mentalismile püüab biheivioristlik uurimisviis suurema objektiivsuse ja teaduslikkuse poole, asjade kvantitatiivse kontrolli poole. Raskuspunkt kandus sisemiste elamuste ja kogemuste juurest vaadeldavale käitumisele. Pärast Teist maailmasõda tuli biheiviorismi olulise osana loomade teadvuse eitus. Üldkehtiva mudelina loomade käitumise kohta võeti tarvitusele ärrituse—reaktsiooni mudel. Biheivioristliku rõhuasetusega bioloogid ja psühholoogid nägid looma mehaanilise masinana, mille tegevus põhineb loomu poolest automaatsetel reaktsioonidel. Seda arusaama aitas kinnistada teaduse üldine huvi deterministlike seletuste vastu ning püüe ennustada ja kontrollida loomade käitumist. Biheiviorismiga käis olemuslikult kaasas antimentalism, kuna teadvus ja vaim leiti olevat raskesti uuritavad, käitumise ja õppimisvõime kohta seevastu näis olevat võimalik saada katse- list, objektiivset ja verifitseeritavat teavet. Bernard Rollini (1989) loomade teadvuse eitamine oli kooskõlas reduktsionismi, lihtsus- tamispõhimõtte ja teaduse ühtsuse teesiga. Kahtlemata oli loomade teadvuse eitamine vastuolus argiarusaamaga loomadest, ent ka keemia ja füüsika uued mõisted olid argiarusaamale kättesaamatud. Teaduse spetsifitseerimine tegi võimalikuks selle, et teadlane võis olla laboratooriumis biheiviorist ja kodus mentalist. Biheiviorismiga kaasnes moraalsete küsimuste elimineerimine teadusest: looma valuhüüded ei ole mitte tõelise valu väljendus, vaid looma mehaanilised häälitsused. Et teadvusest ei maksnud välja teha, oli küsimus loomade võimalikust valutundmusest teaduse seisukohalt ebarelevantne. Biheiviorism psühholoogias järgis sedasama uut mõtteviisi mis positivism loodusteaduses. Mõisted, mis ei ole taandatavad kogemusele, tuli teaduslikust tegevusest elimineerida. Teaduslikku psühholoogiat taheti selgesti eristada mitteteadusest. Loomapsühholoogia nagu ka etoloogia teaduslikustati, mis tähendas suures osas seda, et need pidid põhinema mõõdetavatel ja kvantitatiivsetel meetoditel.

Rollin (1989) eristab kolme liiki biheiviorismi: nõrk, metodoloogiline ja radikaalne. Nõrga biheiviorismi järgi on teadvus tegelik ja sobib uurimisobjektiks, aga teadus on huvitatud ees-

kätt käitumisest. Metodoloogiline biheiviorism esindab kraadi võrra kangemat seisukohta. Selle järgi teadvus võib olla olemas, aga et seda ei saa teaduslikult uurida, siis ei tule seda ka arvesse võtta. Radikaalse biheiviorismi järgi pole midagi niisugust nagu teadvus üldse olemas. Ükski biheiviorismisuund pole siiski kummutanud darvinistlikku evolutsiooniteooriat loomade teadvuse arengust. Loomade teadvuse eitamine ei põhinenud utel empiirilistel avastustel ega mõistelistel või loogilistel vigadel vanades, mentalistlikes teooriates loomade teadvuse kohta. Ka ei ole biheiviorism kummutanud loomade teadvuse evidentsust seoses loomade käitumise ja närvisüsteemiga.

Teadvus kui psühholoogia uurimisobjekt on taas moodi läinud. Loomade teadvuse uurimine on viibinud kauem: loomade teadvuse uurijad on loomi puudutavas uurimistöös endiselt vähemuses. Loodusteaduste tööpõllule pole mentaalse elu uurimine kuulunud, kuivõrd on arvatud, et loodusteaduse uurimisobjektidel seda pole. Loomi uurides on hoidutud kasutamast selliseid mõisteid nagu elamused, tunded, mõistus, intentsioonid, taju, mentaalsed kogemused, soovid, vaim, mõtlemine, uskumused, valikud, looma mina, vaba tahe ja eneseteadvus (Griffin 1981). Etoloogid on püüdnud välistada loomade subjektiivsed ilmingud, sest on arvatud, et neid ei ole võimalik teaduslike meetoditega registreerida. Nälg, viha ja hirmu on tõlgendatud nähtustena, mille kohta võib teadmisi saada ainult introspektiivselt. Tunnistati, et arenematel loomadel võib olla võime tunda heameelt või kurbust, aga ei peetud võimalikuks, et seda saab teaduslikult tõestada. Loomade teadvust uurinud biheivioristidest on kõige tähtsamad olnud ameerika psühholoogid Thorndike (1967), Watson (1931) ja Skinner (1974). Tänapäevane loomade käitumisteadus, etoloogia, on sündinud põhiliselt biheiviorismi filosoofiast. Etoloogid on hoolega hoidunud mentalistlikest väljenditest loomade teadvuse kohta, ent on otsekui vargsi läinud loomade käitumise uurimiselt üle nende heaolu, intellekti ja probleemilahendusvõime uurimisele. Hirm antropomorfiseerimise ees on pannud paljud loomauurijad loomadest kõneldes vältima mentaalseid väljendeid. Etoloogia erineb klassikalisest biheivioristlikust loomade uurimisest selle poolest, et biheivioristid on keskendunud loomade uurimisele kontrollitud laboratooriumioludes, kuna etoloogid uurivad neid peale selle

nende loomulikkudes elukeskkondades (väliuuringud). Etoloogia peamised teerajajad on olnud austerlane Konrad Lorenz (1967, 1971) ja hollandlane Niko Tinbergen (1951).

Tänapäevane etoloogia ja loomapsühholoogia võivad põhineda ka kognitivismifilosoofial. Kõneldakse loomsest kognitsioonist. Tegu on interdistsiplinaarse uurimisalaga, kus peale zooloogia on keskne roll filosoofial ja närviteadustel (aju-uurimine). Uurimisobjektiks on looma teabekäitlusprotsessid. Neid protsesse võib uurida selgitades loomade probleemilahendusvõimet ja selle neurofüsioloogilist aluspõhja. Huviobjektiks on loomade ratsionaalsus — intellekt [*älykkyys*], õppimis- ja otsustusvõime. Üks tähtsamaid nõnda määratletud kognitivismi esindajaid on teiste seas John M. Pearce oma teosega *Animal Cognition* (1991).

TEADVUSE LOODUSLUGU JA KULTUURILUGU

Kust on teadvus pärit? Moodsa psühholoogia üheks ülesandeks on peetud psüühe algupära selgitamist. A. R. Lurija järgi (1979) on psüühe arenemise esimene aste ärrituvuse tekkimine. Ärritus on olemas kõigil olendil, kel on ainevahetus, seega on ta tekkinud anorgaaniliselt orgaanilisele ainele üleminekul. Taimede elule on omane, et nad ei ole oma keskkonna suhtes aktiivselt orienteeritud, nagu on järgmise evolutiivse tasandi olendid ehk loomad. Loomadele on omane meeleline tundlikkus, mis Lurija teooria järgi on psüühe tekkimise objektiivne, bioloogiline tunnusjoon. Enne selgroogseid võib psüühe vorme täheldada ganglionides algloomadel (näiteks vihmaussil on algeline mälu ja õppimisvõime, nagu labürinditestid on näidanud) ja lüliljalgseil (kelle keerukaid käitumistoiminguid Lurija peab sünnipäraseks instinktiivseks käitumiseks). Selgroogseile seevastu on omane käitumise individuaalne vahelduvus. Määravaks struktureerivaks teguriks liikide vahel on suuraju poolkerad ja ajukoor. Lurija peab inimest ainulaadseks loomaks, kuna loomade elu on paratamatult seotud bioloogiliste piiridega ega ületa neid. Teiseks juhib loomade käitumist alati vahetu või varasem kogemus. Kolmandaks on loomade käitumisele iseloomulik algpõhjuste piiratus ehk teisisõnu, loomad ei saa teavet põlvest põlve edasi kanda nagu inimesed. Neist kolmest erinevusest ja inimese keelevõimest järeldub, et loomadel ei saa

olla kujutlusvõimet, elamusi ega meeleolusid nagu inimesel. Ka A. N. Leontjev (1979) on rõhutanud inimese ja looma erinevust. Inimesele on omane teadvus, mis erineb kvalitatiivselt loomadest esinevast eelteadvuslikust psüühist. Inimesele iseloomulik personaalsus on õige hiline inimese ühiskondlik-ajaloolise ja indiviidiarengu tulemus. Inimintellekti erijoon on võime kasutada keelt mõtlemise tööriistana, sest ka kõige kehvemad ehitusmeistrid eristab parimast mesilasest see, et ehitusmeister ehitab oma kärjed peas ehk kujutluses, enne kui ta need vahast teeb. Oma arusaama loomadest võtab Leontjev (1979) kokku järgmiselt:

Iga loom järgib loodusseadusi, bioloogilisi seadusi, mis toimivad raudse paratamatusega. Mingi looma (või tervikuna mingi bioloogilise liigi) olemasolu tingimuste muutudes viivad bioloogilised seadused organismi struktuuri muutumisele ning tingitud ja tingimata refleksidel põhineva käitumise keerulisemaks minekule ja muutumisele. Kogu looma areng on taandatav keskkonnaga kohanemuse paranemisele.

See käsitlus eristab selgesti loomade ja inimeste teadvuse. Teine uurimissuund — millel on küll vähem pooldajaid — on kinni pidanud hüpoteesist, et teadvus on arenenud samade loodusseaduste mõjul mis loomade struktuur. Selle uurimissuuna järgi ei ole teadvus inimese ainulaadne omadus, vaid miljonite aastate arengu tulemus. Loomade teadvuse uurimise keskne küsimus on: kas teadvust esineb looduse arenguloos või on see inimese kultuuriloo toode? Kas teadvus on kvalitatiivne tunnusjoon, mis eristab inimest loomast või on see kvantitatiivne omadus, mida esineb eri loomaliikide juures ja evolutsiooni eri järkudel isesugusel määral? Eino Kaila järgi on inimesele omane vaimne elu bioloogilise aluspõhjaga, nõnda et animaalse ja vaimse elu erinevus on taseme, mitte kvalitatiivne erinevus. Ometi on Kaila käsituse järgi olemas selge vahe inimese ja looma vahel. Loom on seotud oma bioloogiliste piiridega, aga inimene on tänu mõtlemisvõimele osalt suuteline oma bioloogia piire ületama ehk teisisõnu kultuuri looma. Teadvuse sündi inimevolutsiooni käigus on seostatud sotsiaalsete rühmade moodustumisega. Kui rühm on olnud piisavalt suur ja selle liikmete sõltuvus üksteisest on saavutanud teatava taseme, muutub eriti oluliseks mõista teiste liikmete meeleolusid, intentsioone ja mõtlemist.

Aga kui teadvus on kvantitatiivne, mitte kvalitatiivne oma-
dus ja seega olnud olemas juba enne inimese ilmumist, siis võib
küsida, kas ei võiks sotsiaalsushüpotees pidada paika loomadegi
puhul. Griffin (1984) küsib, kas oleks võimalik näha seost inimese
teadvuse ja loomade teadvuse arengus. Nii nagu inimese teadvus
sündis alles sotsialiseerumise käigus, võib sotsiaalsete rühmade
olemasolu loomadel samuti viidata teadvuse arenemise võima-
lusele. Putukad on tunduvalt sõltuvamad oma kollektiivi teistest
liikmetest kui imetajad, erandiks ehk ainult inimesed. Griffin osu-
tab võimalusele, et töömehelasele või herilasele on oma ligimeste
meeleolusid teada hoopis tähtsam asi kui ahvilistele. Igatahes
ahvilised ja paljud sotsiaalsed loomad tunnevad üksteist vähemalt
kui indiviide. Näiteks on täheldatud, et kui noor nahkhiir saa-
dab hädasignaale, annab nahkhiireühiskonna isane liige signaali
edasi noore nahkhiire emale, mispeale too oma järglase üles otsib.
Griffin kutsub sellist tegevust looduse psühholoogiaks (*natural
psychology*).

Loomade arhitektuuri uurimine avab ühe huvitava dimensioo-
ni loomade teadvuse loodusloos. Loomade teadvuse tunnusjoo-
neks on, et see on arenenud miljoneid aastaid ja püsinud sama-
sugusena juba miljoneid aastaid. Inimese arhitektuur on maakeral
õige uus nähtus. Loomade ehitamises arhitektiks võib-olla polegi
loom, vaid pigem evolutsioon. (Helsingis oli 1995. aasta suvel
ja varasügisel väljas arhitekt Juhani Pallasmaa omapärane näitus
loomade arhitektuurist.) Teise huvitava dimensiooni annab bio-
loogiline loodusliku valiku uurimine. Kas loomal on võitluses
olemasolu eest teadvusest kasu? Kas loodusliku valiku printsiip
toetab mõtet loomade teadvuse arenemisest loodusloos? Darwi-
ni järgi on mentaalsed seisundid arenenud kogu miljonite aasta-
te pikkuse arenguloo aja. Võib-olla on teadvus olnud tõhus ja
ökonoomne vahend võitluses olemasolu eest. Teadvuse poolest
enam arenenud liigid on toime tulnud paremini kui selle poolest
vähem arenenud liigid. Kahtlemata on teadvus inimesele and-
nud ülekaaluka kohanemisevõime teiste loomaliikidega võrreldes.
Griffin on esitanud huvitava hüpoteesi: võib-olla ainult meie ja
vaalad suudame talletada oma ajju üksikasjalisi käitumisjuhiseid,
kuna loomad, kel on ainult milligrammi jagu kesknärvisüsteemi,
peavad neid kõige rohkem vaevavatest probleemidest *mõtlemata*

teadlikult — kokkuhoiu ja efektiivsuse pärast! Griffin usub, et teadvuslik vaim [mieli] on võinud evolutsiooni jooksul palju kor- di sündida. Loomi peetakse üldiselt teadvuslikeks ja tundvateks just nende bioloogilise, loodusloolise eluvormi tõttu, aga tule- vikus võib teadvuse mõiste avarduda niiviisi, et arvuteilgi võib olla teadvus. Aga kas saab küsida, kas evolutsioonil on vaim, mõte [tarkoitus]? Kas võib olla olemas kosmiline, indiviidide- väline intellekt? Arusaam teadvuse põhinemisest bioloogilistel eluvormidel ja indiviididel pole enam tingimata enesestmõistetav tõde.

Kuigi pole üksmeelt selles, kas teadvust leidub ka putukatel ja vihmaussidel või ainuüksi arenenud imetajatel, paigutab enamik loomade teadvusse tõsiselt suhtuvaid uurijaid teadvuse algupära loomariiki. Huvitav on küsimus, kas teadvuse ajalugu võiks ula- tuda veelgi kaugemale. Kas taimedel on teadvus? Sellesse küsi- musse suhtutakse kaheti. Taimede teadvuse uurimist võib pidada ebateaduslikuks abrakadabra-uuringuks. Minu seisukoht on, et asju ja nähtusi, millest kindlasti ei teata, on nad olemas või mitte, mida ei tunta ega mõisteta veel piisavalt, peab tohtima võtta süs- temaatilise, kriitilise uurimise alla. (Taimede teadvuse uurimise *bestseller* on Peter Tompkinsi ja Christopher Birdi *The Secret Life of Plants*.)

Küsimusele inimese vaimu kohta pole piisavaks vastuseks fi- losoofiline solipsism: mina olen ainus teadvuslik olend maailmas. Niisamuti arusaam, et ainult inimliigi esindajail on vaim, on inim- keskne ja liigikeskne solipsism. Kui ka teiste olendite teadvuse olemasolu ei suudeta loogiliselt päris lünkadeta tõestada, on siiski olemas palju teaduslikke, filosoofilisi ja arenguloolisi põhjendusi sellele, et inimene ei ole ainus teadvuslik olend.

DONALD GRIFFIN —
LOOMADE TEADVUSE UURIMISE TEERAJAJA

Loomade teadvuse uurimise teerajaja Donald Griffin on püüdnud arendada loomade teadvuse uurimise empiirilisi meetodeid. Oma uurimustes ühendab Griffin neuroanatomia, käitumisökoloogia ja vaimufilosoofia [mielen filosofia]. Aju-uurimine annab ob-

jektiiitse, verifitseeritava meetodi, tabamaks looma teadvus otse ajudest (EEG, P300-laine, ERP). Sedasi võib tõestada ainult teadvusliku mõtlemise lähedalolu, ent meetod ei kõnele meile midagi teadvuse sisust. Uurides selle asemel loomade kommunikatsioonisüsteeme, võib saada teadmisi loomade vaimu ja mõtlemise kohta. Kognitiivne lähenemine etoloogiale kätkeb arusaama, et on võimalik arendada katseliselt kontrollitavaid hüpoteese ja selliseid meetodeid, millega saab loomade tundeid, mõtlemist ja teadmist objektiivselt uurida.

Raamatutes *Animal Awareness* (1977), *Animal Thinking* (1984) ja *Animal Minds* (1992) toob Griffin tõendeid oma teooriale, mille järgi paljudel loomaliikidel võib esineda teadvuslikku mõtlemist. Griffin kulutab ohtrasti lehekülgi loomade teadvuse uurimise põhjendamisele. Tema arvates pole loomade teadvuse uurimine saavutanud teaduses väärilist positsiooni. Jutud loomade teadvusest saavad hõlpsasti külge lapseliku animismi pitseri. Üldist hoiakut iseloomustab see, et küsimusele, kuidas saab olla täiesti veendunud, et loomadel ei ole teadvust, vastatakse: pole ju tõestatud, et neil on teadvus. Väljendamaks oma arvamust loomade teadvuse uurimise kohta tsiteerib Griffin (1977) Yankelovicht:

Esimese sammuna mõõdetakse seda, mida on hõlpus mõõta. Teiseks suhtutakse ükskõikselt sellesse, mida ei ole võimalik mõõta. Kolmandaks tõdetakse, et see, mida ei ole võimalik mõõta, pole tähtis. Neljanda sammuna oletatakse, et seda, mida mõõta ei saa, pole olemas.

Mentaalse elu uurimine ei ole kuulunud loodusteaduste uurimisalasse, sest on oletatud, et ühelgi loodusteaduste uurimisobjektile seda pole. Griffin loetleb hulga mõisteid, mida kasutades liigutakse alal, mis on olnud zooloogidele keelatud. Loomi uurides on välditud selliste terminite kasutamist nagu elamused, tunded, mõistus, intentsioonid, taju, mentaalsed kogemused, soovid, vaim, mõtlemine, uskumused, valikud, looma mina, vaba tahe ja eneseteadvus. Kuigi teaduses on valitsenud palju tabusid, pole enamikul uurijatest siiski olnud raske kujutleda, et haavatud loom tunneb mingisugust valu või et nälgas loomal on nälgjatunne ja et need tunded on võrreldavad tunnetega, mida inimesed vastavates olukordades kogevad.

Meie enda elus on teadvuslikel kogemustel märkimisväärne roll. Teadvuslike kogemuste tähtsuse tõttu on esile kerkinud küsimus, kas mõtted ja tunded on omased ainuüksi meie liigile. Griffin küsibki: kas ainult inimene on loodud nõnda, et tal on olemas see põhjapanev omadus, teadvus? Kas on võimalik, et need, kel on samasugune aju ja kesknärvisüsteem kui inimesel, samuti mõtlevad ja tunnevad? Mille poolest erineb nende olendite teadvus meie omast? Thomas Nagel (1974) on esitanud kuulsa küsimuse: mis tunne on olla nahkhiir?* Nagel ise kahtleb, kas sellele küsimusele on vastust. Kui teistel liikidel ongi kogemusi, on inimesel siiski võimatu saada neist mingeid teadmisi. Nageli kahtlusest hoolimata püüab Griffin leida vastust küsimusele, mis tunne on olla loom. Mida mõtlevad ahvid, delfiinid, putukad? Missuguseid kogemusi või subjektiivseid tundmusi loomadel võiks olla? Millest näiteks mõtleb jahti pidav nahkhiir? (Griffini meelest pigem saagi maitsest kui jahiga seotud rutiinidest.)

Griffin (1984) läheneb loomade teadvusele katselise kommunikatsiooniuurimise vaatenurgast. Kuna loomad suudavad vastu võtta üksteise tunnete ja mõtete kohta käivaid sõnumeid, on ehk võimalik, et inimesedki suudavad noid vastu võtta. Kommunikatsiooni uurimine võib loomade teadvust oluliselt valgustada. Kui on nii, et tundmine ja mõtlemine on ainuüksi inimeste või siis veel mõningate liikide omadus, oleks huvitav teada, miks need liigid on mõtlemis- ja tundmisvõimelised, aga teistel liikidel on ainult reaktsioonid. Griffin väidab siiski, et loomadel on teadvus nagu inimestelgi. Mõlemad kujutavad aega ja ruumi ette eriliste kogemuste abil: tõelus on nii loomade kui inimeste jaoks meeleliste tähelepanekute voolus. Mentaalne kogemus pole mingi täpselt määratletav emotsionaalne seisund — mentaalsed kogemused on eri indiviidide ja eri liikide puhul vahelduvad. Mentaalsed kujutluspildid juhivad ühtviisi nii loomade kui inimeste käitumist. Mentaalsete kogemuste hulka loetakse kujutus- ja mälupildid ning kogejale individuaalsed tundmused, nagu mitmesugused tunded, soovid, lootused, hirmud, ja sellised meelekogemused nagu valu, nälg või teiselt poolt ka kirg ja

*Vt Thomas Nagel, "Mis tunne on olla nahkhiir?" — *Akadeemia*, 1996, nr 10, lk 2090–2107, tõlkinud Tiiu Hallap. *Toim.*

hellus. Et need on kogejale individuaalsed, võidakse teiste vastavatest tunnetest teavet saada introspektsiooni abil. Neid kogeja isiklikke mentaalseid seisundeid on raskem tõestada kui mälu-piltide ja teadvuse olemasolu mingite maailmas olevate objektide ja relatsioonide puhul. Griffin usub, et on võimalik leida objektiivne meetod loomade mentaalsete kogemuste tõestamiseks. Griffin ei kardata tungida loomade puhtsubjektiivsete tunnete alale, nii tõeline loodusteadlane kui ta ongi.

Kui loomi on hakatud uurima nende loomulikus elukeskkonnas, on avanenud uusi võimalusi nende käitumise uurimiseks. Griffini (1984) oluline tähelepanek on olnud, et loomad näevad üksteist indiviididena ja käituvad sellele vastavalt. Näiteks ahviliste järeltulijatele osaks saav kohtlemine sõltub nende vanemate sotsiaalsest rollist kollektiivis.

Sellele, et loomade kommunikatsiooni uurides saadaks informatsiooni nende vaimu kohta, võib vastu väita, et loomad võivad väljendada ainult omaenda emotsionaalseid seisundeid nagu hirm, agressiivsus, seksuaalne himu, nälg, üldine stress või muu sise-mine seisund. Loomade kommunikatsiooni puhul ei olevat tegu ehtsa teabevahendusega, vaid vastava looma tingitud häälitsemisega või muu instinktiivse käitumisega. Griffin (1984) ei pea seda enesestmõistetavaks, et loomadel ei ole spetsiifilist teabevahendust. Mõningaid loomade teadvuse probleemi käsitlevaid empiirilisi uurimusi on tehtud. Aafrikas on uuritud ahve nende loomulikus keskkonnas. Ahvide puhul on märgatud erisuguseid semantilisi hoiatushüüde, nende hoiatushüüd annab teada ähvardavast ohust ja selle ohu laadist vastavalt sellele, kas läheduses on lõvi, kotkas või madu. See teadmine on tähtis, sest erinevates ohuolukordades otsivad ahvid kaitset isemoodi.

Võib-olla suudavad loomad üksteise uskumustest ehtsalt teada anda ja saada. Võib-olla võib noor loom oma emalt toitu kerjates väljendada peale nälja sedagi, et tahab mingit kindlat toitu. Kindlaid vastuseid pole olemas, aga Griffin paneb ette, et loomade teadvust võiks hakata uurima empiiriliste katseprogrammide abil, uurides loomadevahelisi kommunikatsiooniolukordi. Griffini teedrajav uurimistöo on oluliselt täiendanud meie teadmisi loomadest, kuigi paljudele küsimustele kindlate vastuste saamine nõuab ohtrasti empiirilisi ja teoreetilisi uuringuid. Loomade

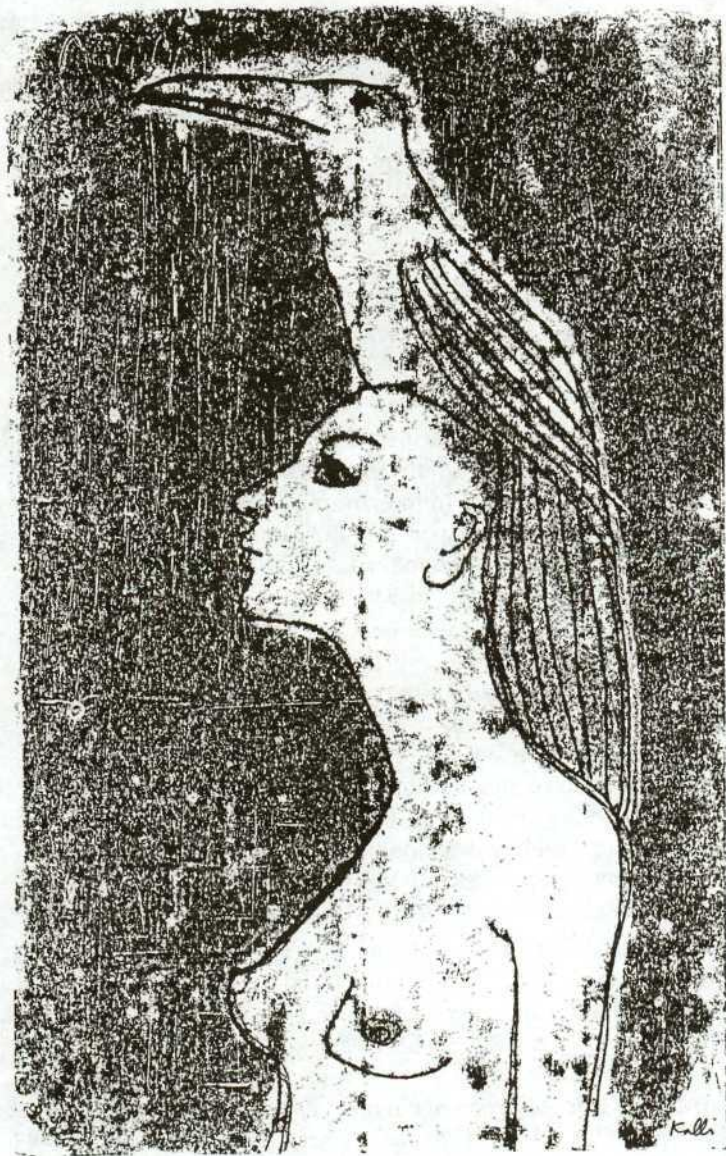
teadvuse uurimine on siiski mitmel pool maailmas ilmselgesti käima läinud. Soomeski on mõningais teadusringkondades märgatud teema huvitavust. (Filosoofilise arutluse teadvuse üle võib leida Eero Paloheimo raamatust *Maan tie* (1989). Tema meelest lepatriinud tunnetavad oma elu, aga rohukõrs, mida mööda lepatriinu ronib, enam tunnetavate olendite hulka ei kuulu.)

Kirjandus

- Descartes, René 1976. *Animals are machines. — Animal Rights and Human Obligations*. New Jersey: Prentice Hall
- Griffin, Donald 1981 [1977]. *The Question of Animal Awareness: Evolutionary Continuity of Mental Experience*. New York: Rockefeller University Press
- Griffin, Donald 1984. *Animal Thinking*. Cambridge: Harvard University Press
- Griffin, Donald 1992. *Animal Minds*. London: University of Chicago Press
- Ingold, Tim (ed.) 1988. *What is an Animal?* London: Unwin Hyman
- Leontjev, A. N. 1979. *Kieli ja ajattelu*, Kuopio: KOY
- Lorenz, Konrad 1967. *Eläimet ja ihmiset*. Helsinki
- Lorenz, Konrad 1971. *Studies in Animal and Human Behavioral*, vol. II. Cambridge: Harvard University Press
- Lurija, A. R. 1979. *Psykologia ja psyykkisen toiminnan kehityshistoria*, Kuopio: KOY
- Morgan, C. Lloyd 1967a [1896]. *Habit and instinct. — Animal Problem Solving*. Baltimore: Penguin Books
- Morgan, C. Lloyd 1967b [1909]. *Introduction to comparative psychology. — Animal Problem Solving*. Baltimore: Penguin Books
- Nagel, Thomas 1974. *What is it like to be a bat? — The Philosophical Review*, vol. 83, no. 4, October, pp. 435–450. [Mis tunne on olla nahkhiir? — *Akadeemia*, 1996, nr 10, lk 2090–2107, tõlkinud Tiit Hallap]
- Paloheimo, Eero 1991. *Maan tie*. Helsinki: WSOY
- Pearce, John M. 1991. *An Introduction to Animal Cognition*. London: Lawrence Erlbaum Associates
- Rollin, Bernard E. 1989. *The Unheeded Cry: Animal Consciousness, Animal Pain and Science*. Oxford: Oxford University Press
- Romanes, G. J. 1967 [1888]. *Animal intelligence. — Animal Problem Solving*. Baltimore: Penguin Books

- Skinner, B. F. 1974. *About Behaviorism*. New York: Random House
- Thorndike, E. L. 1967 [1898]. Animal intelligence: An experimental study of the associative processes in animals. — *Animal Problem Solving*. Baltimore: Penguin Books
- Tinbergen, Nikolaas 1989 [1951]. *The Study of Instinct*. Oxford: Oxford University Press
- Tompkins, Peter, Christopher Bird 1991 [1973]. *The Secret Life of Plants*. London: Arkana
- Vicchio, Stephen 1986. From Aristotle to Descartes: Making animals anthropomorphic. — *Animal Intelligence: Insights into the Animal Mind*. Washington: Smithsonian Institute Press
- Watson, John B. 1931. *Behaviorism*. London: Kegan Paul

LEENA VILKKA, soome loodusteadlane, filosoofiadoktor, oli 1994–1997 Soome Akadeemia keskkonna ja loodusvarade toimkonna nooremteadur, praegu töötab Helsingi Ülikooli keskkonnafilosoofia projektis. Akadeemia lugejatele on tema seisukohti tutvustanud Ahto Oja artiklis “Inimese ja looduse suhe” (1998, nr 6, lk 1246–1281).

KALLI KALDE

EUROTSENTRISMI JOONED TÄNAPÄEVA TEADUSE REPRESENTATSIOONIDES

Aant Elzinga

Tõlkinud Endla Lõhkivi

“Kõigil riikidel, kes põhiuuringutest kasu saavad, lasub kohustus niisugustesse uuringutesse investeerida. Louis Pasteur on kunagi öelnud: “Teadus ei tunne riigipiire, kuna teadmine kuulub inimkonnale, olles tõrvikuks, mis maailma valgustab.” Jätkates põhiuuringute toetamist, kannavad riigid seda tõrvikut edasi oma kodanike ja kõigi inimeste hüvanguks.”¹

Need sõnad pärinevad mõne aasta tagusest aruandest, mille tollane USA president George Bush andis üle Kongressile Washingtonis. Selle autorid kasutavad Ameerika teadus- ja tehnikapoliitikas aina mõjusamaks muutuvat retoorikat. Kümme aastat tagasi ei rääkinud presidendi teadus- ja tehnikapoliitika osakonna nõuniku aruanded Valgele Majale midagi teaduslikust internatsionalismist. 1992. aastal, seega Bushi ajal, aga ka 1994. aastal — Clintoni/Gore'i administratsiooni ajal — on teadusliku internatsionalismi vajalikkus saanud USAs lausa lööklauseks. Samasuguseid seisukohti on esitatud ka Euroopas ja Jaapanis.

Eelnevaist sümposioniettekandeist kuulsime, kuidas Euroopa imago oma vähemalt Kolumbuse ja Ameerika “avastamise- ni” tagasiulatuva ajalooa kannab endal sotsiaalse konstrueeri-

Traces of Eurocentrism in current representations of science. —
VEST: Tidskrift för Vetenskapsstudier, Nr. 4, 1995 (Vol. 8), pp. 85–95.

¹*Science and Technology. Report to Congress.* Washington, D. C., 1992, p. 27.

tuse pitserit. Liiatigi seondub akadeemiliste humanitaarteaduste Euroopa-kujutus kindlate historiograafiliste seisukohtadega ning 19. sajandi interpreteeriva traditsiooniga, mis osutab sündmustele palju kaugemas minevikus, antiikajal, konstrueerides Kreeka Euroopa hällina, samal ajal kui Vahemere-äärse Lääne-Aasia kultuuride mõjud on varjutatud olematuks.

Ameerika poolt vaadates polnud eurooplaste 1492. aasta "avastus" midagi muud kui seal tuhandeid aastaid elanud põlisrahvaste füüsiline ja kultuuriline allutamine. "Avastuse" mõiste vaieldavus sai ilmseks siis, kui Ameerikas pühitseti Euroopa ajaloo- ja kultuurisfääri hõlvamise poolletuhandendat aastapäeva. Oma põhjapanevas ettekandes kaks aastat tagasi meie ülikoolis nentis Vandana Shiva:

Aastate 1492 ja 1992 vahel polnud Euroopa kohtumine mitte-euroopa kultuuridega õige kohtumine. Koloniseeritute poolt paistis koostöö alati invasioonina ja kolonisaatorite poolt avastusena. Invasiooni kogemist avastusena soodustas ka see, et eurooplased olid konstrueerinud maailma, milles mõisteti evolutsiooni nii, nagu see oleks loonud kaks erinevat vaimsust — ühe nende endi ja teise teiste tarvis.²

Nii toetas dialektiline pööre terminoloogias viisi, kuidas objektiivse ja neutraalse teaduslikkusega esitati Lääne *mainstream*-majandusteooriate ja -poliitikateaduse poolt Kolumbuse-eelseid ja teisigi võrdlemisi iseseisvalt kujunenud traditsioonilisi ühiskondi "alaarenenuna", pidades samas moodsa Euroopa ja Põhja-Ameerika trajektoori järgimist "arenguks". Isegi kui püüame olla kriitilised ja mõisteid ümber defineerida, seisame probleemi ees, et kirjanduses kasutatavad osutusskeemid, mille vastu meie poleemika on suunatud, kipuvad siiski ka meie sõnastust mõjutama. Samas just äsjaviidatud *mainstream*-asjatundjate arvamust võetakse sotsiaalteadustes otsekui esitavat "asju nii, nagu nad olid ja on".

²Vandana Shiva, "Vetenskap, teknik och 500 år av kolonisatöner." — *VEST*, Årg. 6, nr. 2 (1991), s. 3–16, tsitaat lk 3; vt ka Aant Elzinga, "Förord." — *Bilden av den södra världen*. (A University of Göteborg Yearbook 1992/1993.) Göteborg, November 1992, s. 3.

Tänapäevased reflekteerivad ajaloouurijad, kes lähtuvad tsivilisatsioonikriitikast, kõnelevad Euroopa kohast ja rollist Aasia ja Ameerika vahel.³ Nõndaviisi seataksegi eurotsentristlik kallak humanitaarteadlaste enesemõistmises kahtluse alla ning loodetavasti seda ka mingil määral korrigeeritakse.

Eelmise sajandi, maailma imperialistliku ekspansiooni ja koloniaalse ümberjaotamise ajastu natsionalismi Euroopas nähakse praegu fundamentaalsete kategooriate mõjutajana, iseäranis mis puutub nende humanitaarteadlaste ajaloolist enesemõistmist, kes olid ametis "teise" [kultuuri] uurimisega. Seega ei saa pidada neid õpetlasi ega ka tolle aja üldtunnustatud teaduse ja uurimistöö ideaale vabaks suunavast ideoloogiast või seosest geopoliitiliste sündmustega.

Ja milline on olukord tänapäeval? Kas see on vastuvaidlematult teistsugune? Me elame postkoloniaalses maailmas. Kolmanda Maailma rahvad ja nende juhid osalevad praegu selles, mida me teaduseks kutsume. Eeldatavasti haarab teaduslik internatsionalism ka nende maade organiseeritud asjatundjad ühte ja samasse maailma, teaduse tervikusse. Teadus ei kuulu väidetavalt kellelegi, seega peaks ta inimkonna ühtse pärandina kuuluma kõigile. Kas see väide peab vastu kriitilisele uurimisele? See on käesoleva ettekande põhiküsimus.

Olles minevikku vaadanud, peame vaatama ka tulevikku.

Minu lähtetees on, et meil on praegu teaduspoliitikas tegu unikaalse olukorraga. Kõigepealt, külm sõda on lõppenud, ja seega tuleb ka varasem kokkulepe teaduskogukondade ja valitsuste vahel, teaduse ja ühiskonna kontraht, nagu seda kirjanduses nimetatakse, uuesti põhjalikult üle vaadata. Kuna praegu on paljudes tarbimisühiskonna maades püstitatud nõue vähendada kaitsesüsteemiga seotud uuringuid ja arendustegevust ning alustada konversiooniprogrammidega, mis teisendaksid militaarsektori uuringud millekski tsiviilsektorile tarvilikuks, siis ilmselt tekib enam ressursse elukvaliteedi parandamiseks. Ka siin võib täheldada ebahütlust, sest teadus on olnud ressursiks peamiselt rikastes riikides ja uurimisprogrammid lähtuvad nõudmisest.

³Ronny Ambjörnsson samas kogumikus.

Sellele vaatamata — ja see on teine osa minu põhiseisukohast — leiame selle soodsa asjaolude ajas kokkulangemise juures ikkagi, et tegelikkuses on Kolmas Maailm enamjaolt kõrvale jäetud. Teaduslike ressursside jaotumise ebaühtlus maailmas süveneb. Tööstusriikides leiab aset tohtu kontsentratsioon, sinna koondub kuni 95% kogu maailma uuringu- ja arendusressurssidest, ning samas jääb vähem kui 5% nende kontinentide arvele, kust pärineb maakera elanikkonna enamik. Isegi nende hulgas, kelle arvele langeb vähem kui 5% maailma teadusuuringute ja arenduskulutustest, leidub käputäis edasijõudnumaid arengumaid nagu Brasiilia, India ja Mehhiko. Nende tegevus neelab suurema osa Kolmanda Maaailma investeeringutest.⁴ Neile tuleb lisada niinimetatud *Dynamic Asian Economies (DACs)* Vaikse ookeani piirkonnas.

1970. aastate jooksul ja 1980. aastate algul kasvas arengumaades teadlaste ja inseneride arv, nagu kasvasid ka teadusuuringute ja arendusinvesteeringud. Sellele järgnes uus langus ning vahe teaduslike rikaste ja vaeste vahel on hakanud jälle suurenema. Kõige äärmuslikum on asjade seis Aafrika mandril, välja arvatud muidugi Lõuna-Aafrikas. 1980. aastate lõpul küündis kogu *mainstream*-teaduse (see, mida normaalsetes oludes enamiku teadlaste poolt teaduseks peetakse) toodang, arvestatuna publikatsioonides kõigi bibliomeetriliste allikate alusel (saientomeetriliselt) ühe kuuendikuni sellise Euroopa riigi teadustoodangust nagu Prantsusmaa.⁵

Muidugi võib vaidlustada saientomeetrilise meetodi teaduse tulemuslikkuse määramisel. Tsiteerimisindeksite abil (*The Science Citation Indexes*) on uuritud, kui suurel määral on mingi riigi autorite artiklid üleüldse või uurimisvaldkonniti orienteeritud Anglo-Ameerika, Euroopa maades või ka Jaapanis avaldatavatele ajakirjadele. Niisuguste maade ajakirjad nagu India, Brasiilia ja Nigeeria, kus teaduse võimalused on viimasel ajal märgatavalt arenenud, esinevad samuti indeksites, kuigi mitte sedavõrd

⁴Colin Norman, *Knowledge and Power. The Global Research and Development Budget*. (New York: Worldwatch Institute, 1979.) Paper No. 31, pp. 37–43.

⁵Jacques Gaillard, *Scientists in the Third World*. (Lexington: The University Press of Kentucky, 1991), p. 20.

kõikehõlmalval määral nagu ülalnimetatud kolme regiooni omad. Vähem arenenud teadusvõimalustega maade ajakirju ja teisi perioodilisi väljaandeid, mis sisaldavad uurimistulemusi, mis on saadud kohalike teadmise traditsioone ja mitte läänemaiseid jär- gides, ei tule indeksites üldse ette.

Teisisõnu, tegemist on topelt-tendentslikkusega. Kolmanda Maaailma maadel pole mitte ainult mahajäämus teaduse ja teh- nika tegelikult olemasolevate ressursside osas, vaid omakorda suurendavad tugevalt tendentslikkust ka need bibliomeetrilised meetodikad, mida tänapäeval sageli kasutatakse teaduspoliitiliste arutluste algmaterjalina. See tendentslikkus toimib ühtviisi teadu- se tulemuste esitamisel ükskõik kas teaduspoliitikutele või laie- male maksumaksjaskonnale või isegi teadlaskonna enda puhul. Küsimus on selles, mil viisil kaardistada teadusmaailma. Massi- meedia aitab kaasa tulemuslikkusele orienteeritud pildi loomisele. Teadlased omakorda on muutunud tundlikuks niisuguste esituste suhtes, osalt seetõttu, et sellest sõltuvad tulevase finantseerimise võimalused, osalt sellepärast, et meedias nähtavaks saamine, olgu hea või halb, on iseenesest midagi, mida peetakse eeliseks.

Ma tulen tagasi selle küsimuse juurde, kuidas teaduse tulemus- likkuse esitamispoliitika on internatsionalismi ja universalismi sil- di all saanud oluliseks koostisosaks kas siis hierarhia tugevdamisel või selle kõrvaldamisel. Need kaks mõistet [internatsionalism ja universalism — *Tlk.*] võivad teatud oludes osutada signaaliks mil- lestki risti vastupidisest kui see, millega tegelikult tegu on.

Oluline on siin tähele panna, et kui teaduslikku teadmist ei seostata kindla kohaga ja selle uurimispraktikaga ega hinnata sel- lest lähtudes tähenduslikul ja tõhusal viisil, siis osutub ta vaid ir- rutatud, kehatuks muutunud sümboolikakogumiks. Nagu Michel Callon ühes oma hiljutises artiklis⁶ meile meelde tuletab, on teadus kaugel olemast üleüldine hüve, nagu tihti peale arvatakse. “Hü- ve” on ta vaid neile, kel on selleks vajalik infrastruktuur, teadlaste koolitus, aga ka teised materiaalsed ja kultuurilised võimalused, mis on *sine qua non*, kui on vaja võrdse partnerina osaleda moodsa teadusliku teadmise omandamisel ja loomisel. Tänapäeval pea-

⁶Michel Callon, “Is Science a Public Good?” — *Science, Technology and Human Values*, vol. 19, No. 4, 1994, pp. 395–424.

vad sellised infrastruktuurid sisaldama arenenud arvutisüsteeme, ligipääsu maailmaklassi andmebaasidele, mis enamasti asuvad mõnes industriaalriigis ning toetust esmastele teaduskontaktidele konverentsidel, sümposioonidel, õpikodades jm, mis kõik on kallis lõbu.

Kõnekaks näiteks pean üht niisugust, millele juhtusin intervjuerides teadlasi, kelle uurimistöö puudutas mereressursse ja -ökoloogiat Lõuna polaarregioonis.⁷ Brasiilia okeanograafid, kes osalesid rahvusvahelistes uurimisprogrammides Rahvusvahelise Teaduslike Liitude Nõukogu (*International Council of Scientific Unions*) organisatsioonide toetusel, kaebasid, et pannes oma andmed rahvusvahelistesse andmebaasidesse, näiteks Cambridge'is, said nad ainult aru, et ei suuda võistelda oma USA ja Briti kolleegidega, kuna viimased olid palju kiiremini võimelised kasutama samu andmeid (brasiillaste omi) oma teaduslikes artiklites rahvusvaheliselt eelretsenseeritavates ajakirjades.

Brasiilia poolel oli esmaseks probleemiks saada valitsuselt luba kulutada valuutadollareid hädavajalike arvutite soetamiseks. Kui need käes olid, kulus palju aega ja ootamist ja tehnilist peamurdmist installeerimiseks ja siis oli vaja uusi vahendeid rahvusvahelise elektroonilise ühenduse eest maksmiseks.

See on vaid üks näide illustreerimaks mõnda neist raskustest, mida tuleb ette tegelikus teaduslikus uurimistöös, mis on väga kaugel uurimisprotsessi idealiseeritud kirjeldustest, nii nagu seda võib leida teadusfilosoofia tekstidest. Ent tulgem kõigepealt veel kord tagasi tabamatu "teadusliku internatsionalismi" mõiste juurde, kuna see tundub olevat otsustava tähtsusega tänapäeva teadust ümbritsevas retoorikas. Vaatame, kuidas sellest võiks kõigile rahvastele kasu olla.

Teaduslik internatsionalism kui vaadete süsteem postuleerib, et teadus on kogu inimkonna pärusvaldus. Selle vaatekoha järgi on teadus pikaajalises ajaloolises perspektiivis loodud paljude eri tsivilisatsioonide inimeste panuste kaudu ja sellest peaks kogu inimkond kasu saama. Teisisõnu, fundamentaalteadusi peetakse avalikuks hüveks.

⁷Aant Elzinga (ed.), *Changing Trends in Antarctic Research*. (Dordrecht: Kluwer, 1993).

Teaduslikes kogukondades propageeritakse seda ideed enamasti kui eetost, mida toetavad episteemilised teesid, nimelt et teaduslik teadmine, kuni ta on tõene, on universaalne. Tema positiivsed tulemused peaksid olema sõltumatud geograafilisest asukohast ja rahvuslikust kuuluvusest. Väidetavalt seisab teadus kõrgemal inimeste püüeldavaist eristustest, kaasa arvatud need, mis loovad riikide piirid.

Nüüd, olles selle ideaalse ja puutumatu poliitilise traditsiooni osa, mis toetab Suure Prantsuse revolutsiooni loosungiks olnud õigusi ja vabadusi, kuulub teadus demokraatia eest peetava ajaloolise võitluse juurde. Kuna tegemist on populaarse nõudmise ja õigusega, siis on oluline selle ideaali realiseerumise eest väidelda ja võidelda ning sellele kõigiti kaasa aidata. Samas tuleb silmas pidada realiteete. Vastasel korral võivad ilusad sõnad meid kergesti uinutada ja me laseme elevantiluu tornivaateil end pimestada ja süveneda oma vähiklusel tegeliku teaduse poliitilise ökonoomia suhtes. Probleem on selles, et teaduse vabaduse ideaal on ühe osana ametieetosse liidetuna kitsendatud teadusliku uurimise kogukonna suhteliseks autonoomiaks, ilma et seejuures võetaks arvesse infrastruktuuri, kõrghariduse ja muid alamtasandeid ning sotsiaalseid ja tunnetuslikke tingimusi, et oleks võimalik üldse mingisugust teadust teha, rääkimata vabadusest jagada teaduse vilju.

Traditsioonilises teadussotsioloogias andis sellisele ideaalile professionaalse sära Robert Merton oma põhjapaneva nelja normi skeemiga, mis peaks teadust institutsioonilisel tasemel suunama, nendeks normideks on kommunism, universalism, huvitus ja organiseeritud skeptitsism (inglisekeelne lühend CUDOS).⁸

Intellektuaalne *kommunism*⁹ viitab arvamusele, et uurimistulemused on kõigi teadlaste kollektiivne omand; *universalism* puudutab teaduslike väidete kehtivust, kui nad on avalikult etableeritud, nende sõltumatust allikast ja seega nende kehtivust kõikjal ja igäihe jaoks; *huvitus* tähendab, et teaduslikud väited tuleb esitada altruistlikult ilma mingisugusegi eraviisilise kasusaamise soovi-

⁸CUDOS — *communism, universalism, disinterestedness and organized scepticism*. Tlk.

⁹Minu rõhutused. Tlk.

ta või muu erahuvita, mis võiks tuleneda tõesuse kehtestamisest; lõpuks, *organiseeritud skeptitsism* osutab reeglile, et uute ideede esile tulles ei tule neid otsekohe kriitikata omaks võtta, nendega võib leppida alles pärast uurimist asjatundjate kogukonna poolt, mille moodustavad antud valdkonna tunnustatud uurijad ja kriitikud.

1970. aastate algusest peale on kirjutatud hulk raamatuid teadussotsioloogia uuemates žanrites, alustades sellest, et näidatakse, kuidas Mertoni CUDOS-reeglid tegelikus teaduspraktikas ei kehti, sest ikka leidub hulgaliselt näiteid vastupidisest, kuni vastupidiste reeglite olemasoluni välja. Lisaks sellele, et teadus ei osutu avalikuks hüveks tähtsälises materiaalses mõttes, nagu me juba võisime täheldada, pole ka midagi tavatut selles, et teadlased vahel mõnda aega oma tulemusi varjavad. See võib olla tingitud nii soovist kaitsta oma prioriteeti kui ka sellest, et projekti kulud katab firma või riigiasutus, mis lähtudes kapitalismi eraomanduse reeglitest või vastavalt valitsuse omandiõigusest, keelab tulemuste vaba ja avaliku levitamise. Nõnda langeb intellektuaalne omand nende omandusse ja kontrolli alla, kes uurimistööd käsutavad.

Huvitus ja organiseeritud skeptitsism on reeglid, mida on korduvalt rikutud. Praktikas võivad teadlastel olla oma huvid hüpooteesi edukuse suhtes ning nõnda kasutavad nad veenmist ja tänapäeval ka meediakontakte, et end enam nähtavaks teha (näiteks kullasulatamise juhtum Salt Lake Citys mõni aasta tagasi). Neil võivad olla rahalised huvid ka omaenda uurimistulemuste suhtes. Teiselt poolt, skeptitsism tulemuste suhtes, mille on esitanud kolleegid teisest paradigmat, võib olla sedavõrd liialdatud, et tõkestab edasist uurimistööd. Ma ei usu, et on tarvis siin üksikasjadesse minna, kuna vastuolud, mida võib ette tulla seoses kellegi valimisega kõrgemale akadeemilisele või mõnele muule ametikohale, on üldtuntud. Võib-olla on pettus ja ebaaus asjaajamine Rootsi akadeemilise teaduse maailmas vähem tuntud, küll on see aga kujunenud ametlikuks probleemiks USAs, kus näiteks Rahvuslik Tervishoiu Instituudil (NIH) on nüüdseks loodud erikomisjon selliste kuritarvituste kindlakstegemiseks ja uurimiseks.

Teadusfilosoofias on teaduspraktikat suunavate kirjutamata reeglite mõistet tugevdanud normatiivsed epistemoloogiad, mis vaikimisi lahutavad teaduse tema sotsiaalsest kontekstist, niihästi

laborielu mikrotasandil kui ka institutsiooniliste motiivide makrotasandil, kus õigustatakse avalikku teadusse investeerimist, olgu siis kaitse, tervishoiu, energia ja loodusvarade eksploateerimise või keskkonnakaitse alal. Mõne aasta taguses *Isis*'e artiklis näitas Paul Forman, kuidas teadlased, eitades seotust ühegi moraalistsüsteemiga, võtavad omaks teaduse enda kehtestatud moraali kui transsendentaalselt teaduse oma. Popperi "kolmas maailm", mille asukateks on eranditult episteemilised olendid nagu hüpoteesid, probleemid ja argumendid, teadmine ilma teadva subjektita, paistab väljendavat sedasama ideaali. Nii nagu teeb seda ka Reichenbachi nüüdseks klassikaline demarkatsioonism, mis seab sisse *cordon sanitaire*'i ühelt poolt formaalseks õigustamise kontekstiks konstrueeritu ja teiselt poolt avastuse konteksti vahele, viimane loovutatakse seejuures teaduspsühholoogiale.

Universaalsuse eetos on siiski vaid teadusliku internatsionalismi üks tahke. Üks olemuslikke aspekte, mis mängib tähtsat regulatiivset rolli, on instrumentide ja protseduuride materiaalne aspekt. Teadlaste rahvusvahelist koostööd sel tasandil peetakse tarvilikuks, et siduda üksikud uurimiskeskused, kalibreerida mõõteriistad ja standardiseerida seadmed, protokollivormid ja taksonoomiates kasutatavad põhimõisted, keemilised valemid, põhilised andmed jne. See aspekt leidis rõhutamist juba 1870. ja 1880. aastatel Karl Weyprehti poolt, kui ta kaitses Esimese Rahvusvahelise Polaaraasta ideed, millega pidi kasutusele võetama süstemaatiline tööjaotus eri maadest ekspeditsioonidele siirduvate teadlaste vahel, selleks et põhjapoolkera polaaraladel looduselt tema saladusi välja pigistada, nagu nad ütlesid. Weyprechtile viidatakse sageli kui teadusliku internatsionalismi isale. Tema initsiatiivi järgiti luues rahvusvahelisi teadusassotsiatsioone paljudel teadusaladel, nagu geograafia, bioloogia, keemia, meteoroloogia jt. Sellest ajast alates on valitsusväliste, teadlaste endi vabatahtlikel jõupingutustel rajanevate rahvusvahelise koostöö organisatsioonide arv eri teadustes jõudsalt kasvanud. Paljudel uurimisaladel toimivad praegu globaalprogrammid. Üks olulisemaid nende seast on Rahvusvaheline Geosfääri-Biosfääri Programm (IGBP), millel on allprogrammid, et stimuleerida kliimamuutuste uurimist, mis taotlevad tugevneva kasvuhoooneefekti paremat mõistmist. Sel alal kujunenud eksperdid on poliitikute

teenistuses, et anda neile vajalikud andmed poliitiliseks tegevuseks, mida on vaja antropogeneetiliste kasvuhuonegaasi allikate reguleerimiseks, et vältida võimalikku kliimakatastroofi selle planeedi tulevaste põlvete jaoks.

Ka siin on huvitav tähele panna, et need on just arenenud maade teadlased, kes juhivad ja orkestreerivad selliseid programme. Arvutid ja globaalsete kliimamuutuste simulatsioon on paljude kitsamate alade teaduskavades tugevalt suunav asjaolu. Kolmanda Maaailma teadlased on, tõsi küll, kaasa haaratud, kuid tihti pigem poliitilistel kui teaduslikel kaalutlustel. Asjasse pühendatud muidugi eeldavad teaduslikele leidudele järgnevaid poliitilisi samme, selleks vahendab teadlasi valitsustega rahvusvaheline Kliimamuutuste Võrgustiku Konventsioon, mis peab kanda kinnitama nii paljudes maades kui võimalik, mitte ainult Lõunas. Lisaks sellele on olemas mitmed regionaalsed kliimastenaariumid, mis vajavad lähemat uurimist kõrbetes, vihmametsades, piki Lõunamere rannikuid jne. Seetõttu on tähtis haarata Kolmanda Maaailma teadlased kaasa kohalikesse uuringutesse, mis omakorda võivad olla inkorporeeritud globaalprogrammidesse. Probleem on õigupoolest selles, et teaduslikke täpsuslaske teevad arenenud maade teadlased, ja Kolmanda Maaailma teadlased osutuvad episoteemilisteks jalaväelasteks, kelle osaks jääb täita vaid üksikuid tühje kohti teadmises. Näib nii, et teaduslik koöperatsioon ei toimi sugugi absoluutse võrdsuse alusel. Isegi need arenenud riikide teadlased, kes tegutsevad traditsioonilisematel vaatlusaladel, väidavad, et neid ja nende distsipliine on diskrimineeritud, kuna klimatoloogide superarvutitega laborid on hõlvanud "lõiketerateaduse" ja harmoneerivad omatahtsi ülemaailmseid uurimiskavu. Isegi episteemiliselt on niisiis tänapäeva Põhja teadus tasakaalust väljas.

Valitsusväliste teadusorganisatsioonide kõrval suunavad, reguleerivad ja kanaliseerivad teaduslikku läbikäimist ja teadusliku informatsiooni liikumist üle geograafiliste ja kultuuriliste piiride ka valitsustevahelised agentuurid ja režiimid. Mitmel puhul on täheldatud pingeid valitsusväliste ja valitsustevaheliste teadusliku internatsionalismi variantide vahel. Seda seetõttu, et valitsusvahelise vahetuse taga on sageli erinevad riiklikud huvid, mis võivad üksteisele risti vastupidised olla, nagu nad võivad olla ka paljukii-

detud vaba liitumise ja vaba ideede liikumise vastu. Mis puutub vabasse ligipääsu põhiuuringute tulemustele, siis siin on keskseks probleemiks saanud just mõlemapoolsus — see on valus punkt Ameerika Ühendriikide ja Jaapani suhetes. Jaapanit kritiseeritakse, kuna ta ei anna oma õiget panust põhiuurimisse, tegutsedes “üksiku uitajana” teadusuuringuid spondeerides ja paigutades laboreid Ameerika ülikoolide kampuste vahetusse lähedusse.

Niisuguse probleemi esilekerkimisel praegu on mitmeid põhjusi, peamine neist on teaduse ja ühiskonna kokkuleppe loomuse muutumine, nagu alguses mainitud.

Traditsiooniline teaduse ja ühiskonna kokkulepe on selline, nagu see leidis väljenduse 1945. aastal aruandes *Teadus — Lõputu Piiriala* [*Horisont? — Tlk.*]. See oli vahetult pärast Teist maailmasõda. Autoriks oli Vannevar Bush. Oma teaduskogukonna ja valitsuse vaheliste suhete visandplaanis määratles ta põhiuurimise ehk fundamentaalteaduse kui ala, kus teadlased ise peaksid oma tegevust reguleerima. Vahendid tuleb anda nende käsutusse ja siis lasta neil endal otsustada, kes on need uurijad, kellele mitmetellimuslike projektitaotluste alusel antakse toetusraha. Teiselt poolt rakendusteadusi, nagu ka toodete loomine turu jaoks või mingiks muuks ühiskondlikuks kasutuseks, pidid suunama riiklikud agentuurid, niisugune finantseerimisviis sai hiljem tuntuks kui missioonile sihitud finantseerimine.

Säärane mudel põhineb lineaarse innovatsiooni ahela ideel, mille kohaselt miski saab puhta ideena alguse uudishimust ajendatud teadlase peas ning seejärel küpseb ja läbib täpsustamisprotsessi, milles ta lõpuks leiab rakenduse turustatava uuenduse prototüübina. See mudel tõi endaga kaasa funktsionaalse jaotuse niihästi organisatsioonilisel tasandil, põhiuuringunõukogude ja rakendusuringu-agentuuride vahel kui ka rahaliste vahendite arvestamisel. Mõisted “R” (*research*) põhiuuringute ja “D” (*development*) rakenduste ja arendustegevuse jaoks esinevad endiselt statistika käsiraamatutes, just nii on antud rahalised ja inimtööjõu investeeringud teadusesse. Seega on Vannevar Bushi teaduse ja ühiskonna kokkulepe tugevasti kinnistunud, niihästi teaduspoliitika kujundamisel kui protseduurides kui ka kujutlustes ja mentaliteetides, mis valitsevad nii teadlaste kui poliitikute hulgas. See mudel on ka bibliomeetriliste meetodite aluseks, millele

sai peatüki alguses viidatud, seega ühtlasi niisuguste meetodite aluseks, mis süvendavad globaalset tendentslikkust.

Kolmanda Maailma maades on sedavõrd palju hädatarvilikke uuringuid nõudvaid probleeme, mis eeldavad rakenduslikku lähenemist, et mõistagi ilmub seal bibliomeetristele kaartidele napilt *mainstream*-teaduse panuseid.

Nagu juba osutatud, muutus vana sotsiaalne kokkulepe eriti küsitavaks pärast külma sõja tasakaalu kokkuvarisemist ja "Jaapani väljakutse" esilekerkimist. Aegunud on idee, et sõjalisest trajektoorist uurimine → tehnoloogia on võimalik tsiviilsfääri jaoks kasulikke kõrvalprodukte saada. Seda kahel põhjusel: üks neist on praegune rõhuasetus konversioonipoliitikale (see tähendab militaarsest tsiviilsfääri uuringuteks ja arenduseks); teine põhjus on see, et suur osa uuest tehnoloogiast niisugustel aladel nagu mikroelektroonika, biotehnoloogia ja materjaliteadus leiab sümbiootiliselt toetust mingilt fundamentaalteaduselt. Samuti võimaldab tehniliselt uus juhtimiskorraldus alustada turu nõudmisest ning siis leida eri paigus üles ja kujundada ümber tarvilikud ressursid, arvates sinna hulka ka teaduslikud ressursid, nii et see näeb välja nagu uue toote või tehnika juurutamine. Enam pole küsimus niivõrd fundamentaaluuringute võime omamises, see, mis praegu loeb, on võime pääseda juurde võimalustele mis tahes maailma osas ja tõlkida teadmist väärtust lisavaks tooteks paindlike tootmissüsteemide kaudu kiiresti ja tõhusalt.

Niisugust protsessi kirjeldavad üldjoontes Michael Gibbons *et al.* oma raamatus *The New Production of Knowledge*.¹⁰ Raamatu sõnumiks on, et me oleme teaduse ja tehnika globaliseerumisprotsessi tunnistajad. Globaliseerumisprotsessis seotakse kohalik toodang globaalsesse rakendusele orienteeritud süsteemi. See tähendab, et riigi rahvusvaheline kaubanduspoliitika ja globaalne majanduslik võistlus tungivad järjest enam otse teaduse ja tehnika diskursusse. Seeläbi me saame teada, et "[---] isegi Ameerika Ühendriigid, kus traditsiooniliselt on üles näidatud leiget suhtumist rahvusvahelisse koostöösse, osalt detsentraliseeritud struktuuri tõttu ja osalt sellepärast, et seda pole peetud Ameerika huvidele elutähtsaks, on muutunud nüüd aktiivsemaks; näiteks

¹⁰London: Sage, 1994.

kasutades OECD foorumit ulatuslike ja kulukate põhiuuringute vahendite paigutamise jälgimiseks ja koordineerimiseks.”¹¹ Viimane kujutab endast viidet OECD *Megascience Forum*’ile, mis on ministrite või nende volitatud isikute tasemel esindus niisuguste uurimisseadmete ehitamise alase koostöö koordineerimiseks, mida ükski riik üksi, isegi mitte USA, ei saa ette võtta. Sobivaks näiteks on ülijuhtivuse projekt, mida Ühendriikide tööstus ja regionaalpoliitikud kavandasid füüsikute *lobby* surveel. Viimases staadiumis avastas Washington, et kulutused kasvavad järkjärguliselt, ning püüdis seetõttu rahastajana kaasa haarata Jaapanit, kuid sai jaheda vastuvõtu osaliseks. Megateaduse alasse kuuluvad kindlasti kosmoseuuringud, raadioastronoomia ja mõned polaar-teaduse harud ning samuti inimgenoomi uuringud.

Eri rahvuste koondamine megaprojektide ümber, mis on liiga kallid ühele, olgu või arenenud tööstusriigile, on üks liikumapanev faktor. Vaevalt on tarvis lisada, et need, kes selliseid eksklusiivseid projekte kavandavad, ei kipu eriti Kolmanda Maa riiki osaliseks kutsuma, välja arvatud nendel juhtudel, kui on vaja mingi olulise uuringuseadme paiknemise tõttu nende maade teadlaste nõusolekut ja osavõttu. Megateadus kujutab endast juba uut näidet süvenevast lõhest väheste tööstusriikide ja suure hulga alarenenud teadusega maade vahel. Eurotsentrism ses tähenduses, nagu sel sümposionil kõneks on olnud, seisab teaduspoliitikas väga kindlalt jalul.

Piisab, kui heita pilk paarile ametlikule Washingtoni aruandele. Need peegeldavad teadus- ja tehnikamaailmas kasvavat võistlust, milles riigid ühinevad koostööks vaid selleks, et saada minigeid eeliseid teiste riikide gruppide ees. **Kooperatsioon konkurentsi pärast** osutab tegelikul teaduskaardil uuringute ja arenduse (R & D) hierarhiliste ressursiruumide ja rahvusvahelise bürokraatia vastastikuste seoste puntrale, mis sarnaneb omamoodi *Hiina laekale*, mille abil kontrollitakse ja korraldatakse erinevaid võrgustikke.¹²

¹¹*Ibid.*, p. 146.

¹²Sonja Boehmer-Christiansen jõuab samasugusele seisukohale globaalset soojenemist käsitlevate kliimauuringute bürokratiseerumise põhjal. Vt tema “Global climate protection policy: the limits of scienti-

Ühendriikide Kongressile esitatud 1992. aasta raportis, mille alguses viitasin, tunnistab Valge Maja teadus- ja tehnikapoliitika büroo, et "Ühendriigid jätkavad väljapaistva liidrirolli nautimist kõigil põhiuuringute aladel. Siiski, kui vaadata jõupingutusi ja ressursse, siis on teised riigid jõudnud nendega võrdselt tasemele ja mõnel juhul ületanud Ühendriike kitsastes alalõikudes [...] oluline on see, et neil aladel, kus USA ei määratle uurimisfronti, peavad siiski Ühendriikide uurijad seisma neile küllalt lähedal, et kiiresti ja tõhusalt uusi avastusi ära kasutada, kus nad ka tehtud poleks."¹³ Ja samas allpool öeldakse: "Viimastel aastatel pole USA olnud teiste riikidega võrdselt efektiivne majandusliku kasu saamisel uute teadmiste rakendamisel uute toodete ja protsesside näol. Teised riigid on tuginenud USA põhiuuringutele, kuna uurimistulemused on juba loomupäraselt avalikuks teadmiseks ja põhiuuringute edenemiseks on vaja avatud süsteemi."¹⁴

Niisugune formuleering, mis mobiliseerib teadusliku internationalismi kultuurilised hüved, pöördub nende vastu, kes uutes oludes üritavad kasutusele võtta teatavat kõrgtehnoloogilist neomerkantilset protektsionismi, mis rajaneb vahetegemisel rahvusvaheliselt avalike hüvede ja rahvuslikult, sisemaiselt, avalike hüvede ühelt ja teiselt poolt teadusliku informatsiooni liikumise era-viisilise hüve vahel. Enamik tundub pooldavat vaatekohta, et teaduslik protektsionism oleks kaugemas perspektiivis Ühendriikidele kahjulik, enamgi veel, teised riigid vastaksid ju samaga. Seega on tänapäeval nende riikide rahvuslikes huvides, kes pole seda seni teinud, rõhutada "vaba ligipääsu" teadusliku internationalismi, universalismi ja kõigi nende teiste väärtuste loosungi all, mis kuuluvad traditsioonilise internaalse teaduseetika juurde. Samas jäetakse ütle mata, et "vaba ligipääs" pole mitte see, mis laieneks ka riikidele, kus puudub elementaarne infrastruktuur, et üldse saaks hakata mõtlema mõnda arenenud uuringualasse

fic advice." Part 1. — *Global Environmental Change*, vol. 4, No. 2, 1994, pp. 104–159. Vt ka Aant Elzinga, "Shaping worldwide consensus: the orchestration of global climate change", Ch. 9. — Aant Elzinga, Catharina Landström (eds.), *Modes of Internationalism in Science*. London: Taylor Graham, [ilmumas].

¹³*Op. cit.*, joonealune märkus nr 1, lk 26–27.

¹⁴*Ibid.*, lk 27.

haakumisest. Kui põhimõte oleks mõeldud kõigi kohta käivana, tuleks radikaalselt muuta praegust arengumaade abistamist. Muutused, mida me tegelikus abipoliitikas märkame, on vastupidised, peegeldades teaduses toimuvaga paralleelseid protsesse, need on regioniseerumine ja egoism, mis pigem suurendavad kui vähendavad maailma vaesust.

Eelnevat kokku võttes, lähemal uurimisel peegeldab internationalismi retooriline aspekt tugevalt natsionalistlikke ja rahvusvaheliselt oligarhilisi protektsionistlikke huve. Maailma ulatuses võib näha teadusliku imperialismi taaselistumist ja uut tüüpi eurotsentrismi.

Lõpetuseks võib olla huvitav uurida rahvusvahelise uuringufondi¹⁵ mõistet. Mõiste kuulub sagelitarvitatavasse teadussõnavarasse, esinedes koos mõistetega "lõiketera-teadus", "maailmaklassi-teadus" ja mõne teise mõistega, mis on tavapäraselt konstrueeritud kontekstides, mida me siinkohal võime nimetada eurotsentristlikeks teaduslike prioriteetide ja ühiskondlike "vajaduste" kontekstideks. Niisuguseid mõisteid määratletakse üha enam bibliomeetriliste ja tsiteerimisloendite abiga. Philadelphia Teadusliku Informatsiooni Instituudis tehakse väga huvitavat tööd tsiteerimisskeemide väljaselgitamisel *Science Citation Indexes* abiga ja antakse kümme korda aastas välja ajakirja *Science Watch*, tellimishinnaga 345 USA dollarit aastas. See väljaanne ja ka Eugene Garfieldi teine oluline algatus, ajakiri *The Scientist*, avaldavad igakuulisi tsiteerimisedetabeleid erinevatelt aladelt. Neid edetabeleid võib kuu-kuult ja aasta-aastalt võrrelda nagu aktsiabörsi noteeringuid. Kui on huvi artiklite seisu kohta, mis ei ilmu regulaarseis väljaandeis, saab hankida põhjalikumat informatsiooni. Selleks on näiteks niisugused väljaanded nagu *The Most-Cited Papers in Neuro-Science, 1988–1992*¹⁶ ja *What's Hot in Chemistry?*¹⁷ Üksikute maade uuringud ei näita üksnes antud maa suhtelist tsiteeritavust tsiteeritavuse suhtes maailmas üldse, vaid

¹⁵Minu rõhutus. *Tlk.*

¹⁶*Science Watch*, vol. 5, No. 2 (February 1994), p. 2.

¹⁷*Science Watch*, vol. 5, No. 3 (March 1994); aga ka *What's Hot in Medicine?*, p. 6.

ka seda, millised antud maa artiklid kuuluvad "üle keskmiste" hulka.

Näiteks vaatame niisugust artiklit nagu "Šotimaa enamtsiteeritud artiklid põllumajandusteadustes, 1981–93", kust võib lugeda:

Pikka aega on Šotimaa põllumajanduslike uurimuste arv (artiklid, ülevaated, märkused ja toimetised) olnud üsna ühesugune alates 1981. kuni 1992. aastani umbes kahesaja aasta kohta. Nende artiklite mõjukus, mõõdetuna artikli tsiteeritavuse suhtena maailma keskmisega, algas kõrge näitajaga 1980. aastate alguses, siis langes veidi kümnendi keskel ja on sestpeale paranenud peaaegu kuni oma varasema tasemeni. Šotimaa põllumajanduslike uurimistööde suhtarv on perioodi jooksul olnud küllalt konstantne, kõikides 1,32%–1,46% vahel aastas, suhteline osa kõigi Šotimaa teaduspublikatsioonide hulgas on langenud 1981. aasta 4,45%-lt 3,19%-ni 1992. aastal, kuna vähem traditsioonilised uurimisalad nagu arvutiteadus on edukalt esile tõusnud.¹⁸

Senikaua kui sotsiaalselt kujundakse vaatekoht, mida mingil ajal ja mingil alal arvatakse olevat teadusliku uurimise eesliiniks, jäävad selles protsessis olulisteks elementideks *Science Citation Index* ja sellel põhinevad edetabeli teated. Tulles tagasi globaalse kaardi juurde, on ehk kohane lõpetada Jacques Gaillard'i sõnaga:

[---] kui Eugen Garfield (1983) valmistas ette *Mapping Science in the Third World*'i, siis ta õigupoolest mõötis Kolmanda Maailma teadusliku väljundi mõju rahvusvahelisele teadusele, kasutades ainsa kriteeriumina Kolmanda Maailma teadustulemuste osa, mida tsiteeriti ja kasutati rahvusvahelise teadlaskonna poolt. Seetõttu pole ka üllatav tõdeda, et see mõju nii tagasihoidlikuks osutus.¹⁹

Võttes arvesse, et tsiteerimisloendid näitavad ainult *nähtaval olekut* ja mitte teaduslikku *kvaliteeti* (tsiteerimisloendite kasutajad ajavad vahel need kaks asja segamini), võime vaid öelda, et Garfieldi kaart konstrueerib pildi nendest, kes tulevad arvesse kõnelejana ja kes mitte. Sellele pildile ei mahu isegi mitte ühiskonna-

¹⁸*Science Watch*, vol. 5, No. 4 (April 1994), p. 2.

¹⁹Gaillard, *op. cit.*, joonealune märkus nr 3, lk 85.

relevantsus. Selle taustal tundub, et meie teadusekujutluses, milles väljendub representatsiooni kaudu meie ideoloogiline transformatsioon, toimib megafoniefekt, millega praegune geopoliitika tõlgitakse maailma teaduskaardiks, mis seejärel paisatakse turule kui sõltumatu neutraalne pilt.

Ma püüdsin näidata, et tänapäeva teaduse representatsioonid pole sugugi mitte kõik nii neutraalsed (parteitud) ega süütud. Teaduse representatsioonipoliitika jookseb endistviisi läbi eurotsentristliku filtri.

Ma olen siin teadlikult jätnud kõrvale humanitaarteadused. Isegi seal on olemas tsiteerimisindeksid ja meetodid eri maade iseärasuste väljatoomiseks, näiteks kui suures ulatuses on mingid uurimisalad orienteeritud loodusteadustest inspireeritud teaduslikkuse ideaalidele. Nõnda võib teadlasena nähtaval olemine tulla kõne alla kognitiivse psühholoogia puhul, kuid mitte soome eksistentiaalpsühholoogia puhul, mis on kirjutatud soome keeles, ega tuleks arvesse ka rootsikeelne idee- ja teadmisajalugu, mis lähtub rahvuslikust kultuuripärandist ja ressursidest. Niisuguseid näiteid on palju, kuid siin ma lõpetan.

Autorist ja ettekande taustast

AANT ELZINGA (sünd. 1937. a. Hollandis) on Göteborgi Ülikooli teadusteooria instituudi professor. Ta on õppinud Lääne-Ontario (Kanada) ja Londoni Ülikoolis. Elzingal on magistrikraad teoreetilises füüsikas ning doktorikraad teadusajaloo ja -filosoofia alal. Kui nimetada üksnes tema viimase aja teadustöid, siis on ta kirjutanud Einsteini Nobeli auhinna kui ühest teadusajaloo episoodist, kus teadus, poliitika, epistemoloogia ja rootsi kultuur on üksteist vastastikku oluliselt mõjutanud. Ta on selliste kogumike koostaja nagu (koos Björn Wittrockiga) *The University Research System* (1985) ja (koos kaastoiimetajatega) *In Science We Trust? Moral and political issues of science in society* (1990). Praegu on Elzinga huvi keskpunktis kliimauuringute poliitika epistemoloogia, sellesse valdkonda kuulub tema koostatud kogumik *Changing Trends in Antarctic Research* (1993). Aastail 1991–1997 oli Aant Elzinga Euroopa Teaduse ja Tehnoloogia Uuringute Assotsiatsiooni (EASST) president, alates 1997. aastast Euroopa Teaduse ja Tehnika Assamblee (ESTA) liige. Ta on olnud Kanada ja Rootsi valitsuse teaduspoliitika nõunik, osalenud paljudes rahvusvahelistes ekspertkomisjonides.

*

1994. aasta maikuu toimus Göteborgis rahvusvaheline sümposioon eurotsentrismist teadustes, mille keskseks arutlusaineks oli Cornelli Ülikooli poliitikateaduse professori Martin Bernali akadeemilistes ringkondades suurt elevust tekitanud raamat *Black Athena, the Afroasiatic Roots of Classical Civilization* (Vol. 1, 1987; Vol. 2, 1991). 1995. aastal andis ajakiri *VEST* välja sümposiooni erinumbri, millest on tõlgitud ka Elzinga ettekanne.

Sümposiooni võib jagada kaheks osaks, esimene kuulus sümposioonil osalenud Bernalile ja tema raamatu arutelule. Teine osa sümposionist pühendati laiemale sotsiaal-epistemoloogilisele arutlusele teaduse representatsioonide eurotsentrismi üle. Harvardi Ülikooli professor Everett Mendelsohn andis diakroonilise ülevaate teadusest kui iseäranis euroopalikust nähtusest, sellest, kuidas teadlased ise on aidanud luua kujutlust ratsionaalsest, objektiivsest teadusest/Euroopast. Venemaa Teaduste Akadeemia professor Sergei Kara-Murza kõneles sellest, et nii 1917. aasta revolutsioon kui ka *perestroika* Venemaal olid läänelikud, s.t eurotsentristlikud, mitte-Vene nähtused, ja et sellest oli tingitud ka nende mõlema ebaõnnestumine. Göteborgi Ülikooli professor Sven-Eric Liedman rääkis nn Dreyfus'i afäärist 1890. aastatel ning Umeå Ülikooli professor Ronny Ambjörnsson kõneles Euroopa piiridest — näiteks miks Euroopa on maailmajagu ja India ei ole. Sellesse blokki kuulus ka tõlgitud ettekanne. Kõiki neid ettekandeid kommenteeris Martin Bernal.

Miks oli sümposiooni teemaks just eurotsentrism? Kõigepealt sellepärast, et aastal 1994 oli Rootsis kõiki ühiskonnakihte puudutavaks probleemiks Euroopa Liiduga ühinemine. Seetõttu oli uue Euroopa identiteedi mõtestamine eriti aktuaalne. Missugune on tänapäeva Euroopa kultuuriline identiteet? Kas on olemas Euroopa kultuur, Euroopa teadus, Euroopa identiteet kui niisugune või on tegemist sotsiaalse konstruktsiooniga? Sümposiooni korraldajate meelest vajasid need küsimused kriitilis-refleksiivset analüüsi. Et teadust on vähemalt valgustusajast peale peetud millekski Euroopale eriti omaseks, siis on loomulik küsida, millised on teaduse väljavaated Euroopa Liidus. Mida kujutab endast üldse aastatuhande lõpu teadus? Kas on olemas üks ülemaailmne teadus või eri regioonide, eri kultuuride, eri riikide teadused?

Aant Elzinga ütles oma sissejuhatavas sõnavõtus, et teaduse imago on muutunud koos maailma poliitiliste muutustega. Elzinga refereeris kuulsale Ameerika poliitikateadlase Samuel P. Huntingtoni tsivilisatsiooniteooriat, mille järgi aastatuhande lõpu maailm ei jagune enam riikideks ja rahvusteks, vaid pigem seitsmeks-kaheksaks radikaalselt erinevaks

tsivilisatsiooniks. Pärast külma sõja lõppu ei ole tegu enam Ida—Lääne, vaid pigem uue, Põhja—Lõuna vastandusega ja kui pilti üldisuse huvides lihtsustada, siis kõrgeltarenenud Põhi (Euroopa ja Põhja-Ameerika) vastandub vaesele Lõunale. Et enam ei vastandu poliitilised süsteemid, rahvused või riigid, vaid pigem kultuurid ja tsivilisatsioonid, siis saab kujundlikult öelda, et ideoloogia raudne eesriie on asendunud kultuuri sametkardinaga.

Ehkki Elzinga nõustus ideega, et pidevalt kasvab vahe rikaste ja vaeste piirkondade vahel, Põhja ja Lõuna vahel, pole ta päri Huntingtoni ideega tsivilisatsioonide absoluutsest vastandlikkusest. Huntingtonile viidates kinnitas ta, et “selle sümposiooni juhtmõte on risti vastupidine. Me tahame esile tuua eri tsivilisatsioonide vastastikused seosed ja sõltuvused, olles teadlikud asjaolust, et Euroopa tsivilisatsiooniline identiteet on ühtaegu konstrueeritud ja rekonstrueeritud riikide ja regioonide võimupoliitika mõjutusel. See, kuidas mingil Euroopa ajaloo perioodil on määratletud võõrapärase, võõra, “teise” sarnasust või erinevust, on ise olnud kultuuriliselt tingitud.” Samas osutab Elzinga veel ühele, Huntingtoni omast erinevale, kuid samuti vildakale kujutlusele tänapäeva maailmast kui globaalsest tehnilisest süsteemist, kosmose-laevast nimega “Maa”. Selline representatsioon allutab meid väheste suurinvesteeriijate meelevallale, tehes enamiku planeedi elanikkonnast sõltuvaks rikkast vähemusest.

Niihästi oma sissejuhatuses kui tõlgitud ettekandes rõhutab Elzinga, et igasugune representatsioon on seotud huvide kontekstiga. Arvestades massimeedia kasvavat osa inimeste hoiakute kujunemisel, peaks olema ka selge, kui oluline on representatsiooni-kriitika. Kui me representatsiooni analüüsid räägime üha enam representatsioonipoliitikast kui keerukast kontekstiliselt tingitud ja vahendatud nähtusest, siis vajab enam tähelepanu ka teadusega seotud moraalse vastutuse aspekt. Representatsiooni kontekstualism ei tähenda ühismõõdutust, vähemalt mitte selle moraalses aspektis, ehkki kontekstualismi kriitikud ekslikult nii väidavad. Representatsiooni relativismist ei tulene vältimatult ühismõõdutust ega moraali relativism, siin tehnilistesse üksikasjadesse laskumata võib siiski väita, et representatsioonikriitika vajalikkus on ka teoreetiliselt põhjendatud.¹

Oma sissejuhatuses tõdes Elzinga, et Martin Bernal nagu ka Edward Said on seni oma “Euroopa” loomuse kui sotsiaalse konstruktsiooni kriitiliste analüüsidega akadeemilises maailmas vastuvoolu liikunud,

¹Vt nt H. M. Collins, “Captives and Victims.” — *Science, Technology & Human Values*, 1991, pp. 249–251.

näidates, kuidas Euroopa identiteet on kujunenud kontseptuaalse dihotomiseerimise protsessis. Üks "Euroopa" vastand on olnud Orient. Nõnda võeti ka sümposionil arutusele niisuguse akadeemilise distsipliini nagu orientalism ametliku nimemuutuse põhjused (1973. aasta Pariisi kongressil otsustasid Ida-uurijad loobuda "orientalismist" kongressi ametlikus nimes, võttes selle asemel kasutusele "Humanitaarteadused Aasias ja Põhja-Aafrikas"). Praeguseks on paljud sinoloogid, araabia- ja indiauurijad jt loobunud üldmõistest "orientalism", sest nende arvates süvendas see eurotsentristlikku meie—nemad dihhotoomiat. Õieti tuleb siin eristada kaht kihti, internaalset-teaduslikku ja eksternaalset-poliitilist. Kriitikute arvates on mõiste *orientalism* osutunud ebaadekvaatseks mõlemas plaanis, ta ei kajasta uuringute sisu ning väliselt teenides Ida imperialistlikku allutamist. Samas, endise Nõukogude Liidu orientalistid olid distsipliini üldnimetuse muutmise vastu, leides, et argumendid muutmise poolt on samuti sotsiaalne konstruktsioon.

Elzinga leidis oma sissejuhatavas sõnavõtus, et siin ongi ülesanne sotsiaalsele epistemoloogiale — uurida, mil määral ja kuidas toimivad mõiste kujunemisel seesmised ja välised asjaolud, kuidas on nad omavahel seotud. Samas ei tähenda sotsiaalne konstrueeritus Elzinga järgi kindlasti mitte seda, et empiiriliste andmetega võiks suvaliselt ümber käia. Selline järeldus võib tuleneda kurikuulsast fakti ja väärtuse vastandusest, kuid sotsiaalses epistemoloogias vaadatakse ka seda vastandust konstruktsioonina, niisugune lähenemine annab omakorda empiirilistele faktidele tagasi nende olulise koha. Sotsiaalne epistemoloogia püüab tabada ühe hoobiga kaht kärbest, teaduse tunnetuslikku ja sotsiaalset aspekti. Elzinga järgi sõltub konkreetsest teadusliku uurimise kontekstist, kumb aspekt domineerib, kas empiiriline või sotsiaalne (poliitiline, kultuuriline vm). Ameerika teadusfilosoofi Helen Longino määratlusi kasutades võib teaduslikus teadmises eristatada kaht dimensiooni, n-ö *konstitueerivaid* väärtusi, s.o reegleid, kuidas empiirilist tõendusmaterjali kogutakse ja interpreteeritakse, ning *kontekstilisi* väärtusi, s.o laiemat poliitiliste, kultuuriliste jt väärtuste ala.² Kui kontekstiliste väärtuste ala saavutab konstitueerivate suhtes ülekaalu, siis on meil tegu n-ö *epistemiilise triivimisega* — see on uus mõiste, mille Elzinga on teadusteoreetilises diskursuses kasutusele võtnud.³ Tõlgitud ettekandes võib epistemiilise triivimise näideteks pidada kasvõi viidet poliitiliste huvide

²H. E. Longino, *Science as Social Knowledge. Values and Objectivity in Scientific Inquiry*. Princeton University Press, p. 4.

³A. Elzinga, "The Theory of Epistemic Drift, a Way of Relating the Social and the Epistemic." — *Revue Roumaine Se Philosophie*, 1992, 36, No. 1–2.

domineerimisele polaarteaduses. Sageli kasutatakse sotsiaalse aspekti demonstreerimiseks just neid juhtumeid teadusajaloost või tänapäeva teadusest, kus tegu on episteemilise triivimisega. See ei tähenda aga, et teaduse konstitueeriva dimensiooni võiks olematuks varjutada.

Ka sümposiooni kavas arvestati teadmise mõlema kihi analüüsimise tähtsust — osalema kutsuti neli Rootsi ajaloolast ja keeleteadlast, kes sümposiooni esimeses osas esitasid kõik olulisi argumente Bernali tõendusmaterjali kasutuse vastu *Black Athena* teises köites.

Milline võiks olla Elzinga ettekande eesti keelde tõlkimise õigus? Kõigepealt ehk see, et praegu oleme meie Euroopa Liidu lävel ja murrame pead eesti teaduse identiteedi üle Euroopa Liidus. Kas on siis vaja öeldagi, et mõistlik on õppida teiste vigadest? Külma sõja tasakaaluseis on eesti teadusele kasuks tulnud. Praegu on küsimus selles, kuidas hoiduda muutumast Kolmanda Maailma teaduseks.

E. L.

DAG HAMMARSKJÖLDI TEETÄHISED JA RELIGIOOSNE RENESSANS

Lars Thunberg

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

SISSEJUHATAVAD MÄRKUSED

Pärast Dag Hammarskjöldi surma 1961. aastal lennuõnnetuses, mida seostatakse Kongo-kriisiga, leiti tema elukohast New Yorgis *Teetähiste* käsikiri ühes dateerimata kirjaga kabinetisekretärile Leif Belfragele. Kiri sisaldab kaht tähelepanuväärset avaldust. Hammarskjöld annab Belfragele õiguse avaldada need päevikumärkmed, mis ulatuvad 1925. aastast kuni viimase aastani ja tema arvates annaksid temast "ainsa õige "profiili", mida saab visandada". Samas kirjeldab ta märkmeid kui valget raamatut — ent mitte ükskõik millist, vaid sellist, "mis käib minu arupidamiste kohta iseendaga — ja Jumalaga".

Kui *Teetähised* 1963. aastal avaldati, põhjustasid vaidlusi mõlemad avaldused. Kõige enam õhutas vaidlema küllap nende sisu. Kuulus luuletaja W. H. Auden, kes koos Leif Sjöbergiga tõlkis selle raamatu ja leidis pealkirjale tabava vaste *Markings*, kirjutas tõlkele eessõna, kus kritiseerib juba sõna "profiil" ennast, ent osutab ka "originaalsuse" nappusele sisus võrreldes suure müstilise traditsiooniga. Väitlus sisu üle koondus aga küsimusele sellest,

Tõlgitud käsikirjast "Dag Hammarskjöldis "Vägmärken" och den religiösa renässansen".

kas Hammarskjöld ennast mitte sobimatult Kristusega ei samasta. Tekkis isegi müüte, nagu oleks Hammarskjöld tegelikult ise surma otsinud. Peale selle liikus kuuldusi, nagu oleksid lennuõnnetuse korraldanud tema vastased. Tänapäeval teame siiski, et õnnetus oli juhuslik, ent samas on kindel: Hammarskjöld oli teadlik, et ta panus võib nõuda ülimat ohvrit, ning oli selleks valmis.

Olukord oli ju selline, et (suurte mineraalivarudega) Katanga provints endises Belgia-Kongos kuulutas enda Moise Tshombe valitsuse all iseseisvaks ning ÜRO üritas sõjalise sekkumisega riigi ühtsust taastada. Sellises olukorras oli palju neid, kes võinuksid peasekretärile surma soovida. *Teetähiste* lugemine näis tõestavat, et elu ohvriks toomine rahu nimel ei olnud Hammarskjöldile võõras mõte. Taani saadik Pariisis Eyvind Bartels — kes näib olevat väidelnud vääriti mõistetud konfessionalismi seisukohalt — ründas raevukalt seda, mida pidas “Dag Hammarskjöldi ilmseks usuks, et tema on nagu Kristus ette nähtud ohvritalleks ja et ta seda saatust aktsepteerides saab inimkonna lunastada”. Sellele seosele osutasid ka teised kriitikud, sh Olof Lagercrantz Rootsist. Bartelsi seisukohavõtt avaldati Taani ajalehes *Kristeligt Dagblad*, milles hiljem ilmusid ka vastulaused katoliiklikult rootsi kirjanikult Sven Stolpelt ning kirjanikult ja Sigtuna fondi direktorilt Olov Hartmanilt. 1964. aastal avaldati kogu see väitlus raamatuna pealkirja all *Dag Hammarskjöld ja tema Jumal*.

Väitlus ei piirdunud siiski üksnes sellega. Rootsist poolelt võtsid Hammarskjöldi kaitseks kaalukalt sõna Fjellstedti kooli rektor ja Kristliku Humanismi Liidu esimees Georg Landberg, religioonifilosoof Hans Hof, spetsialist Meister Eckharti alal, keda Hammarskjöld usinalt tsiteerib, religioonipsühholoog Hjalmar Sundén ning teisedki. Mingis mõttes jõudis vaidlus lõpule Gustaf Auléni raamatuga *Dag Hammarskjöldi valge raamat. Kahtlemine ja usk “Teetähistes”* (1970), mis avaldati ühtlasi inglise keeles pealkirja all *Dag Hammarskjöld's White Book. An Analysis of “Markings”*.

Kui seda vaidlust vaadata tänapäeva perspektiivist, on igal juhul võimalik teha järgmisi järeldusi.

1. Küsimust “profiilist” tuleb näha selle valguses, et avaliku elu tegelaste “profiile” visandas meedia. Hammarskjöldi puhul on põhiline just see, et oma tegeliku “profiilina” tahtis ta näha sise-
mist biograafiat.

2. Sõna “valge raamat” ise on huvitav, sest traditsiooniliselt avaldatakse “valgeid raamatuid” poliitikas selleks, et tagantjärele selgitada konflikti käiku, sageli võitlevate osapoolte läbirääkimiste kujul. Hammarskjöldi radikaalsus seisneb selles, et ta kasutab seda mõistet kujundlikult oma suhte kohta Jumalaga (hoopis teist laadi arupidamiskäigu kohta!).

3. Muidugi on *Teetähiseid* osalt toimetatud, eelkõige varaseima perioodi osas, ent kui ta kasutab oma elusituatsiooni kirjeldades Kristuse teekonna kujundit, järgib ta tegelikult üksnes traditsiooni, mis on müstikutele alati omane olnud. Selles ei ole tingimata ülbust ega “blasfeemiat” (Bartels). Ent asi on siiski komplitseeritum. Tahaksin oma käsitluse lõpetada paari küsimusega sel teemal.

Ent kõigepealt sooviksin üksikasjalisemalt kirjeldada debati üksikuid punkte. Hakatuseks loetlegem siiski Hammarskjöldi eluloo peamised etapid.

HAMMARSKJÖLDI ELUTEE JA “TEETÄHISTE” MÕISTE

Dag Hammarskjöld pärines ametnikutraditsioonidega kuulsast aadliperekonnast. Seda traditsiooni ta jätkas, ent tema suureks väljakutseks oli kanda rahvuslik ametimeheideaali mõiste üle rahvusvahelise elu tasandile, kui temast 1953. aastal sai ÜRO peasekretär. Ta pidi võtma ÜROd rahvusvahelise organisatsioonina, mis — liikmesriikide nimel — võis oma teenistujatele esitada samasuguseid lojaalsusnõudeid kui üksikud riigid. Võib-olla paisutas ta seda mõtet üle ning tema konflikti Nikita Hruštšoviga võib kirjutada osalt selle arvele. Ent siiski: et toimida, pidi ÜRO mingil moel ületama liikmesriikide huvisid. Hilisemad peasekretärid on selles küsimuses olnud ettevaatlikumad. Oma strateegialt näib Hammarskjöldile kõige lähemale olevat jõudnud praegune peasekretär Kofi Annan.

Hammarskjöldi ametimehetraditsioon keelas tal samastada oma rolli parteipoliitiliste huvidega. Kui temast 1951. aastal sai sotsiaaldemokraatliku valitsuse liige, tegi ta selle selgeks. Hammarskjöld sündis 29. juulil 1905. aastal Jönköpingis. Tema isa, konservatiiv Hjalmar Hammarskjöld oli jurist ning aitas jus-

tiitsministrina kaasa Rootsi—Norra uniooni rahumeelsele lagunemisele 1905. aastal. Ta oli Haagi rahukohtu liige ning Rahvasteliidu desarmeerimiskonverentsi delegaat. Hiljem sai isast kaheks perioodiks Uppsala maavanem ning seejärel Esimese maailmasõja ajal peaminister. Ühtlasi sai ta 1918. aastal Rootsi Kuningliku Akadeemia liikmeks ning 1929 Nobeli fondi esimeheks.

Dag Hammarskjöldi rahvuslikku ametimehetraditsiooni ületav laiahaardeline orientatsioon oli seega kooskõlas tema isa karjääriga. 1954 sai temast muuseas isa järeltulija Rootsi Akadeemias; ta tõlkis rootsi keelde Saint-John Perse'i ning toetas oma tegevusega aktiivselt talle Nobeli preemia andmist. Samuti tõlkis ta Djuna Barnesi. Akadeemilist karjääri tegi ta majandusteaduses, ent sedagi rahvusvahelise perspektiiviga. Oma doktoriväitekirjas vaatles ta konjunktuuri mõistet laias kontekstis. Majandusinimesena oli Dag Hammarskjöld seotud Marshalli abiplaani komiteega 1947–1948 ning Euroopa kaubanduskomisjoniga 1948–1953. Temast sai valitsuse nõuandja rahvusvahelise majanduse küsimustes ning hiljem minister. 1953. aastal nimetati ta ÜRO peasekretäriks ja ta nõustus kõheldes saama tunduvalt pragmaatilisema Tryggve Lie järglaseks.

Oluline osa Hammarskjöldi tegevusest oli seotud Rootsi loodusega. Aastaid oli ta Rootsi Turismiseltsi (*Svenska Turistföreningen*) aseesimees. Sel ajal ehitati välja märgitud rajad mägedes ning suurematele turismijaamadele lisaks rajati ööbimisonne. "Teetähiste" mõistest aru saamiseks ei tohiks seda tausta küll unustada. Teetähised mäestikus on nii puhkepaigad orienteerumiseks kui suunanooled edasiliikumiseks. Nii võis ta tagasipilgul näha oma päevikumärkmeid retkedena sisemaastikul.

Ise kirjutab ta oma märkmetes 1956: "Teetähised püstitati, kui jõudsid kohta, kus neid vajasisid, kindlasse kohta, mis ei tohtinud kaotsi minna." Ning juba varem samal aastal kõneleb ta — seoses Pascaliga — söakalt, kuidas Jeesus "iga hetk sureb kelleski, kes on sisemiste märkide tee lõpuni käinud" ja et need "märgid" on silmapaistvad vourused, mis hästi haakuvad tema ametimehe-ideaaliga, ent mil ühtlasi on piibellik kõla: õiglus ja alandlikkus, ustavus ja vaprus, tasasus. Pole juhus, et just sel aastal on ta oma ÜRO-ameti kriitilises järgus. Ka toimub just sel perioodil tema ilmseim läbimurre kristliku usu avaliku tunnustamiseni.

Selle läbimurde isikliku tausta juurde tahan artikli lõpus koraks tagasi tulla. Siinkohal võiks aga öelda paar sõna Hammarskjöldi ujeduse kohta. See, mida ta oma päevikus kirjutas, oli kõigi eest varjatud, enne kui ta lubas selle pärast oma lahkumist avaldada. Kui ta oli selleks valmis, pidi ta ilmselt hulga varasemaid märkmeid mõneti läbi toimetama. Ta on püüdnud selle poole, et "profiil" muutuks selgemaks. See võib käia ka daatumite kohta, kuigi oleks jultumus süüdistada teda võltsimises.

Ent ühtlasi on tegu kahekordse ujedusega. Üks on see, mis näib olevat sisse kirjutatud rootsi kultuurikliimasse: oma religioosest suuntlusest ei räägita. On väga tavaline rootsi väljend: "Ma ei ole küll usklik, aga..." Hoolimata sellest, et luterlik traditsioon toonitab religiooni avalikkust, on vaid vähestes maades mõte religioonist kui erasjast jõudnud sama kaugele kui Rootsis. See kuulub kahtlemata kokku pingega ühelt poolt ortodoksse luterluse riigikirikuhoiaku ning teisalt pietismi ja varajase vabakirikuliikumise isikliku pöördumise ja elulaadi nõuete vahel. Alles noorkiriklus (*ungkyrkligheten*) selle sajandi alguses, millesse strateegina kuulus Sigtuna fondi rajaja ning Stockholmi piiskopkonna esimene piiskop Manfred Björkqvist ja juhtiva teoloogina Uppsala ülikooli eetikaprofessor ja hilisem Västeråsi piiskop Einar Billing, suutis sellest surnud seisust osalt välja murda: ka kultuuriavalikkuses võis inimene olla isiklikult kirikuga seotud. Dag Hammarskjöldil oli kontakte nende suundumustega, ent noorkirikluse ideoloogiat ta siiski kuigivõrd ei tunnistanud. Ta seisis lähemal mõneti skeptilisele Nathan Söderblomile, kes oli ühtaegu nii luterlane kui "liberaalne" internatsionalist. Ka oli tal noorusest peale sidemeid liberaal-sotsiaalse Nathanael Beskowiga.

Hammarskjöldi isikliku ujedusega oli aga lugu nii. Ehkki ta sõlmis püsivaid sõprussidemeid, jäi ta üsna üksildaseks. Bartel kirjeldab teda "ahastavana", ent see iseloomustus viitab vales suunas. Et tal polnud mingeid registreeritud suhteid naistega, hakkasid mõned teda kahtlustama homoseksuaalsuses. Kõik osutab sellele, et see pole tõsi. Pigem oli tema hoiak aseksuaalne, omamoodi lapselik süütus. Audenit kui avalikku homoseksualisti see ilmselt köitis ja nii tema kui teised võisid *Teetähistes* leida religioosse sublimatsiooni väljendust. Ent see seletab ka Audeni pahasevõitu kommentaare, milleni peatselt jõuame.

PROFIIL JA ORIGINAALSUS

Hammarskjöldi juttu "profiilist" kirjas Belfragele tuleks, nagu juba viidatud, pidada tunduvalt vähem ambitsioonikaks kui mõned lugejad on arvanud. Tõlkeramatute *Markings* eessõnas kirjutab Auden peaaegu pahaselt, et keegi ei saa joonistada omaene profiili ning et sõbrad ja vaenlased tunnevad meid paremini kui me ise (Hammarskjöld 1964: 11). Aulén annab talle õiguse, ent üksnes pealispinna. Ta tahaks pigem vastata küsimusele, kas sel usul, mis *Teetähistes* Hammarskjöldi enda omana ilmsiks saab, on oma "profiil", ja leiab, et on küll (Aulén 1969: 139; 1970: 200). Selles võib tal mõistagi õigus olla, ent jään ikkagi kindlaks, et jutt "profiilist" on teatud mõttes "banaalsem", lihtsalt vastus küsimusele "Kes too peasekretär õige oli?". Taustaks on juba mainitud ujedus, aga ka selge rõhutus, et sisemine retk on olulisem kui väline karjäär.

Kritiseerides Bartelsi ja Lagercrantzi rünnakuid Hammarskjöldi oletatavate Messia-unistuste vastu, teeb Hjalmar Sundén tähtsa osutuse. Ta näitab, et Hammarskjöld arutleb oma juba mainitud märkmetes 1956. aastast pinge üle edevuse/enepeegelduse ja mõtte vahel, et "teetähised" leiavad lugeja. See tee oli loobumise tee, ent siiski pole mingi reetmine avalikustada märkmed, kui nad aitavad kellelgi "näha saatuseteed, millest elav inimene ei tahtnud rääkida" (Sundén 1966: 33). Profiil on läbinisti sisemine. Oma hiilgavas biograafias kinnitab Walter Berendsohn seda sõnadega: "Päevaraamat ei esita igatahes mitte *välist*, vaid läbinisti *seesmist* elukäiku" (Berendsohn 1965: 41).

Brian Urquhart, kes oli üks Hammarskjöldi kaastöölisi ÜRO teenistuses, räägib oma suurepärasest biograafias osalt seda, et *Teetähised* on "logiraamat vaimse küpsuse otsimise kohta", osalt, et Hammarskjöld pidas oma jutu all "profiilist" silmas, et ta "kirjeldas seda osa oma minast, sisemist elu, mille tundmiseks kellelgi teisel polnud võimalust ja mis oli kogu tema veendumuse ja jõu allikaks".

Bartels kirjutab oma lõpurepliigis, et Hammarskjöld oli lasknud end ära võluda iseendast ja "omaenda ideest, enda lootusest, enda ülendusest [---] ning on väljendanud seda ja mitte tätt". (*Dag Hammarskjöld og hans Gud*. 1964: 68jj). Mitte tätt — kust ta seda

teaks? Sundén vastab, et ükski kriitik pole tulnud mõttele, et raamat "tahab olla tunnistäht Jumala kohta ja mitte üksnes "müüt" Dag Hammarskjöldist" (Sundén 1966: 31). Landberg möönab mõõdukamalt, et eluvõitlus ja "profiil" langevad ühte, ent lisab, et tema teada pole olnud ühtegi suurt religioosset isiksust, "kel poleks olnud põhjanevaid isiklikke probleeme, millega võidelda". Ta lisab suuremeelselt: "Lubatagu Hammarskjöldile tema enda profiil. See on ühtaegu individuaalne ja üldkehtiv. Ma ei suuda uskuda, et ta iseenele visandamisel olemuslikult eksinud oleks. *Teetähiste* avatus on eksimatult tuntav." (Landberg 1964: 85.)

Enesestki mõista kuulub see kokku küsimusega Hammarskjöldi "müstika" originaalsusest. Oma eessõnas ütleb Auden, et mis puutub Hammarskjöldi üldistesse avaldustesse vaimse elu kohta, tundub, et neid kõiki on varem juba loetud, ning ta viitab Meister Eckhartile, Juan de la Cruzile, Norwichi Julianale jne. Ta leiab ka, et meie enda ajastust on Simone Weil ja Charles Williams originaalsemad. Ent kuigi Hammarskjöldi märkused on suurelt osalt otsesed tsitaadid müstikaklassikutelt, ei saa tema ambitsiooniks kuidagi olla olnud isikliku "originaalsuse" demonstreerimine. Ei muistse kiriku teoloogilises traditsioonis ega keskaja müstikas ei olnud "originaalsusel" ehtsuse kriteeriumina mingit kohta. Kui omaenda kogemusi sai kirjeldada klassikute sõnadega, oli see nende "originaalsuse" kinnitus "algupärasuse" ehtsas tähenduses. Auden kui luuletaja on selles mõttes "keskkonnakahjustusega"!

Küsimus Hammarskjöldi originaalsusest on õigupoolest küsimus ehtsusest. Auden kinnitab, et Hammarskjöld pidas dogmaatilist teoloogiat tüütuks (*tiresome*), kuid vajalikuks. Tema suhe valitseva kirikuga muutus seeläbi samuti keeruliseks. Mingit lahendust sellele probleemile Auden aga anda ei suuda. Artikli lõpuosas tuleme tagasi Hammarskjöldi traditsiooniga suhestumise juurde. Ehk aga oleks omal kohal mainida, et Sundéni arvates ei ole mingit kahtlust, et Hammarskjöldi kavatsus oli olla tunnistaja, ei rohkem ega vähem (Sundén 1966: 35).

Olov Hartman on aga ehk selgemalt kui keegi teine märkinud Hammarskjöldi "originaalsust" ja teadlikkust ajast pühitsuse ja tegutsemise ühenduses. 1955. aastal kirjutas Hammarskjöld: "Tee pühitsusele käib meie ajal paratamatult tegutsemise kaudu". Tema

müstika on suunatud ühtaegu sissepoole ja väljapoole (Hartman 1968: 137). Nii et peatumegi hetkeks sellele.

HAMMARSKJÖLD KUI MÜSTIK

Hammarskjöldi päevikul oli rabav mõju Rootsi kultuurisituatsioonis, milles ikka veel valitses eelkirjeldatud ujedus isiklikult religioosse ees ning milles lisaks sellele peeti müstikat ühendamatuks intellektuaalse ausameelsusega ja igal juhul oli sel religioosest seisukohast midagi tegemist “katoliikluse” ja keskaja pimedusega. Luterlikul traditsioonil — ja Lundi teoloogiakoolkonnal iseäranis — jätkus vähe kannatust isikliku kogemuse jaoks (seda nimetati halvustavalt “psühhologiseerimiseks”!), mida varem esindas pietism, millega hõlpsasti ühendati ka reformatsioonilist müstikat. Hammarskjöldi kujunemisaastatel toimus muutus — ja selle esirinnas olid sellised religiooniloolased nagu Söderblom ja Tor Andrae ning omal kombel ka Nathanael Beskow oma eelarvamusteta vagadusega, mis oli küll liberaalne ja mitte pietistlik ning väljendus nii sotsiaalses tegevuses kui Djurholmi kabelis peetud vabas vormis jumalateenistustes. Hammarskjöld oli lähedastes sidemetes abikaasade Nathanael ja Elsa Beskowiga, tuntud lastekirjanikuga, ning seeläbi sai Dag lähedaseks sõbraks nende poja, kunstnik Bo Beskowiga, kes kujundas taustamaalingu meditatsioonitoale ÜRO hoones New Yorgis. (Tema suurteos, Skara toomkiriku vitraažaknad on aastate jooksul temast teinud ühe meie aja siiraimalt religioosse kunstniku, kes küll ühtegi konfessiooni ei kuulunud.)

Tagantjärele on näha, et *Teetähised* andis müstikale uue aktuaalsuse — tsitaate müstilisest traditsioonist on selles leegion — ning juhatas sisse religioosse renessansi, mida me kogeme tänapäeval. Siinkohal võiks märkida, et lool meditatsioonitoast on keskne tähendus. Emery Kelen, kes oli Hammarskjöldi ajal ÜRO televisioonijuht, on oma biograafias sellest üsna palju jutustanud. Soove, et seataks sisse ruum palvele pühendumiseks, oli laekunud mitmelt poolt (palvetuba oli sisse seatud juba Pariisis, enne New Yorki kolimist), ent Tryggve Lie oli öelnud, et selleks pole raha. Raha aga hakkas tulema. Hammarskjöld kõneles sellest kui vaikuse ruumist ja et rootsi rauamalmist (materjalist, millest

sepistati relvi) plokki ruumi keskel peaks pidama "tühjaks altariks", ent lisas: "mitte sellepärast tühjaks, et Jumalat ei oleks, vaid sellepärast, et see on pühendatud Jumalale, keda inimene austab mitme nime all ja nii mitmel kujul...". Kelen lisab ka, et Bo Beskowi geomeetrist freskot võib vaadata nii, et selles saab eristada erinevaid religioosseid sümboleid (Kelen 1966: 87–90). Seda võib pidada nii ebamugava olukorra lahendamiseks kui sünkretismi väljenduseks. Pigem on aga põhjust pidada kompositsiooni tervikuks, mis vastas Hammarskjöldi müstilisele meelelaadile.

Oma raamatus Hammarskjöldist on Bo Beskowi enesegi peatükk meditatsioonitoast. 1957. aastal oli ta oma kunstilistes otsingutes läbimas kriitilist perioodi ja töötas geomeetriste vormidega. New Yorgis elas ta Hammarskjöldi juures, kes oli väga rahul kavandiga, mille ta esitas (suureks probleemiks sai selle hilisem teostamine fresko kujul). Pilt pidi avama väga kitsa toa. Beskow kirjeldab oma ideed järgmiste sõnadega: "Olin leidnud, et minu ülesanne on püüda avardada seda kitsast suletud ruumi ning pakkuda silmale nii pidepunkti kui avarust. Kasutasin ruumi ja kivi proportsioone ja plaani, et ehitada üles geomeetristel põhjendatud "liikumine kosmoses", mis pidi laskma pilgul vabalt ekselda." (Beskow 1968: 72.)

Ka Hammarskjöldi müstika liiki ei ole kuigi lihtne kindlaks määrata. Nathan Söderblomi eristust "lõpmatuse müstika" ja "isiksuse müstika" vahel pidi ta ilmselt teadma, ent omaenda suhtumises on ta mõlemad ühendanud. Ka on ta märkimisväärselt sidunud suhte jumalikuga ja mõtte väljavalitusest. Sellega seoses on Sundén meenutanud tuvastatavat sõltumist Augustinusest, eriti seetõttu, et Hammarskjöld tõlgendab originaalselt tolle predestinatsiooniideed: küsimus seisneb selles, et inimene peab kasutama õigesti oma vaba tahet, mitte pimedat sundust. Sundén kirjutab: "Ettemääratus on jumalik kunst, mille abil Jumal võidab inimese vaba toetuse oma eesmärkidele. Selle kunsti elluviimisel kasutab Jumal Augustinuse järgi kõige argipäevasemaid juhtumusi". Paljud Hammarskjöldi märkmetest osutavad sellele, et selline tõlgendus oli talle lähedane (vt Sundén 1966: 29jj).

Ent mõistagi osutab Sundén ka Meister Eckharti tähendusele Hammarskjöldi jaoks. Ühes temaga kõneleb Hammarskjöld vaimsest sünnist sisemise vaikuse ja meelerahu all (Sundén 1966:

32jj). Võimalik, et Hammarskjöld uuris Eckharti juba 1930. aastatel — igatahes pöördus ta tema juurde tagasi kriitilisel 1956. aastal (Sundén 1966: 44jj). Hans Hof on arvanud, et *Teetähistes* leidub kümme tsitaati Eckhartilt. See viib kokku ka Augustinuse võtmesõna “osadus” ja Eckharti kirjelduse “Jumala sünnist hingepõhjas” (Hof 1964: 93). Ta leiab lisaks veel terve hulga ühiseid motiive. Samuti pole mingit kahtlust selles, et Hammarskjöld jagas *unio mystica* ideed. (Hof 1964: 93jj.)

Selles seoses on aga oluline, et Hof arvab suutvat näidata, et Eckharti puhul pole tegemist mingi lõpliku “inimsubjekti hävimisega Jumalaga üheks saamisel”. Seesugust “lõpmatusemüstikat” poleks Hammarskjöld kunagi saanud omaks võtta. On tähtis, et Hammarskjöld samastab “Jumala hingega ühinemise” usuga. Hof meenutab ise tema lähedast suhet Martin Buberiga (keda ta samuti rootsi keelde tõlkis) ja selle mina-sina-filosoofiaga (Hof 1964: 92jj). Sellest kõneleb ka Sundén (Sundén 1966: 45). Seega võime taas konstateerida, et Hammarskjöldil võib leida olulisi “isiksuse müstika” jooni — kui Söderblomi eristust silmas pidades.

KÜSIMUS HAMMARSKJÖLDI “BLASFEEMIAST”

See küsimus oli lähtepunktiks vaidlusele Hammarskjöldi religioossuse üle pärast *Teetähiste* avaldamist. Eyvind Bartels oli selle alustajaks sõna täpses tähenduses oma artikliga lehes *Kristeligt Dagblad*: “Dag Hammarskjöld — ahastusse viidu”, kus ta kirjeldab teda kui üksildast esteeti, kes ilmselt seisis eetilise dilemma ees, ent sukeldus peagi samastumisesse Kristusega, mis oli “blasfeemiline”. Keegi ei kahtle selles, et sellise iseloomustuse taga peituv struktureeriv printsiip on võetud Kierkegaardilt, ega selleski, et mõiste “ahastus” ei hõlma üksnes negatiivsust kogu ta komplitseerituses, mida Kierkegaard sellele omistas.

See ei takista aga Bartelsi psühhológiseerival iseloomustusel — nagu seda on kiitnud Sven Stolpe, ilma et seda ise jagaks (vt *Dag Hammarskjöld og hans Gud*. 1964: 25 ja Stolpe 1964: 81) — sisaldamast kohutavat süüdistust: ta on loonud isendast müüdi ja see väidab, et tema kui Kristus on Jumala poolt ette nähtud ohvritalleks ja “et ta teab, et selle saatuse Kristuse-

na aktsepteerimise läbi saab ta lunastada inimkonna". See on "blasfeemia" (*ibid.*: 15).

Ent Bartels polnud sugugi ainus. Selle teema võtsid üles ka Roots si õhtulehed ja *Dagens Nyheter* avaldas Olof Lagercrantzi mahuka artikli, mis sisult sarnanes Bartelsi omaga. Bartelsi artiklit kommenteeribki Stolpe oma sarkastilisel moel nõnda: "Ehk ei tule raisata aega nendele kommentaaridele kostmiseks, mis näitavad üksnes seda, et poolkristlikul maal on tundmatu kõige elementaarsemgi kristlikus jüngrielus ning seda peetakse jultumuseks või blasfeemiaks" (Stolpe 1964: 81). Georg Landberg — kes on kirjutanud ühe kõige tasakaalukamatest ja läbimõeldumatest kommentaaridest kogu loole — tabas tõenäoliselt naelapea pihta Rootsi avalikkuse reaktsiooni osas *Teetähiste*le: "Hammarskjöld tegelikult *ei tohtinud* olla kristlik müstik. See tundub liiga karm." (Landberg 1964: 80.)

Bartels läks isegi nii kaugele, et kirjutas seoses Hammarskjöldi surmaga paradoksaalselt: "pärast Hammarskjöldi müüdi lugemist küsib inimene endalt, kas ta mitte ise seda surma ei soovinud ja esile ei kutsunud — ega teinud oma viimased märkused pärast surma!" (*Dag Hammarskjöld og hans Gud*. 1964: 16). Bartelsi blasfeemiakriitika jõuab viimaks nii kaugele, et Hammarskjöld polevatki tegelikult olnud huvitatud Kristuse objektiivsetest lepitustegudest: "Hammarskjöldi jaoks ei olnud Kristus Inimese Poeg, kes suri meie pattude eest. Dag Hammarskjöldi jaoks oli Kristus eelkäija" (*ibid.*: 20). Hammarskjöld sai peasekretäriks 1953. Selle aasta märkmeid on mõned tõlgendanud kui "pöördumise" väljendust. Bartelsi jaoks on see "üksnes vapustus, mis on korraldatud draamale tuuma loomiseks [---] Hoolimata pidevast, kogu elu kestnud otsingust [---] jäi Dag Hammarskjöld viletsaks, vaeseks esteediks ja intellektuaaliks." Bartels salgab ka igasugust sugulust Hammarskjöldi ja Pascali vahel (*ibid.*: 21). Hoolimata Stolpe ja Hartmani protestihüüetest samas lehes (*Kristeligt Dagblad*), eitab Bartels nüüd seda, millele ta varem tõepoolest oli vihjanud, nimelt et Hammarskjöld oleks nagu korraldanud enesetapu selleks, et viia lõpule müüt iseenesest, ent ta kinnitab: "[---] et ta laskis end ära võluda iseenesest ja omaenda ideest, enda lootusest, enda ülendusest, enda elust ja asjakohasest pingutusest — ning on väljendanud seda ja mitte tätt" (*ibid.*: 68jj).

“Protestihüüded” siis ja hiljem ei piirdunud ainult sellega. Need olid katsed tõlgendada seda, mida Hammarskjöld tahtis öelda, klassikalise kristliku traditsiooni ja omaenese tausta mõistes. Osa sõnavõtudest näitab aga, et reageerijad ise on hakanud rohkem kui varem liikuma klassikalise müstika ning “Kristuse järgimise” traditsiooni suunas. See kehtib näiteks nii Hartmani kui Auléni kohta. On tuntud end solvatuna Hammarskjöldi nimel.

Sundén, kes püüab mõista Hammarskjöldi psühholoogiliselt, kõneleb kristlikus traditsioonis täiesti lubatavast järgimise mõttest (mitte niivõrd Kristusega samastumisest!) ja selgitab Bartelsile vastukaaluks, et tema ei leidnud *Teetähistest* mingit “šokeerivat müüti” ohvritalleks määratusest. Ta lisab: “See-eest leian ma pihtimuse ÜROst kui ideest, mille eest ta on nõus oma verd andma” (Sundén 1966: 20). “Ohvritallemotiiv” on *Teetähistes* sisse loetud, leiab ta. Ta arutleb tõepoolest ülimalt samastumise üle Kristusega, mida võiks pidada ühitatavaks väljavalituse teadvustamisega poliitika nimel, ent lükkab selle hüpoteesi täielikult kõrvale.

Võttes lähtekohaks Hammarskjöldi Jeesuse-kirjelduse 1951. aastast kõneleb Sundén pigem “Kristuse tõlgendamisest” kui “Kristusega samastumisest” (Sundén 1966: 55). Jeesuse-pilt muutub seetõttu keskseks. Ta võtab üles märkuse aastast 1956, mis ütleb, et “Jeesus sureb iga hetk kelleski, kes on järginud sisemiste märkide teed lõpuni”, ent tõlgendab seda nii, et inime-ne võib näha vaeva Kristuse järgimise nimel, “mida mõistetakse truudusena enese vastu ja selle tõe vastu, mida ta on mõistnud, sest *võib-olla* saab Jumal teda kasutada, anda end tema taatele”. Selle järeldusega võib muidugi vaielda, ent kokkuvõttes ütleb Sundén, et peaks olema selge, et oluline oli Jeesuse inimlikkus, ja see, et ta oli Jumala poeg, seevastu “Kristus kui Jumala Tall pidi Hammarskjöldi jaoks sisaldama motiivi, mis pani ta kõhklema ja küsimusi esitama” (Sundén 1966: 68). Alles 1960. aastal oli Hammarskjöld tema arvates omaks võtnud *satisfactio vicaria* ja kuni 1961. aasta lihavõttemeditatsioonini jääb ta tõrkuma “lunastuse müsteeriumi” ees (Sundén 1966: 74). Mingit pretensiooni olla Messias ei leidu (Sundén 1966: 79).

Olov Hartman on oma argumentatsiooni samuti laiendanud. Ta paneb *Teetähistes* tähele kahesugust samastumist. Üks on

müstiku arusaam, et "usk on Jumala ühinemine hingega". Hartman on ühel meelel Hofiga ja arvab, et see ühinemine ei tähenda inimese kui subjekti hävimist. Tähtsam on aga teine: kristlik tava "laotada Jeesuse elu kaardina üle omaenda elu". Osalt püütakse seeläbi tunda ära "peatuspunkte" Jeesuse kannatusteel, osalt vaadeldakse Jeesuse elu eeskujuna. (Hartman 1968: 133jj.) Seoses mõjuga, mida Hammarskjöldile on avaldanud Albert Schweitzer, lisab Hartman — osutades ühele märkusele aastast 1957 —, et "armastustahte ilmutus" Jeesuses on see, "mis teistpidi näib kutsumusena" (Hartman 1968: 136). Teises suhtes ühineb Hartman Sundéniga selleski, et Kongo kriis pidi veel rängemaks saama hinge sisearengus. Palved aastatest 1954 ja 1961 on identsed, ent esimene on *mina*-palve, teine *meie*-palve. On toimunud tugevam samastumine usuühisusega (vt Hartman 1969: 134jj).

Gustaf Auléni poolt *Teetähiste* põhjal Hammarskjöldi hingelise arengu kohta esitatud analüüsis peame keskendumas paarile punktile. Pole juhus, et tema teose alapealkirjas esinevad sõnad "kahtlus ja usk". Aulén tahab nimelt analüüsida Hammarskjöldi võitlust eneseleidmise nimel just võitlusena kahtluse ja usu vahel. Meie esimene punkt puudutabki seda. Aulén arvab, et need kaks etappi on lahutamatud, ent piir nende vahel ei ole selgesti märgatav, nagu mõned on kippunud väitma. Tema *jaa*-sõna Jumalale, keda ta otsis, on olnud "*tasapisi kasvav jaa-sõna*" (Aulén 1970: 25) — hoolimata murdepunktist, milleks 1953. aasta siiski kujunes.

Teine tähelepanek, mille teeb Aulén (aga ühes temaga ka Hof, Sundén ja Hartman) on see, et "see usk, mis tähendab Jumalaga ühinemist", on and Jumalalt, "Jumala toimimise tulemus" (Aulén 1970: 101; oleme juba ühes Sundéniga näinud, et sel võib olla seos Augustinuse mõtlemisega). Aulén viib selle aga kokku Hammarskjöldi võitlusega vabaduse ja tervikluse eest. Usk Jumalasse, enese andmine Jumala hooleks ei ole ühitamatu enese tervikluse kinnitamisega. Ta teeb kokkuvõtte, et see on küsimus "nii kogemata osakssaanud annist kui millestki, mille eest peab pidevalt võitlema" (Aulén 1970: 101, 104).

Kolmas punkt puudutab just seda. Hammarskjöldi *jaa*-sõnaga Jumalale kaasneb uus vabadus ja tervikus, leiab Aulén (*ibid.*: 127). See suhe tähendab aga, et Aulén ei saa aktsepteerida väi-

det, nagu oleks Hammarskjöld 1960. aastal äkki omaks võtnud *satisfactio vicaria* dogma (sellest hoolimata, et van Dusenil võib olla õigus, et see on lähedane Kristuse ohvri "klassikalisele" tõlgendusele). Aulén meenutab, et Hammarskjöld on — ketserlikult! — kirjutanud, et "Jumal võttis ohverdatu mehisuse, kui see valis ohvrikssaamise" (Aulén 1970: 131jj). Võib aga küsida, kas Aulén ei taibanud, et mõlemat väites liigub ta väga lähedale Bartelsile. Aulén on lasknud end ahvatleda omaenese distantseerumisest *satisfactio vicaria*'t käsitlevast läänemaisest ladinlikust lepitusõpetusest ja seeläbi on tal tekkinud kiusatus näha probleemi väiksemana, kui see on.

Auléni neljas tähelepanek puudutab "profili" küsimust. Õigustatult osutab ta, et Hammarskjöldi jaoks teostub järgimine "tingimusteta eneseohverduses kaasinimeste teenimisel" (Aulén 1970: 214; see on kooskõlas Hammarskjöldi otsustava tähendusega märkusega aastast 1955 selle kohta, et tee pühitsusele käib meie ajal paratamatult tegutsemise kaudu). Seda ei tohi aga mõista saavutusvagadusena. Aulén täheldab — minu arvates õigustatult —, et "intensiivse vastutustunde ja intensiivse enesekriitika" ühendus "asetab andestusküsimusele — ja palvele selle eest — aastate jooksul üha tugevama rõhu" (Aulén 1970: 216). Muidugi tuleb küsida, kellele see palve on suunatud: Jumal-Isale või Kristusele kui Lunastajale? Aulén sellele tegelikult vastust ei anna, ent eitades seda, nagu oleks Hammarskjöld õpetust Kristuse lunastavast kannatamisest mõistnud klassikalises tähenduses, on ta tegelikult sunnitud ütleva, et andestus ei peitu tegelikult üheski objektiivses jumalikus aktis. Kas Hammarskjöld oma hilisematel eluaastatel tõepoolest nõnda arvas, ei ole võimalik kindlaks teha. Võib-olla on tema müstilistel äratundmistel olnud mingi teine ja sügavam tee selle probleemi lahenduseni jõudmiseks.

Sealjuures on üks põhiküsimusi see, millised olid tema enda kasvatuses ja isiklikus arengus peituvad eeltingimused, et neis probleemides orienteeruda.

HAMMARSKJÖLDI VAIMNE PÄRAND JA SELLE AVARDUMINE

Selle viimase alaosa teemasse kuulub mõistagi ka Hammarskjöldi religioosse "profili" visandamise katse. Hammarskjöldi kõnedevalimikus, mille on toimetanud Wilder Foot, antakse esinduskoht tema kaastöele Edward R. Murrow' 1953. aastal juhitud raadiosarjas *This I Believe*, kõne pealkirjaks on "Vanad usudogmad uues maailmas". Ameerika teoloog Henry P. van Dusen aktsepteerib oma suurepärasest biograafiast seda täielikult ning nimetab seda kõnet Hammarskjöldi kreedoks. Hammarskjöld ütleb selles, et isapoolse suguvõsa sõdalastelt ja ametnikelt on ta pärinud usu, et oma maa või inimkonna omakasupüüdmatu teenimine pakub enam rahuldust kui miski muu, ja et oma ema Agnese suguvõsa teadlastelt ning vaimulikelt on ta pärinud usu, et "evangeeliumide tõeliselt põhilises mõttes on kõik inimesed võrdsed kui Jumala lapsed ning neid tuleb vastu võtta ja kohelda kui meie isandaid Jumalas". Ent ta lisab — ja siinkohal laieneb vaade "vanadele usudogmadele" — ühelt poolt viite Juan de la Cruzile ning selle "Usule, mis on Jumala ühinemine hingega", teiselt poolt Albert Schweitzerile. Viimase juures oli ta leidnud oma kaks lapsepõlveideaali ühendatuna. Seal anti "tänapäevainimesele võti evangeeliumide maailma". (Hammarskjöld 1962: 24jj.)

Van Dusen ütleb, et ümbritseval maailmal ja sõpradel võis tekkida kiusatus näha Hammarskjöldi maailma lõpuleviidud ellipsina, millel on kaks fookust: avalik ja isiklik. Ent kujundis, mida pigem võiks kirjeldada kolmnurgana, leidis ka kolmas nurgapunkt: "sisemine inimene", kes jäi varjule, kuni langetati otsus, et päevikumärkmed võib avaldada (Dusen 1967: 18). 1953 raadios peetud kõne tähistab van Duseni jaoks tegelikku pöördepunkti Hammarskjöldi religioosses elus ja ta mõistab tsitaati Juan de la Cruzilt selle "kredo" keskmene (Dusen 1967: 58). Pöördepunktiks on aastad 1952–1953. Ent pöördeks pole mitte üksnes peasekretäriks valimine. Juba 1952. aasta lõpul, läbi elanud perioodi (1950–1952 aasta "pimedaima öö"), mil ta oli lubanud endale vabaturma mõttega vähemasti mängida, jõuab ta välja elujaatamisele. Tegelikult muutuse paigutab van Dusen 1952. aasta lõppu ja 1953. aasta esimestesse päevadesse — ja see oli kolm

kuud enne seda, kui ta nimetati peasekretäriks (vt van Dusen 1967: 111).

Just seda põhjanevat muutust Hammarskjöldi religioosne hoiakus (mida ametisemääramine kinnitas, ent ei vallandanud), mille väljendust van Dusen näeb 1953. a raadiokõnes, nimetab ta Hammarskjöldi kreedoks. Hammarskjöldi usku kokkuvõtvalt esitades tuleb van Dusen raadiokõne juurde tagasi ning nimetab nelja tegurit, mis olid Hammarskjöldi vaimse arengu juures määravad. Kolm neist on antud juba raadioesinemises: vanemate pärand, Albert Schweitzer ja keskaegsed müstikud, ent neile lisandub — pidevalt, ent aegamööda üha tugevamalt — Piibel ja eriti Lauluraamat (Dusen 1967: 187). Hiljem osutab ta aga ka kahele tühjale kohale selles küpses usus, mis *Teetähistes* väljenduse leiab: Pühale Vaimule ja kirikule (*ibid.*: 212).

Teised kommentaatorid on suhtunud kriitiliselt van Duseni aja-lookirjutusse. Konkreetset pöördepunkti pole tahtud nii rangelt dateerida. Aulén on lisaks reageerinud van Duseni jutule (inglise väljaandes) selle kohta, et Hammarskjöldi puhul saab vaevalt tabada jälgi “peaaegu [---] jäigalt skolastilisest rootsi luterlusest [---] mille keskel [---] ta üles kasvas” (Aulén 1970: 201). Aulén kahtleb, kas see luterlus oli eriti aktuaalne. See-eest jagab ta muude mõjutuste rõhutamist van Duseni poolt. Sellele lisab ta aga nii läheduse Söderblomi perekonnaga kui fakti, et Hammarskjöldide peres loeti Nathanael Beskowi raamatuid (*ibid.*: 205). Sellest hoolimata, et hilisematel aastatel luges Hammarskjöld ka teistsugust kirjandust, eelkõige Simone Weili ja isegi Dietrich Bonhoefferit ning ka juba mainitud Buberit, leiab Aulén siiski, et tema põhiseisukohad umbes 1954. aastast ei muutunud, vaid üksnes tugevnesid (*ibid.*: 213). Auléni puhul on aga oluline selle esiletoomine, mida ta nimetab “loomismotiiviks” (see on oluline luterlikus traditsioonis ja iseäranis Hammarskjöldi-taolise loodusmatkaja puhul). Aulén läheb nii kaugele, et ütleb: “[---] kõik, mis *Teetähistel* Jumala kohta öelda on, on sinna pandud loomismotiivi märgi all” (*ibid.*: 218).

Kõigest hoolimata on ehk suhteliselt kõrvaline aeg-ajalt taaskerkiv küsimus Hammarskjöldi “ortodokssusest” traditsioonilises tähenduses. Nagu ka küsimus, kas ta kirikus käis. Ta tavatses seda teha küll. New Yorgis käis ta erinevates kirikutes ega tahtnud

rõhutada kuuluvust ühessegi konfessiooni. Iga tähtsa reisi eel oli meditatsioonituba tema jaoks tugipunktiks, aga sel puudus konfessionaalne määratlus. Ametnik Henrik Klackenber, kes seisis Hammarskjöldile lähedal, rõhutab meditatsioonitua neutraalsust ning ütleb, et ta pole ise kunagi kogenud "mingit vajadust külastada jumalateenistust". Ilmselt mõistis ta "kiriklikkust" vastukäivana "intellektuaalsele aususele", mis oli Hammarskjöldi jaoks enesestmõistetav (formuleering meenutab debatti Hedeniuse üle) (vt *Dag Hammarskjöld. En minnesbok*. 1961: 58). Stolpe kergitab selle hoiaku peale kulmu (Stolpe 1964: 80). Tänapäeval ei tohiks keegi samastada Hammarskjöldi vaadete klassikalise kristliku traditsiooniga kooskõlastatuse ulatust tema formaalse "kirikuskäimise" ulatusega!

Kindlasti tuleb teha täpsustusi, ent mulle tundub, nagu annaksid van Duseni ja Auléni tõlgendused kokku parima kogupildi Hammarskjöldi vaimsusest. Ülejäänud kirjutajatest, kes on püüdnud seda pilti joonistada, tahaksin lõpuks peatuda vaid kolmel. Esimene neist on Hjalmar Sundén. Varajaste kirjapanekute põhjal *Teetähistes* ütleb ta, et Hammarskjöld "asus kaua kristliku traditsiooni veerel" (Sundén 1966: 27), ent rõhutab, et hilisemal ajal saab usk üha suurema tähenduse. Ta tsiteerib märkust detsembrist 1956: "Usk on, loob ja kannab. Seda ei tuleta miski, ei loo miski ega kannu miski peale tema tegelikkuse" ning nimetab seda "usu müsteeriumiks" (*ibid.*: 34). Teoloogiliselt teeb ta kokkuvõtte — ja seda võib kirjeldada kui ettevaatlikku järeldust: "[---] evangeelium ei sisalda müüte, selle kangelane oli tõepoolest inimene, ent ühtlasi tõeline Jumal" (*ibid.*: 86).

Teine kommentaator, keda tahan esile tõsta, on Georg Landberg. Ta jutustab, kuidas õnnitles Hammarskjöldi ametissenimetamise puhul kirjaga 6. aprillist 1953, mis andis ülesande raskuse põhjal mõista, et töö saab "ilmselt ohverduse iseloomu". See oli üks neist kirjadest, millele Hammarskjöld vastas, ja ta rõhutas, et Landberg jõudis "minu oma reaktsiooni tuuma lähedale". Edasi meenutab Landberg Uppsala-traditsiooni, mida esindavad ajaloolane Harald Hjærne ja Nathan Söderblom. Ent ta läheb kaugemalegi ja kriipsutab alla, et patu ja armuandmise klassikaline ühendamine oli Hammarskjöldile ilmselt võõras, niisama võõras kui katkend Söderblomilt: "tingimusteta heita end Jumala kohut-

mõistva ja lunastava halastuse alla". Siiski taotleb Hammarskjöldi müstika "teadvust ühtsusest Jumalaga, suhet, milles Jumal on kõik ja inimene eimiski või kõige rohkem vahend, mis on paigutatud Kristuse kannatuse kõikehõlmavasse seosesse..." (Landberg 1964: 70jj, 82jj) ja elab selles.

Kolmas kommentaator on Olov Hartman, kes erinevates seostes — kõigepealt vaidluses Bartelsiga — on võtnud käsile Hammarskjöldi esitatud väljakutse. Ta on olnud täiesti teadlik, et see väljakutse oli uus impulss tolle aja Rootsi vaimses kliimas. Eespool mainitud vaidluses rõhutab ta, et Hammarskjöldi müstika on "Jeesusega määratud" (*Dag Hammarskjöld og hans Gud*). Hiljem süveneb ta rohkem ja ütleb, et *Teetähistes* on Kristus "meisliga raiutud isiksus", ning märgib, et kui armastussoov end ilmutab, paistab see "teiselt poolt" kui kutsumus (Hartman 1968: 135jj). Edasi teeb Hartman mõned olulised tähelepanekud. Hammarskjöld ei armasta traditsioonilist juttu patust ja halastusest, ent ta ütleb, et võime uskuda andeksandmist, kui ise andeks anname. Andeksandmine on aktiivne sõna. "On olemas seos enesetunnetuse, andeksandmise ja tegutsemise vahel". See viib Hartmani järgmisele teoloogiaajaloolisele järeldusele: "Hammarskjöldi tee on alternatiiv, osalt reformeeritud kiriku muretsemisele, et mitte kunagi ei tehta küllalt, osalt luterluses niivõrd tavalisele ja murelikule ringkäigule *status quo* sees. Alternatiiviks on avameelsus ja teojõud, mis sünnib kohtumises jumaliku halastuse ja anonüümse süü vahel, mida me ilma Jumala halastuseta näha ei söanda." Hartman täheldab ka, et tegutsemine tundub Hammarskjöldi puhul ennetavat andeksandmist (ent küsimus on ju selles, ega mitte Meie Isa palve selleks üles ei kutsu) (Hartman 1968: 143).

Kõige olulisem aga on Hartmani lõppjäreldus: "mitte ainult, et tee pühitsusele läheb läbi tegutsemise, vaid tee tegutsemisele läheb läbi pühitsuse". Ja edasi: "On olemas tee kolme sünteesi kaudu: südame usk ja Kristuse järgimine, ustavus kutsumusele ja lihasuretamine, andestamine ja kirkastus" (Hartman 1968: 143jj). Ehk peaks sellele enesekindlale kokkuvõttele lisama üksnes, et Hartman on hiljem märkinud — vastupidi van Dusenile — et Hammarskjöldil võib vaevalt leida mingit "kindlat algkogu-must" (Hartman 1969: 129).

Ent isegi kui Hammarskjöldi vaimne areng oli järjepidev, tuleb küsida, kuidas kujunes side väliste sündmuste ja sisemise küpsuse vahel. Veel olulisem on aga endalt küsida, milline tähendus on Hammarskjöldi märkmetel tänapäeval. Isegi kui oleme juba märkinud, et küllap aitasid nad kaasa müstitsismivastase suundumuse ja selle järgijate religioosete elamuste vastu suunatud umbusu purustamisele Rootsis. Viimaks esitab van Dusen oma raamatus küsimuse, kas Hammarskjöldi vaimsel teekonnal on mingi tähendus kõigi jaoks ja kui on, siis milline. Huvitaval kombel tuleb ta oma vastuses sellele küsimusele tagasi lause juurde, mis meie arvates väljendab Hammarskjöldi omapära: "Tee pühitsusele käib meie päevil paratamatult läbi tegutsemise." Ent ühtlasi pöörab ta selle ka vastupidiseks: "[---] meie ajal läheb tee tegudele, mis vastavad aja nõuetele, paratamatult läbi pühitsuse maailma" (Dusen 1967: 223). Seda kahekordset äratundmist saabki Hammarskjöld tema arvates oma *Teetähiste* kaudu vahendada.

LÕPUMÖTISKLUSED

Ülalesitatud kommentaaride ülesanne on olnud Dag Hammarskjöldi *Teetähistest* tehtud valiku kaasaegne lugemine selle debati valguses, millega need päevikumärkmed Rootsis vastu võeti. Mõnes muus riigis oleks neid kahtlemata hoopis teisiti vastu võetud. Siiski esitavad reaktsioonid ka üldisemaid tõlgendusprobleeme.

Täna oleme vabad poliitilise konteksti koormast. Hammarskjöldist sai ÜRO peasekretär ajal, mil sellele organisatsioonile rahuinstrumendina esitati veel kuulmatult kõrgeid nõudmisi. Hammarskjöld jagas neid ootusi. Mitmed tema kriitikud polnud mitte üksnes skeptilisemad, vaid lausa küünilised. Osalt oli neil õigus. Ent *Teetähiste* lugemine näitab, et selle tõesisaldus ei sõltu sellest, kas väline näivus andis talle "õiguse" või mitte. Tänapäeval võime neid lugeda kui tekste ühest religioosest traditsioonist, mis on väljendatud meie ajal.

Siiski jäävad teatavad kriitilised küsimused. Üks neist puudutab seda, kas Hammarskjöldi kõrge ametnikuideaal teda tema tööasjus tõepoolest aitas. Konfliktis Hruštšoviga võib ehk öelda, et see toimus tegelikult omamoodi šokiefektina. Ent see efekt on

teisest küljest nähtav üksnes pärast raudse eesriide kadumist ja tänapäeval jäetakse see kõrvale.

Küsimus, mis sellega kokku kuulub, on üldiselt kehtiv ideaali ja võimu suhe. Hammarskjöld eitab kõigest hingest ettekujutust, et ka rahu peab teenima Võimu korraldusi. Ent mida tähendab tema vähene realistlikkus selles küsimuses tänapäeval?

Siinkohal tekib ka küsimus, mil määral saab antud teenistuse "ohverduse" laadi üldse seostada "kannatusohvriga", nii et rahvusvahelist süsteemi võiks kõrvuti seada maailma "lunastamisega" eshatoloogilises perspektiivis. On ülimalt kahtlane, kas Hammarskjöldile oli selge lõhe ajaliku ja "igavese" vahel. Ametnikuideaal andis talle pildi "antud teenistusest" luterliku kutsumusõpetuse raamides, mis oli kohaldatud sellele ajastule — niikaua kui see kestis; Schweitzeri ja teiste kaudu nägi ta aga, kuidas see ajapiir purustati, ilma et oleks selge, kuidas peaksid piiri ajaliku ja "igavese" vahel kohtlema meie aja inimesed, olgu nad ametnikud või mitte. Võimalik, et Hammarskjöldi aristokraatlik traditsioon ei lasknud tal näha seda meie kõigi põhilist võrdsustamist selles kaduvas ajastus.

Oma eshatoloogilistele tunnetele andis Hammarskjöld väljenduse 1953. aasta paiku, mil ta kirjutab: "Kas tuleb või ei tule / päev, mil rõõm on suur, / päev, mil mure on väike?" Ent ta samastab selle omaenese sisemise selgusega. Landberg on seda ütlust kommenteerinud kui küsimust sise- ja välisküljest (Landberg 1964: 77), ent lükkab täielikult tagasi mõtte, nagu oleks Hammarskjöld olnud ükskõikne kogu oma välise elutöö suhtes.

Siiski: kuidas lugeda *Teetähiseid* vabana selle ajaloolistest seostest, nii et teosest ei saaks mitte lihtsalt lõpuks äratuntav isikliku siseelu väljendus, vaid see, mis oligi mõeldud kommenteerimiseks: üleskutse maailmale, mida klassikalises Kristusekujutluses tõlgitsetakse kui üleskutset igähele (nagu van Dusen mõista annab), sõltumata sellest, millise kaju ta võtab?

Ainus vastus sellele on lugeda siin esitatud valikut *Teetähistest*, justkui oleks see tekst just meile meie endi ajast. Usun siiralt, et see peab proovile vastu.

Kirjandus

- Aulén, Gustaf 1969. *Dag Hammarskjöld's White Book. An Analysis of "Markings"*. Philadelphia: Fortress Press
- Aulén, Gustaf 1970. *Dag Hammarskjölds vitbok. Tvivel och tro i "Vägmärken"*. Stockholm: Bonniers förlag
- Berendson, Walter A. 1965. *Dag Hammarskjöld und sein Werk*. Stockholm: Bokförlaget Fabel
- Beskow, Bo 1968. *Dag Hammarskjöld. Ett porträtt*. Stockholm: Bonniers förlag
- Dag Hammarskjöld. En minnesbok*. 1961. Stockholm: Bonniers förlag
- Dag Hammarskjöld og hans Gud*. 1964. København: Kristeligt Dagblads Forlag
- Dusen, Henry van 1967. *Dag Hammarskjöld. Statsmannen och hans tro*. Falköping: Gummesons
- Hammarskjöld, Dag 1962. *Tal*. Red. Wilder Foote. Stockholm: Norstedts
- Hammarskjöld, Dag 1963. *Vägmärken*. Stockholm: Bonniers förlag
- Hammarskjöld, Dag 1964. *Markings*. Translated by Leif Sjöberg and W. H. Auden. With a Foreword by W. H. Auden. London: Faber and Faber.
- Hartman, Olov 1968. *Jordbävningen i Lissabon*. Stockholm: Rabén & Sjögren
- Hartman, Olov 1969. *Tiden är kort*. Stockholm: Verbum Dialog
- Hof, Hans 1964. Kristen mystik i "Vägmärken". — *Kristen Humanism Årsbok 1964*. Lund: C W K Gleerup
- Kelen, Emery 1966. *Dag Hammarskjöld*. Stockholm: Wahlström & Widstrand
- Landberg, Georg 1964. Omkring "Vägmärken". — *Kristen Humanism Årsbok 1964*. Lund: C W K Gleerup
- Lash, Joseph P. 1961. *Dag Hammarskjöld. En biografi*. Stockholm: Bonniers förlag
- Stolpe, Sven 1964. *Dag Hammarskjölds andliga väg*. Stockholm: Tidens förlag
- Sundén, Hjalmar 1966. *Kristusmeditationer i Dag Hammarskjölds Vägmärken*. Stockholm: Diakonstyrelsens bokförlag
- Urquhart, Brian 1974. *Dag Hammarskjöld*. Översättning av Sven Åhman. Stockholm: Norstedts

LARS THUNBERG (sünd. 1928), teoloogiadoktor ja dotsent, elab Rootsis Sigtunas. On olnud Uue Testamendi eksegeetika audotsent ja hiljem dogmaatika ning sümboolika dotsent Uppsalas, teadur-õppejõud patristika alal Rootsi Humanitaar-ühiskonnateaduslikus teadusnõukogus ning lektor ja dotsent misjoniteoloogia ja oikumeenilise teoloogia alal Århusi ülikoolis Taanis. 1965–1970 Rootsi oikumeenilise ameti sekretär, 1965–1979 Põhjamaade oikumeenilise instituudi direktor Sigtunas, rahvusvahelise katoliiklik-luterliku dialoogikomisjoni liige, *Societas Oecumenica* president. Alates 1950 kuulub Rootsi Kirjanike Liitu. Teosed: *Microcosm and Mediator. The Theological Anthropology of Maximus the Confessor* (doktoridissertatsioon Uppsalas 1965, uus, täiendatud väljaanne Chicago, 1995), *Man and the Cosmos. The Vision of St Maximus the Confessor*, New York, 1985, *Mänsklichkeitstanken i äldre och nyare teologi*, Uppsala, 1974 ja “*Det saliga bytet*”. *Frälsningsschema och frälsarbild i teologihistorien*, Uppsala, 1977, *På Åndens betingelser. Essays om sprog och spiritualitet*, Århus, 1988.

TEETÄHISEID

Dag Hammarskjöld

Tõlkinud Ene-Reet Soovik

Kiri Leif Belfragele

Armas Leif,

Ehk mäletad, et jutustasin Sulle kord, et kõigele vaatamata pean siiski omamoodi päevikut ja tahaksin, et Sa selle kunagi enda hooleks võtaksid. Siin see on.

Seda sai alustatud, ilma et oleksin mõelnud, et keegi seda näha saab. Ent minu hilisema saatusega, kõige minu kohta kirjutatu ja öelduga seoses on olukord muutunud. Need ülestähendused annavad ainsa õige "profili", mida on võimalik visandada. Ning seetõttu olen viimastel aastatel arvestanud avaldamisega, ehkki olen jätkuvalt kirjutanud iseenda ja mitte publiku jaoks.

Kui Sa leiad, et need on äratrükkimist väärt, on Sul õigus seda teha — omamoodi "valge raamatuna" minu arupidamiste kohta iseendaga — ja Jumalaga.

Dag

1945–49

Palusid koormaid, mida kanda. — Ja kaeblesid, kui need sinule asetati. Kas olid endale ette kujutanud teistsugust koormat? Kas uskusid ohvri anonüümsust? Ohver ohverdustoimingus on saada arvustatud oma vastandina.

Oo Kaisarea Filipi: aktsepteerida hukkamõistu kui panuse vilja ja eeldust, aktsepteerida seda, kui panust märgatakse ja valitakse.

Vägmärken. Stockholm: Bokförlaget Aldus/Bonniers, 1966.

1951

On olemas punkt, kus kõik muutub lihtsaks, kus pole enam mingit valikut, sest kõik, mille oled panustanud, on kaotatud, kui tagasi vaatad. Elu enese *point of no return*.¹

*

Selle ümber, kes rambivalgusesse heidetakse, hakatakse punuma legende just nagu surmajuhtumi ümber. Ent surnul puudub risk anda järele kiusatusele hakata legendi toitma, aktsepteerida selle pilti oma tegelikkusena. Vaeseke, kes armub omaenese pilti, nii nagu selle joonistab avalik arvamus avalikkuse mesinädalate ajal.

*

Mitte olla maale raskuseks. — Ei mingi pateetiline *excelsior*, vaid üksnes see lihtne: mitte olla maale raskuseks.

*

Jääda tuleva kiirsesse rõõmu, olla elu helge meeleolu voolujoom, tema tõtlik, jahe vesi päikese läikes. — Loiduse ja ärevuse ja pealetükkivuse maailmas.

Olla olemas teiste tuleviku läbi, ilma et nende "praegu" sind lämmataks.

*

Kui kaugele musklis heroismist või hingestatult traagilisest ohvri-
vaimust, mis kingib kohviseltskondadele suhkrukoogi kõrvale
suupisteks salvimist, jääb see värvitu tõsiasi, et keegi andub jää-
gitult sellele, millest on leidnud, et see on elu väärt.

*

Kas see, kes on saanud välise võimaluse oma sisemise saatu-
se teostamiseks, peaks riskeerima sellega, et ta ei jõua pärale,
üksnes põhjusel, et ei taha endast heita kõike muud?

*

¹ Koht, kust tagasi ei tulda.

Seda, mis sünnib kahe inimese vahel ütlemata jäänus, ei saa iialgi parandada selle läbi, mida nad ütlevad — ka mitte siis, kui nad kohtuvad pingutuses, ühises arusaamises juhtunust.

*

Inimväline suure looduse kogemuses. See ei lase inimlikul reaktsioonil end väljendamiseks alistada. Ka ei saa me seda teeneda kui inimlikus reaktsioonis väljendatut. Kui me ei leia teed kaasakõlamiseni terviku orgaanilise osana, registreerime üksnes iseend registreerimas tuhande komponendi koosmängu selles harmoonias, mis ei sõltu selle meiepoolsest kogemisest harmooniana.

Maastik: alles oma vahetus detailikogemuses annad sa terviku kaunidusele oma hinges idanemispinna.

*

Arktilise suveöö päevahoodus: jää ja pakatavate pungade lõhn — roostepruun läige paljastel tüvedel, sädelus vaigustes hii-
rekõrvades — künnivareste kraaks, lehelindude trilleridus — jääkuubi surnuläige vastu valgust. Rododendroni purpurlaine tõuseb mööda rannanõmme üles — *Pinguicula* pruunide kuivanud okste seas päikesevalguse jaheda vee valged pritsmed. Võit —

*

Alandlikkus lille ees puude piiril avab tee üles mägedesse.

*

Saanud põletada suurema panuse võimalikkusest, sest elu ei ole veel kõike nõudnud. Ent kui see juba võttiski selle, mida kasutamiskõlblikuks pidas? Lihtne on tahta anda kõike, kui olen jaksanud oma loomust rikastada nii, et kõik selles on muutunud väärtuslikuks. Muidu —. Ja mispärast rakked? Millised auahnus-
hoovused voolavad läbi minu kui inimese pürgimuse?

Kõnnumaa sügises: elu kui eesmärk iseeneses isegi oma individuaalses hävingus, väljavaate kõrge selgus, rahu saab toitu kustumisest — mahalaskjate komando ees ütleksin sellel õhtul jaa, ei, mitte väsimusest ega trotsist, vaid kokkukuuluvuse helges usalduses. — Viia see omaenda ellu inimeste seas —.

*

Lapimaa sügise leebe, vihmast raske idatuul rullub kuivanud jõe-
sängi kohal. Kallastel rappuvad tormis kolletavad kased.

Esimesed taktid suures hävitushümnis. Mitte hümnis hävin-
gule ega hävingu seest. Mitte hümnis hävingu kiuste. Vaid hukus,
mis on hümn.

*

"Kuulmatu piiril —." Kuulmatu — võib-olla lihtsalt Lord Jimi vii-
mane kohtumine Doraminiga, milles ta jõudis välja absoluutse
vapruste ja absoluutse alandlikkuse absoluutses truuduses ene-
sele. Elava süütundega, ent ühtlasi teadlik sellest, et on oma süü
lunastanud, kuivõrd see elus võimalik on — selle läbi, mida ta tegi
nende heaks, kes nüüd nõuavad temalt elu. Rahulik ja õnnelik.
Otsekui üksildasel jalutuskäigul mererannas.

1953

Nii see siis tuli — päev, mil mure jäi väikseks. Sest sel raskel, mis
minuga toimus, ei olnud tähendust Jumala esitatud nõudmiste
valguses. Ent kui raske on tunda, et see oli ka — ja selle pärast —
päev, mil rõõm sai suureks.

*

Mitte mina, vaid Jumal minus.

*

Küpsus: ühtlasi uus teadvusetus — see, milleni jõuad alles siis,
kui oled saatuse jäägitu jaatamise läbi iseenda suhtes täiesti üks-
kõikseks muutunud.

*

See, kes jätab end Jumala hooleks, on inimeste taustal vaba: ta
on täiesti avatud, sest annab neile õiguse kohut mõista.

7. apr. 1953

Estant fondez et affermis en Dieu, ils ne peuvent en aucune sorte
estre superbe; & parce qu'ils rendent á Dieu tous les biens dont il

les a comblez ils ne reçoivent point de gloire les uns autres; mais ils ne desirent que celle de Dieu seul. (Aquino Thomas II:10.)²

*

Mina olen astja. Jumal on jook. Ja Jumal on januneja.

*

Mis tähendus on lõppeks sõnal ohver? Või isegi sõnal and? See, kel pole midagi, ei saa midagi anda. And on Jumala oma — Jumalale.

*

See, kes on end oma saatuse alla heitnud, teab, et kutsumuse tee lõpeb ristil — isegi kui see viib läbi hõiskamise Geneetsareti ümber või võiduvärava kaudu Jeruusalemma.

*

Olla vaba, suuta tõusta ja jätta kõik — tagasi vaatamata. Õelda jaa —.

*

Keegi pole alandlik muidu kui usus. Sest nõrkuse või variserluse maskid ei ole alandlikkuse katmata pale.

Keegi pole uhke muidu kui usus. Sest vaimselt ebaküpse kõrkuseteema variatsioonid pole uhkus.

Alandlik ja uhke usus: see tähendab *elada seda*, et Jumalas pole ma miski, kuid Jumal on minus.

*

Õelda jaa elule on õelda jaa iseendale.

Jaa — isegi sellele omadusele, mis vastu tahtmist laseb end muuta kiusatusest jõuks.

1955

Jääda vastuvõtjaks. — Alandlikkusest. Ja selleks, et päästa oma pehmust.

²Et nende põhi ja nende vägi on ainuüksi Jumalas, ei ole neil millegagi uhkeldada; ja et nad annavad Jumalale tagasi kõik annid, millega ta neid on õnnistanud, ei ole kedagi, keda teised kiidaksid, sest nad ihkavad üksipäinis Jumala au.

Teetähiseid

Jääda vastuvõtjaks — ja tänada. Selle eest: et *võid* kuulata, näha, mõista —.

*

Isiksuse sügavaimas kausaalsuses on ambitsiooni kõrgus ühtlasi võimaliku languse mõõt.

*

Selle jaoks, kes on jäänud kuulatama tundmatu panuse võimalikuse kutset, võib üksindusest saada seadus. Olgugi et sellisesse üksindusse mahub ka ühisus, mis ulatub sügavamale, kui ükskõik milline kehade ühinemine, ei lase su keha endast siiski tühjade lubadustega lahti saada: seda, mida sa talle keelad, et järgida omaenese saatuse kutsuvat hõiget, nõuab ta tagasi, kui sa kõikumaa lööd — nõuab tagasi kujul, mida mitte sina ei saa valida.

Ülesanne otsib meid, mitte meie ülesannet. Seetõttu oled sa ustav, kui ootad, *valmistunult*. Ja tegutsed — kui seisad silmitsi nõudmisega.

*

Paljugi ees leiab ülimalt tõsine väljenduse üksnes sõbralikult lõbustatud distantsilt — nagu võib oodata kelleltki, kes on küll sügavalt inimlikkusesse hõlmatud, kuid kellel pole siiski midagi otsida ega midagi kaitsta.

*

Vägivallategu —. Nii suurtes kui väikestes asjades kibe paradoks: surma mõte — ja surmamise mõttetus.

*

Päike ja vaikus. Läbi malahhiitroheline vee näed sa põhjaelu koletisi leetseljakul mängemas. On see juhus hirmu tunda? Kas tunned end turvalisemalt siis, kui aurav meri varjab seda, mis peitub pinna all?

*

Sa näed temasse sügavamalt, kui ta ise suutis? Ja annad oma tähelepanekutest aru sõnades, mille ta ise oleks kõrvale heitnud just siis, kui oleks võinud näha omaenese olemuse põhja!

*

“Müstiline kogemus”. Alati. *Siin ja praegu* — selles vabaduses, mis on üks kaugusega, selles vaikusel, mis sünnib rahust. Ent — see vabadus on vabadus tegutsemise all, see rahu on rahu inimeste keskel. Müsteerium on pidev tegelikkus selle puhul, kes maailmas on vaba iseseisvalt, tegelikkus rahulikus küpsuses jaatuse vastuvõtva tähelepanu all.

Tee pühitsusele käib meie ajal paratamatult läbi tegutsemise.

*

*Il faut donner tout pour tout.*³

1956

Sa küsid, kas need ülestähendused pole mitte selle elutee reetmine, mida nad ise tahavad tähistada?

Need ülestähendused — ? Need olid teetähised, mis püstitati, kui sa jõudsid punkti, mil neid vajasid, kindlasse punkti, mis ei tohtinud kaotsi minna. Ja nii jäid nad alles. Ent su elu on nüüd muutunud ja sa arvestad võimalike lugejatega. Võib-olla sa lausa soovid neid endale! Kellegi jaoks võib siiski saada tähenduse saatusetee nägemine, millest elus inimene rääkida ei taha. Jah, ent üksnes siis, kui su sõnades katab edevust ja enesepeegeldust ausus.

*

Tegutseme usus — ja sünnib imesid. Nii tekib meil kiusatus teha imest usu alus. Et lepitada oma nõrkust usu usalduse kaotusega. Usk on, loob ja kannab. Seda ei tuleta miski, loo miski ega kannu miski peale selle enese tegelikkuse.

24. 2. 1957

Jõutakse välja selleni, et tunnistatakse — ja tunnetatakse — pärispattu, kurjuse tumedat kontrapunkti, mis on meie olemuses, jah, meie olemuses, ent ometi mitte meie olemus. See, et miski jaatab katastroofi selle jaoks, mida me ise püüame teenida, nurjumisi isegi nende jaoks, keda me kalliks peame.

³Tuleb anda kõik kõige eest.

Elu Jumalas ei ole põgenemise selle eest, vaid tee selle täielikule äratundmisele: mitte meie rikutus ei sunni meid religioosset fiktsiooni lahendama, vaid religioosse tegelikkuse kogemine, mis juhib ööpoole valguse kätte.

Vaid siis, kui jääme peatuma õiglase armastuse kõikenägeva pilgu ees, jaksame näha, söandame tunnistada ja *teadlikult* selle all kannatada, et miski meis tervitab katastroofi, soovib ebaõnne, saab jõudu lüüasaamisest — kui on tegemist meie kitsaimast enesehuvist väljapoole jäävate sfääridega. Seega on elav jumalasuhe üks tingimus selle enesetundmise jaoks, milles suudame järgida puhtaid jooni ning, selles tähenduses, võita ja andeks saada — iseenast, iseeneselt.

3. 9. 57

“Endale andeks anda” — ? Ei, see ei lähe: me peame *andeks saama*. Ent andestamist suudame uskuda vaid siis, kui me ise andeks anname.

26. 9. 57

Das Beste und Herrlichste, wozu man in diesem Leben gelangen mag, ist, dass Du schweigest und Gott da wirken und sprechen lässtest.⁴

Ükskord mõistsid sa mind, Lingutaja. *Nüüd* sinu tormijooksule. *Nüüd* sinu eesmärgi poole.

1958

Seda teotavat antropomorfismi: et just kannatuse kaudu tahab Jumal meid kasvatada. Kui kaugel on meist kannatuse jaatamine, kui see tabab meid *sellepärast*, et oleme järginud seda, milles nägime Jumala tahet.

*

Homniku puhas, lihtne mina — ja esimene asi, mida ta näeb: groteskne pilt eelmise päeva narripeeglis.

⁴Kõige parem ja imelisem, milleni selles elus võib jõuda, on see, et vaigid ja lased Jumalal toimida ning kõnelda.

10. 4. 58

Selles usus, mis "on Jumala ühinemine hingega", oled sa üks Jumalas ja Jumal täiesti sinus, nagu ta sinu jaoks on täiesti kõiges, mida sa kohtad. Selles usus astud sa palves alla endasse, et kohtuda Teisega, ühinemise kuuletumises ja valguses, seisavad sinu ees kõik, nagu sina üksinda Jumala ees, on iga tegu loomiseakti jätk — teadlik, sest sul on inimese vastutus, ent ühtlasi juhitud sellest jõust teadvuse taga, mis on inimese loonud, oled vaba asjadest, ent kohtad neid kogemuses, mil on ilmu- tuse vabastav puhtus ja paljastav teravus.

Selles usus, mis "on Jumala ühinemine hingega", on seetõttu kõigel tähendus.

Nõnda elada, nõnda kasutada seda, mis on su kätte antud. . .

*

Alles inimeses on loov areng jõudnud punktini, kus tegelikkus kohtub iseendaga kohtuotsuses ja valikus. Väljaspool inimest pole see ei hea ega kuri.

Alles siis, kui astud alla iseendasse, koged sa seetõttu koh- tumises Teisega headust kui ülimat tegelikkust — ühendatud ja elavat, tema sees ja sinu läbi.

29. 7. 58

Kas andsid mulle selle lahendamatu üksinduse selleks, et annak- sin sulle kergemini kõik?

*

Veel mõni aasta ja siis? Elul on väärtus üksnes tema sisu kau- du — teiste jaoks. Minu elu, mil pole väärtust teiste jaoks, on halvem kui surm. Seetõttu — selles suures üksinduses — tee- nida kõiki. Seetõttu: kui mõistetamatult suur on see, mis mulle kingitud, kui tühine see, mille ma "ohverdan".

*

Hallowed be thy name,
thy kingdom come,
thy will be done —

*

Kui ärkad kohtumõistmisunest ja — silmapilguks — tead: kõige käre, kõigi tempude taga ainuke tegelikkus, armastuse jahe sirge leek varajase hämariku tumeduses.

*

Selle keha tuli

põletab selle puhtuseks, tõstab selle kõrgele eneseesitamise leegis, hävitab selle suletud mikrokosmose.

*

Mõned on valitud, et neid selle kaudu juhitaks lõpliku jagusaamise lävepakule, kehalise ühinemise asemel ohvri loomisakti juurde — sellesama pimestava jõu pikselöögis.

19. 07. 61

Halasta
meie peale.
halasta
meie püüdluse peale,
et meie
sinu ees,
armastuses ja usus,
õigluses ja alandlikkuses
võiksime sulle järgneda,
enesekasvatuses ja truuduses ja vapruses,
ja sind kohata
vaikuses.
Anna meile
puhas meel,
et võiksime sind näha,

alandlik meel,
et võiksime sind kuulda,
armastuse meel,
et võiksime sind teenida,
usu meel,
et võiksime sind elada.

Sina,
keda ma ei tea,
aga kellele kuulun.

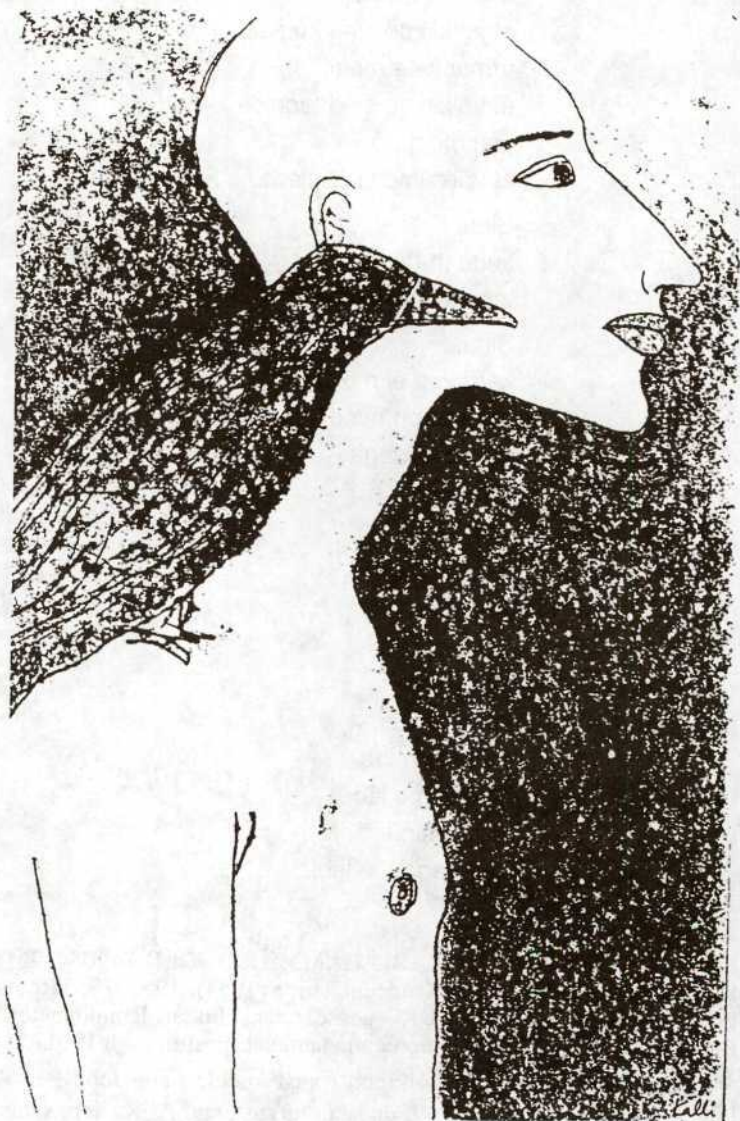
Sina,
keda ma ei mõista,
ent kes on mind laulatanud
mu saatusega.
Sina —

*

Kõigeväeline...
Andesta
minu kahtlus,
minu raev,
minu uhkus.
Painuta mind
oma armu läbi.
Tõsta mind
oma ranguse läbi.

DAG HJALMAR AGNE CARL HAMMARSKJÖLD (1905–1961),
Rootsi riigitegelane, Rootsi Akadeemia liige (1954). 1951–1953 Rootsi
esindaja ÜROs, 1953–1961 ÜRO peasekretär. Hukkus lennuõnnetusel
Põhja-Rodeesias. Nobeli rahupreemia laureaat (postuumselt 1961).

Dag Hammarskjöld on tõlkinud rootsi keelde Saint-John Perse'i
luulet; *Akadeemias* nr 3, 1989, on seda tutvustanud A. Kaalep, samas
leidub J. Kaplinski tõlgitud Saint-John Perse'i Nobeli-kõne.

KALLI KALDE

ARVUSTUS

KULTUURIAJALOOLINE SUURTEOS LÄTLASTELT

Krišjānis Valdemārs. *Lietišķa un privātā sarakste: Divos sējumos.* 1. sējums: *Krišjāna Valdemāra vēstules.* Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1997. VI, 987 lpp.; il.; kartoshēma.

Lāti Riiklik Ajalooarhiiv on teinud algust lāti rahvusliku liikumise suurkuju Krišjānis Valdemārsi (1825–1891) epistolaarse pärandi tutvustamisega, mis pakub rohkesti materjali ka eesti uurijatele. K. Valdemārsi ameti- ja erakirjavahetuse kaheköitelisest väljaandest ilmus eelmise aasta lõpus esimene osa, mis sisaldab 575 K. Valdemārsi kirja ajavahemikust 1854–1891. Teise köitesse on kavandatud kirjad Valdemārsile ja materjalid tema kohta. Väljaande teaduslikuks toimetajaks oli ajaloodoktor Vita Zelče ja koostajateks LVVA teadurid Mārite Jakovleva, Valda Kvaskova, Pārsla Pētersone ja Sarmīte Pijola.

Teose juhatab sisse ajaloodoktor Gints Apalsi kirjutis K. Valdemārsist kui liberaalsest poliitikust ja edumeelsest rahvajuhist (lk 5–19). Vita Zelče sulest on ülevaade K. Valdemārsi epistolaarsest pärandist ja selle publitseerimise põhimõtetest (lk 20–30). Nimetatud lätikeelsed kirjutised võetakse kokku põhjalikes saksa-, vene- ja ingliskeelsetes resümeeades teose lõpus (lk 970–987). Teatmelise osa moodustavad teose põhiosas avaldatud kirjade (lk 58–935) joonealuste kommentaaride kõrval veel algusosas loetletud K. Valdemārsi adressaatide lühibiograafiad koos portreedega ja kirjade kronoloogiline loend, teose lõpus aga isiku- ja kohanimede ning aineregister (nimed koos algkeelsete vastetega). Kirjad on publitseeritud algkeeles — 278 kirja saksa, 168 vene ja 130 lāti keeles. Saksa- ja venekeelsetel kirjadel on juures lätikeelsed tõlked; kirjade kommentaarid on aga ainult lāti keeles.

K. Valdemārsi arvatakse olevat elu jooksul kirjutanud kümneid tuhandeid kirju, millest on käesolevaks ajaks arhiividest, raamatukogudest ja muuseumidest või varasemate publikatsioonide kaudu kindlaks tehtud 576 kirja või nende katket. Neist 126 kirja pärineb Eesti Kirjandusmuu-

seumi Kultuuriloolisest Arhiivist ja 26 Eesti Ajalooarhiivist. Seega on enamik K. Valdemärsi epistolaarsest pärandist kaduma läinud ning säilinud peegeldab seda temaatiliselt, isikuti ja ajaliselts üsna ebaadekvaatselt. Ometi näib, et Eesti aines on selles pärandis üks paremini säilinuist.

K. Valdemärsi kirjad on jaotatud tema elukoha ja tegevusperioodide järgi, esile on toodud tähtsamad tegevuslõigud või sündmused. Nimetatud osad on illustreeritud fotodega isikutest, hoonetest, väljaannetest või kirjadest. Alajaotusteks on järgmised perioodid: 1) Tartu 1854–1858: stuudium ülikoolis — publikatsioonid läti ja saksa ajakirjanduses (mida peegeldavad kirjad nr 1–6); 2) Sankt-Peterburg 1859–1867: töö Vene impeeriumi riigiasutustes — Vene laevanduse programm — *Peterburgas Avīzes* — läti asundus Novgorodi kubermangus — abielu Luise von Rammiga — Heinaste merekool — poliitiline publitsistika (kirjad nr 7–44); 3) Moskva 1867–1872: kaastöö ajalehes *Moskovskije Vedomosti* — töö *Moskauer Deutsche Zeitung*'i toimetuses — vene-läti-saksa sõnaraamatu koostamine — Venemaa Kaubalaevastiku Arendamise Seltsi asutamine (kirjad nr 45–86); 4) 1873–1881: Venemaa Keiserlik Kaubalaevastiku Arendamise Selts — merekoolid — Obi uurimisekspeditsiooni organiseerimine — *Izvestija Imperatorskogo obščestva dlja sodejstvija russkomu trgovomu morehodstvu* toimetamine — merenduse sõnaraamat — Vene kaubalaevastiku laevade nimekirja koostamine (kirjad nr 87–237); 5) 1882–1891: Venemaa Keiserliku Kaubalaevastiku Arendamise Seltsi asjaajamine ja väljaannete toimetamine — Manasseini revisjon — Läti kaubalaevaselts "Austra" — Läti koolide venestamine — Vene merekoolide seaduse eelnõu — Balti mere-remeeeste kalender (kirjad nr 238–575).

Eesti teemadest on kõige ulatuslikumalt valgustatud eesti randlaste purjelaevanduse, merekoolide ja laevaseltsi "Linda" küsimused, millest on K. Valdemärsi kirjades Heinaste merekooli rajajale ja juhatajale, eestirootslasest laevakapten Christian Dahlile (1839–1904) tihti juttu. Nende kirjavahetus (135 kirja) kestis 1868. aastast kuni K. Valdemärsi surmani. Merendusele on pühendatud ka K. Valdemärsi 18 kirja aastast 1874–1884 Paldiski linnapeale ja sealse merekooli juhatajale kapten Nikolai Deminile, aga ka suur osa kirjadest C. R. Jakobsonile (19 kirja 1869–1880) ning J. Kölerile (101 kirja 1867–1891). Kirjavahetus viimasega on üks avameelsemaid ja teemadelt mitmekesisemaid, neis vahetatakse mõtteid nii Balti olude ja rahvuslike ettevõtmiste kui ka valitsuspoliitika ja venestusreformide üle. Viimaseid nii K. Valdemärs kui ka J. Köler pigem tervitasid kui arvustasid. Siit ilmneb, kuidas lähedus valitsusringkondadele ja Valdemärsi puhul ka mõjukale slavofiilide seltskonnale (Venemaa Kaubalaevanduse Arendamise Seltsi

Moskva osakonna tuumiku moodustasid nimekaimad slavofiilid M. Katkov, J. Samarin, I. Aksakov jt) muutis neid niihästi taktikalise vene orientatsiooni pooldajateks ja eestvedajateks kui ka venestuspoliitika pantvangideks.

Sellepärast pole midagi imestada, et K. Valdemārs kiitis venestusreformi ja nende teostajaid N. Manasseini ja M. Kapustinit, kes olevat vaatamata mõnedele varjukülgedele venestuspoliitika elluviimisel Balti provintssides rohkem saavutanud, kui ta lootis, ja tagasilöögid rahvakooli arengus näivad riigi ühtsuse saavutamiseks hädavajalikud. Eriti vajavat Vene oludega kohandamist agraarsuhted — Eesti-, Liivi- ja Kuramaal võimalikult arvuka väikemaavaldatare kihi loomine muudaks siinsed provintssid tõeliselt venelikuks (vt kiri J. Kölerile 22. juulist 1890). Näib, et ka J. Köleril polnuks midagi selle vastu.

Eesti tegelastest on K. Valdemārs peale nimetatute kirju vahetanud ka J. Hurda (1 kiri 1864. a) ja Adam Petersoniga (3 kirja 1881–1882). J. Hurdasse suhtus ta väga arvustavalt, nimetades teda ühes veidi enne surma J. Kölerile saadetud kirjas vastasleeri kuuluvaks ja C. Schirreniga ühe suuna meheks. C. R. Jakobsoni surma järel aga nimetas ta J. Hurta suuruslullustuse all kannatavaks meheks ja ennustas, et kunagi oma juhtidele tagasi vaadates ei kingi eesti rahvas palmioksa mitte J. Hurdale, vaid kadunud C. R. Jakobsonile.

Teos sisaldab rikkalikult kultuuriloolist informatsiooni läti, eesti, baltisaksa ja vene suhtumiste ja suhtlemisvõrgustiku kohta. Üks huvitavamaid vaatenurki, mida teos pakub, oleks mitmete paralleelsete eesti ja läti ettevõtmiste võrdlus, nagu näiteks laevaseltside "Linda" ja "Austra" käekäik. Siin ei saa me aga käesolevagi teose puhul enam edasi ilma läti keelela.

Tiit Rosenberg

EDITORIAL NOTE

Hain Rebas, professor in ordinary of Nordic countries' history at the University of Kiel, analyses the opportunities for cooperation between the Baltic countries — Estonia, Latvia and Lithuania. Estonia's foreign policy and trade rely to a considerable extent on Finland and Sweden, whereas the Lithuanians strive for multi-level cooperation in security and trade with Poland, and Latvia's German-orientated economy is mostly in the hands of speakers of Russian. This incites the author to ask whether the three Baltic countries are not moving in principally different directions. He assumes that any kind of deeper long-term cooperation presupposes "regionalism" — something of the kind that is clearly visible in the integration between the countries of Northern Europe. The notion of "regionalism" in its "Nordic" sense presupposes that, in order to be historically or economically profitable, an object of collective intellectual effort, of general interest and scientifically fruitful, it should be thoroughly intertwined with the everyday life of the respective "region". Unlike the Northerners, the indigenous nations of the Baltic countries have never, excluding a few marginal moments, knowledgeably and actively participated in the attempts of establishing a "Baltic" or any other "regionalism". The consent of the indigenous peoples has never been asked for. Even the historical concept of "Baltic regionalism" originates with the oligarchic Baltic German groupings in the Russian provinces of Estonia, Livonia and Courland in the mid-19th century — because it fitted their very concrete class and ethnic interests. In 1845 the Russian tsar Nicholas I reconfirmed his westernmost provinces' centuries-long right to self-government. In practice, these provinces were governed by 350 families of Baltic German nobility. The concept *baltisch* was for the first time worded in these most limited social circles. It is also true that a hundred years ago nobody considered the Lithuanians a "Baltic" people.

Only since 1920 has the newly proclaimed republic of Lithuania belonged, obviously for propagandist reasons, into the "Baltic" semantic context. Considering the different preferences in trade, banking and foreign policy the Baltic states seem to be pulling apart rather. As could be expected, the decision of the European Union in the summer of 1997 to invite Estonia (and neither Latvia nor Lithuania) to the unification negotiations evoked negative attitudes towards Estonia in Lithuania and Latvia on the level of presidents and ministers. Prof. Rebas emphasises that the Baltic states would cease looking for security and integration somewhere else only if they felt that absolutely nothing threatens them from the east. Only the emergence of a democratic and peaceful Russia would embrace the Baltic nations into real regionalism and fruitful cooperation.

Kaupo Deemant, senior researcher at Tallinn Municipal Museum, takes up the theme that recently caused a stir in the Estonian press — the relations between the Estonian statesman Jaan Tõnisson and Soviet intelligence at a tragic time for Estonia, a few years before the annexation of Estonia by the Soviet Union in 1940. The author states that, being critical, one might reproach J. Tõnisson for excessive sincerity in his talks with Soviet representatives, but, relying on excerpts from his file, it is absolutely excluded that he might have been a secret agent of the Soviet Union.

Lecturer at the Department of Arts at the University of Tartu Vello Paatsi and literary historian Silvia Nagelmaa introduce us to a less-known figure of 19th-century Estonian poetry — Ado Peterson (b. 1773), whose work reflects the development of Estonians' social awareness during the first decade of the 19th century.

Mihhail Lotman states at the beginning of his article that it often happens in the history of academic research that it is just the most fundamental notions that prove to be the most outdated and do not correspond to the present-day level of knowledge any more. In metrics the one of such fundamental, and also obsolete concepts is that of verse system (VS). In Russian metrics the notion of VS took shape in its initial years and has remained almost unchanged since then, seeming to be quite self-evident. There is a considerable number of different definitions of VSs, but leaving the inessential details aside, the idea of all of them can be reduced

approximately to the following. A VS is a complex of principles and rules according to which versified speech is constructed. The standard set of VSs, known already by Alexander Vostokov and Nikolai Ostolopov, includes the metric (quantitative), syllabic and tonic (accentual) verse structure. Combinatory terms are also in use, the most widely spread of them being syllabotonic or the syllabic-accentual VS. This standard theory encounters a number of problems when solving questions of both theoretical and descriptive nature. On the theoretical level, the following ones rise to the fore: (a) what is the role of VSs in the mechanism of verse; what are their relations, first and foremost, with metric and language prosodic factors; (b) to what extent can a set of VSs be considered complete, and whether any criteria concerning its completeness are necessary; (c) what are the mutual relations between VSs. The aim of Lotman's article is to analyse the notion of the "verse system" from the viewpoint of present-day verse theory and systematics of VSs. Unlike Jaak Põldmäe, Boris Yegorov or Boris Buchstab, the author does not consider his aim to enumerate all the VSs *a priori* possible in the poetry of a particular language, to say nothing of all the VSs possible at all, although he still presents a list of basic VSs: 1. Purely quantitative verse; 2. Syllabic verse; 3. Accentual verse; 4. Free verse; 5. Syllabic-quantitative verse; 6. Quantitative-syllabic verse; 7. Accentual-syllabic verse; 8. Syllabic-accentual verse; 9. Accentual-syllabic-quantitative verse. The universality of this approach allows one to analyse effectively any forms of verse structure and find the logical place of any analysed form among other VSs.

Thereafter we publish a selection of poems by the renowned Estonian theoretician of poetics Jaak Põldmäe.

We reprint an essay by Hugo Männik (1922–1993) where the author protests against the trend which attempts, at any cost, to treat science as a skill similar to handicraft, which can always be applied to achieve a concrete benefit or to solve a concrete problem. The author warns us against underrating the theoretical approach. Although one can and even must look for the practical in science as well, its autonomous value must be appreciated. Academician Erast Parmasto and Professor Emeritus Valdar Jaanusson stress that in present-day Estonia Hugo Män-

nik's thoughts on the essence and aims of science are as topical as in 1940 when the article was first published. They also write out in detail the tragic story of the little-known author's life.

The piece of writing by the Finnish naturalist Leena Vilkkä gives an overview of the development of animal studies. One approach to research into animals' consciousness is to follow the treatises on animals and the history of ideas. In the second part of her article the author discusses the main stages in the development of the investigation of animals' consciousness from the 19th century to the present: mentalism, behaviourism and cognitivism. Interest in animals' consciousness was evoked mainly by the different stages of psychological research and by Darwin's famous evolution theory. Thirdly, the author deals with animals' consciousness as an object of historical philosophical research. Here, the central problem is the origin of consciousness. Has consciousness a long history in nature or is it limited to the short cultural history of humans only? Finally, Vilkkä introduces the most noteworthy present-day researcher of animals' consciousness, naturalist and ethologist Donald Griffin and his chief areas of research.

Present-day policy of science has worded the principle of internationalism, according to which science does not belong to anybody and thus, being the common heritage of humankind, should belong to everybody. Aant Elzinga, director of the institute for theory of science at Gothenburg University, checks if this statement stands critical examination. His starting point is that nowadays we have to do with a unique situation in the policy of science. First of all, the cold war has ended, and therefore the former agreement between scientific communities and governments should be thoroughly looked over again. A number of consumer-society countries now demand that the investigations connected with the defence system should be cut and conversion programmes launched which would transform the investigations of the military sector into something necessary for the civil sector. All this will obviously create resources for improving the quality of life. Regardless of this favourable coincidence of circumstances in time — and this is the second part of the author's main standpoint — we still find that, for all practical purposes,

the Third World has been left aside. In sum, at closer investigation the rhetoric of internationalism proves to reflect strongly nationalist and international oligarchical protectionist interests. On a world-wide scale we can notice a new revival of scientific imperialism and a new type of eurocentrism.

Lars Thunberg's article is dedicated to Dag Hammarskjöld, UN Secretary General from 1953 to 1961. After Dag Hammarskjöld was killed in 1961 in an aircraft crash connected with the Congo crisis, the undated manuscript of *Markings* was found in his apartment in New York together with a letter to cabinet secretary Leif Belfrage. This autobiography in diary form includes Hammarskjöld's confessions about his relations with God. These incited debates the main points of which the author describes from today's perspective. Thunberg explains that, by using the image of Christ's journey to describe situations of his own life, Hammarskjöld only follows the tradition which has always been characteristic of mystics. This does not inevitably mean arrogance or blasphemy for which the critics reproached him. Afterwards we can see that *Markings* made mysticism topical again, introducing the religious renaissance we experience today. Thereafter we publish a selection from *Markings* along with Lars Thunberg's advice to read the text as if it were written just for us and about our own time.

In the section of book reviews Tiit Rosenberg, professor of Estonian history at Tartu University, acquaints us with the first volume of epistolary heritage of Krišjānis Valdemārs (1825–1891), a distinguished figure in Latvian national awakening.

The issue finishes with Part II of Kalle Kroon's study "Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701–1710".

EESTI JA LÄTI JALAVÄGI
ROOTSI ARMEES
1701–1710

Kalle Kroon

II

STRUKTUUR JA KOOSSEIS

Rootsi armee rügement koosnes 17. sajandi kestel tavaliselt staabist, 8 kompaniist (võidi jagada ka 12 kompaniiks), ohvitseridest, vaimulikust, audiitorist, velskrist, muusikutest ning profossidest. Sõdurkond koosnes musketäridest ning ühe kompanii ulatuses ka grenaderidest. Väliteenistuses jagati kolmandikule musketäridest välja musketite asemel piigid. Teenindava personali hulka kuulusid veel velskrisellid ja sulased (vt lisa 2).

Ohvitserid ja allohvitserid

Eeskirjade järgi tuli maarügementidesse ja pataljonidesse teenistusse võtta kvalifitseeritud ohvitserid, kes on varem sõjaväes teeninud. Harju rügemendis oli 1703. a juulis 30 ohvitserist ja allohvitserist nii välismaal kui kodumaal varem teeninud üks mees, ainult kodumaal oli teeninud 24 ja varem ei olnud üldse sõjaväes teeninud viis meest.⁸³ Nõo pataljonis oli samal ajal 14 ohvitserist ja allohvitserist nii välis- kui kodumaal teeninud kolm meest, vaid välismaal kaks meest, vaid kodumaal kuus meest ja varem ei olnud sõjaväes teeninud

⁸³KrA, Rullor 1703: 19.

kolm meest.⁸⁴ Tartu pataljonis oli 16 ohvitserist ja allohvitserist teeninud nii välis- kui kodumaal kolm, kodumaal kaheksa ja varem ei olnud üldse teeninud viis meest. Põltsamaa pataljonis oli 22 mehest nii välis- kui kodumaal teeninud kaks, vaid kodumaal 13 ja varem ei olnud teeninud seitse meest. Välismaal olid paljud neist teeninud Inglise kuninga kaardiväes, Prantsusmaal, Austrias, Ungaris jt riikides. Varem mitte teeninute hulgas olid enamuses allohvitseride alamastmed; tsiiviilametnike ja kodanikena (härrasteteenijad, lihunikud, käsitöölised) ei saanudki neil olla eelnevaid erialaseid oskusi.⁸⁵

Vanuseliselte oli mainitud nelja väeosa peale kokku 40–47-aastasi 14 meest, 30–40-aastasi 28 meest, 20–30-aastasi 29 meest, 19-aastasi kolm ja 18-aastasi viis meest. Võib öelda, et enamuse moodustasid parimas eas ohvitserid ja allohvitserid. Kõige vanem oli üks Tartu pataljoni leitnant, 76-aastane Liivimaa aadlik Johan Friedrich von Schwartzhaupt, kes oli teeninud sõjaväes juba 1644. aastast, noorim aga 17-aastane lipnik parun Carl Johan Wrangel, kes oli varem kolm kuud teeninud Skytte rügemendis adjutandina.⁸⁶

Vanus ei etendanud alluvuses rolli. Kuigi oli isegi üle 70-aastasi leitnante, oli enamik kapteneid 30–40-aastased. Põltsamaa pataljonis teeniv leitnant Hans Hindrich Strieck oli 20-aastane, samas teeniv seersant Hindrich Johan Mindow aga 36-aastane. 20-aastase kapten Carl Duncani kompaniis oli talle vahetult alluv leitnant Christoff Strang 35-aastane ja lipnik Peter Franzon 40-aastane. Maksvad olid varasemad teened armees.⁸⁷

Sõja kestel õnnestus vähemalt kaheksal ohvitseril ja allohvitseril tõusta teenima ka kuninga ihukaitsesse — trabandikorpusesse. Lipnikuna alustas Viru rügemendis teenistust tuntud kartograafi Samuel Waxelbergi üks poegadest, Samuel Waxelberg *junior*, kes tõusis 6. oktoobril 1701 leitnandiks, pärast rügemendi kokkuvarisemist jätkas teenistust kaptenleitnandina Jönköpingi rügemendis Rootsis 1710. a, sai 1715. a

⁸⁴ *Op. cit.*

⁸⁵ *Op. cit.*

⁸⁶ *Op. cit.*

⁸⁷ *Op. cit.*

kapteniks ning läks 1719. a erru raskelt vigastatuna.⁸⁸ Kindraliks tõusis ka Tartu pataljoni omaaegne ülem ooberstleitnant Hinrich (Henrik) Hastfer (Hastfehr).⁸⁹

Ilmselt ei olnud kõigis pataljonides tegu oskuskaadriga. Vastavalt kuninga korraldusele 1703. a tuli teeneteta ohvitserid vallandada ning nende asemele võtta kõlblikud.⁹⁰

Rahvuse järgi olid neis pataljonides enamuses "eestimaalased" ja "liivimaalased", ent esines ka üksikuid preislasi, poolakaid, uusimaalasi, samuti "narvalasi", "tartlasi" jt. Siin tuleb meeles pidada, et vaadeldaval ajal ei olnud "rahvus" (*nation*) veel kujunenud ühetähenduslikuks mõisteks, seda võidi kasutada ka puhtgeograafilises tähenduses. Eestimaalaste ja liivimaalaste all tuleb siin mõista eeskätt kohalikke sakslasi.⁹¹

Eesti ja läti talupoegadest ohvitseri ja allohvitseri ei näi eriti palju olnuvat. Ka vakantsed allohvitseride ametikohad tõendavad, et teenistusse võtul lähtuti rangetest kriteeriumidest. Kasutatud materjali põhjal on kindlalt teada vaid üks allohvitser, Järva kreisi Tapa küla peremehe Seppa Berteli poeg, kes teenis Järva rügemendis alates 1701.–1702. aastast, ning teenistusse võtul on tema nimi ilmselt rootsi- või saksa pärasstatud.⁹² Üldjuhul sai Rootsi armees alates Karl XI valitsusajast allohvitseriks see, kes oskas lugeda ja kirjutada, vastloodud talurahvakoolide võrk aga ei olnud veel nii tõhus, et luua kirjaoskajate talupoegade laiemat kihti. Pealegi oleks hulgaline talupoegade allohvitseriks võtmine läinud vastuollu kuningliku korraldusega.

⁸⁸KrA, Rullor 1703:19; 1704:16; Lewenhaupt, A. *Karl XII:s officerare*, I–II. Stockholm, 1921, s. 631, 781, 178, 417, 433, 441, 397, 741.

⁸⁹KrA, Likvidationer nr. 638 — Hastfer, Henrik.

⁹⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759, Mengdeni kapitulation 2. novembrist 1703.

⁹¹KrA, Rullor 1703: 19.

⁹²RA, Kammararkivet 541. Estländska generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen — Tapa küla all; KrA, Rullor 1704: 17.

Audiitorid, vaimulikud ja velskrid

Väeosade staabis oli ette nähtud koht ka nii õigus- kui vaimulikkonna esindajatele ning meditsiinitöötajatele, kes pidid olema oma eriala asjatundjad ning vastava haridusega.

Audiitorite ülesandeks oli arutada ja lahendada väeosasiseseid distsiplinaar-, majandus- ja õigusküsimusi ning osaleda sõjakohtu töös. Harju rügemendis oli 1703. a audiitoriks 52-aastane liivimaalane Melchior Nicolai Hardoff, kes oli ilmselt siiski ülikooliharidusega. Hiljemalt 1710. a mais oli samas rügemendis audiitoriks tallinlane Casper Johan Nottbeck (Nottbeck), kes, juhul kui tegu on sama isikuga, oli õppinud Tallinna gümnaasiumis ning Tartu ja Leideni ülikoolis. Aastal 1710 oli ta ühtlasi ka Tallinna raesekretär. Järva rügemendis oli 1703. a audiitoriks lüübeklane Frantz Georg Rungius, kes oli immatrikuleeritud Greifswaldi ülikooli ja õppinud ka Tartu ülikoolis. Nõo pataljonis oli 1703. a audiitoriks 36-aastane Tartu kaupmees Johan Daniel Breitlow (Breitlohr), kellel ilmselt ei olnud kõrgharidust.⁹³

Kohtualustega pidid tegelema (juhtimine läbi kadalipu, vahi alla võtt jms) 3-4 sõdurite seast valitud profossi (*profos*), kes võisid kuuluda ka staabi koosseisu. Kui sobivat isikut polnud, võidi need ametikohad ka täitmata jätta.⁹⁴

Sõjaväevaimulike (*pastor, präst*) ülesandeks oli väeosas läbi viia korrapäraseid jumalateenistusi koos armulauaga ning kuulata ära sõdurite hingeprobleeme. Nõo ja Tartu pataljonis oli mõlemas pastoriks Erich Massalien, kes oli 1703. a juulis komandeeritud koos sõduritega Peipsi laevastiku laevadele. Ta oli õppinud Tartu-Pärnu ülikoolis teoloogiat ning pidas koos sõjaväevaimuliku ametiga veel ka Kambjas adjunktpastori ja Põlvas ning Rõuges vikaari ametit. Laevastiku hävingust mais 1704 õnnestus tal ilmselt eemale hoida, sest 1705. a oli ta ühe rügemendi pastoriks Eesti- või Liivimaal, 1723. a aga pastor Paides. Põltsamaa pataljonis oli 1703. a pastoriks 29-aastane ingerimaalane Erich Timmermann, kes oli õppi-

⁹³KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 16, 17; 1710: 16 ja Tering, A. *Album Academicum der Universität Dorpat (Tartu) 1632–1710*. Tallinn, 1984, S. 8, 342.

⁹⁴KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 16, 17.

nud Uppsala ja Tartu-Pärnu ülikoolis, olles 1694–1696 ka ülikooli sekretär. Lisaks sõjaväevaimuliku ametile pidas ta pastori kohta Kambjas. Järva rügemendis teenis 1703. a varem Rostocki, Kieli ja Pärnu ülikoolis õppinud Türi pastor Johan Deutenius.⁹⁵

Velskrid pidid olema varem armees teeninud ning neil pidi olema kvalifikatsiooni tõendav atesteerimistunnistus riigi kõrgematest meditsiiniinstantsidest. Kirjas 13. jaanuarist 1702 on Liivimaa kindralkuberner E. Dahlberg teatanud ooberst Albedyllile, et saadab Pärnu pataljoni juurde velsker Paul Harderi, kelle ta on vastu võtnud ning vastava volitusega varustanud. Harderil oli atesteerimistunnistus Kuninglikult Majesteedi õue- ja välimeedikusest (*hafwandes denne et attestatum af Kongl. Maytn. Hoff och feldt Medicus*), mis tõendab ühtlasi, et on varem armee juures teeninud.⁹⁶ Ülejäänud väeosaade velskrite erialase vastavuse ja kogemuste kohta andmeid pole.

Sõdurid

Vastavalt kuninga ja kubermanguvalitsuse korraldustele tuli sõduriks registreerida ja teenistusse võtta noori, tugevaid talupoegi, eelistatavalt peremehi või nende poegi. Nagu nähtub rekruteerimiskorraldusest Liivimaal 1701. a, eelistati üleskirjutusel neid talupoegi, kes olid head laskurid, ohvitseridena aga neid, kes olid varem sõjaväes teeninud (*officirer... so... von denn im Lande sich aufhaltenden Leuten, die vor dem im Kriege gedienet... zehen gute Schützen, entweder Gesindes Kerle oder der Wirte Söhne... aufgeschrieben und fertig gehalten*).⁹⁷

Enamasti värvati 15–50 aasta vanuseid mehi.⁹⁸ Nagu nähtub 1704. a juunis koostatud Pärnu ja Viljandi pataljoni-dest moodustatud Schwenghelmi rügemendi nimekirjast, oli

⁹⁵Op. cit. Tering, A. *Album Academicum*, S. 321–322, 324, 331, 365.

⁹⁶RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. E. Dahlberg Albedyllile 13. jaanuaril 1702.

⁹⁷Livländische Gouvernements-Regierungs-Patente, nr. 124.

⁹⁸Villstrand, N. E. *Anpassning eller protest*, s. 116.

enamik sõdureid 20–30-aastased, üksikud ka 40–50-aastased. Nooremad olid trummarid, tavaliselt 14–15-aastased, neist noorim oli Jürgen Frisch, kes oli vaid 12 aastat vana, see-ga päris laps. Üldse koosnes väeosa 363 eestimaalasest (siin: eestlasest) ja 23 lätlasest.⁹⁹ Ilmselt pidi maal leiduma ka piisavalt relva käsitseda oskavaid talupoegi (olid nad ju osa võtnud hundijahist jms). Koknese (Kokenhuseni) pataljonis oli ilmselt 1701. a suvel 337 mehest 117 meest kirjas laskuri-na.¹⁰⁰

Teenistusaja kestel võisid kohuslased endale palgata ka asendaja — kas rooduperemehe poja, venna või mõne isiku, kelleta saadi majapidamises läbi, või ka kellegi väljastpoolt. Ka teenistuses olija võis vajaduse korral teenistusest loobuda (tüdumus, sobimatus), kui tal oli enda asemele anda sobiv mees. Asemikke näib siiski olevat palgatud harva — Järva kreisis 1701.–1702. aastal umbes 15 meest ligikaudu 530 kohuslase kohta.¹⁰¹ Munsterterrollides esinevate nimekujude jär-gi otsustades näivad Harju kreisis olevat roteeritud ka ranna-rootslaste külad.¹⁰²

Teenistusse registreeriti talumehed maasõduritena. Ni-mestikesse kandmisel oli kaks võimalust — kas panna kirja kodanikunimi või siis anti sõdurile “kroonunimi”, s.t kirjutati üles kas rootsipäraselt ees- ja isanime pidi või tõlgiti nimi sak-sa keelde või anti üldse uus nimi. Viljandi pataljonis on juu-lis 1701 registreeritud mehed ees- ja isanime pidi, nagu Matz Paulsson, Michell Michellson, Marten Johansson, Petter Matz Sohn. Pärnu pataljonis on samal ajal jäädud ühes kompaniis tsiviilnimede juurde, nagu Petrij Jahn, Jacko Michell, Laosse Tönnis, teises kompaniis kasutatud aga ees- ja isanime, na-gu Michell Tönnisson, Jörgen Jacobson.¹⁰³ Järva rügemendis

⁹⁹KrA, Generalmönsterrullor 1704.

¹⁰⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Koknese pataljoni kompaniid (Tiesenhausen).

¹⁰¹RA, Kammarkivet 541. Estländska generalgouvernementets ar-kiv 4. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen.

¹⁰²KrA, Rullor 1710: 16.

¹⁰³RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Pärnu ja Viljandi pataljonide munsterrollid juulis 1701.

on seevastu kõik sõdurid üles kirjutatud ees- ja isanime pidi, nagu Maddis Jürgenson, Jan Tönnisson, Jack Michelsson jt.¹⁰⁴

Põltsamaa, Nõo ja Tartu pataljonis on 1703. a juulis mehed registreeritud tsiviilnime järgi. Kui 1703. a detsembris asuti pataljonide täiendamisele värbamise teel, siis on jaanuaris 1704 Põltsamaa pataljonis endiste maamiilitsa meeskonnanimede asemel (*Manschafft nahmen, wie selbige wor dehne noch der Landt Milice genommet worden*) muudetud meeskonnanimed vastavalt värbamisstatuudile (*weränderte Mannschafft Nahmen nach der Geworbenen Staat*). Sel kombel sai Kowa Jaco Mart'ist Marten Hart, Mädakala Michel'ist Michel Rohfish, Sahre Hanso Mick'ist Michel Holm, Suhre Hanso Mattis'est Matthis Starck, Wanha Matzi Jack'ust aga Jacob Kleen, Seppa Laur'ist Lorentz Schmidt ning Päiwä Remo Hinrich'ust Hinrich Weittzenfeld. Kui senine nimi ei öelnud tõlki- jale midagi või ei soovitud seda ümber panna, anti mehele uus saksakeelne nimi kas hüüdnime, mõne meeldejäanud juhtumise või iseloomuliku joone järgi. Leuske Rein'ust sai nüüd Reinhold Engländer, Käräpä Jahn'ist Johan Lübecker, Suhr Maddisse Rein'ust oli saanud Reinhold Parol, Reino Ado'st aga Adam Flintsteen.¹⁰⁵ Harju ja Viru rügemendis kanti mehed kuni teenistuse lõpuni nimekirjadesse tsiviilnime järgi.¹⁰⁶

Talupoegade kunagist seotust sõjaväeteenistusega võib seega näha ka nimekujudest: Trummari Thomas, Soldati Thomas, mitu Reuteri-nimelist jne.¹⁰⁷ Kui võtta aluseks munsterrollide andmed, on teenistuseks kõlbmatuks tunnistatud (*cas-siret*) olnud vähe. Kõlbmatute asemele tuli tavaliselt anda uus mees või tema eest maksta.¹⁰⁸

¹⁰⁴KrA, Rullor 1703: 18; 1704: 17.

¹⁰⁵RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Põltsamaa pataljoni munsterroll jaanuaris 1704.

¹⁰⁶KrA, Rullor 1703: 19; 1704: 17 (Viru kompanii Järva rügemendis); 1710: 16.

¹⁰⁷*Eestimaa 1725.–26. a. adramaarevisjon: Allikapublikatsioon*. Tallinn, 1988–1990. Virumaa, lk 13, 39.

¹⁰⁸KrA, rullor 1703: 18, 19; 1704: 17; 1706: 10; 1710: 16; RA, Kammararkivet 541. Estländska generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen.

Relvaliikide ja ülesannete kaupa jagunesid maasõdurid musketärideks, vajaduse korral ka piigimeesteks ehk pike-
neerideks ja grenaderideks. Eestimaa maarügementides oli
üks kompanii moodustatud ka tragunitena. Tragunid olid rat-
saväelase põhivarustusega ning ratsa liikuvad jalaväelased,
kes pidid olema suutelised võitlema nii ratsa kui jalgsi.¹⁰⁹

Veel enne tegevteenistusse kutsumist oli kuningas 1701. a
kevadsuvel andnud Eestimaa kindralkubernerile A. J. De la
Gardie'le korralduse jagada kolmandikule Viru rügemendi
musketäridest välja piigid, mis olid juuliks koos musketitega
ka väeossa saadetud.¹¹⁰ Rügemendi ülem ooberst W. Hastfer
soovis sama aasta augustis saada ka paari grenaderi rügemendi
juurde väljaõpet andma, samuti tühje granaate (*blinde granaate*)
õppevarustuseks.¹¹¹ Järva rügemendi ülem O. Rehbin-
der soovis saada 1702. a kevadel ka 50 granaaditaskut, milleks
kuningas loa andis.¹¹² Seega olid maarügementides ette
nähtud kõik reakoosseisu relvaliikide jaotused. Samas ei
selgu grenaderide olemasolu Järva rügemendi igakuistest ni-
mestikest 1703. ja 1704. a, ega mitte ka analoogsetest kont-
rollnimestikest, mida värvatud väeosade kohta kuude kaupa
koostati, nii et grenaderide olemasolu ei saa ka päriselt vä-
listada.¹¹³ Täiesti kindlalt on dokumenteeritavad grenaderid
Harju rügemendis mais 1710.¹¹⁴

Muusikariistadest olid esindatud puhk- ja löökpillid —
flöödid, oboed ja dultsiaanid (fagoti varasemaid vorme), ning
trummid. Nime järgi otsustades olid puhkpillimängijateks
eranditult sakslased või rootslased, võimalik, et nad olid pal-
gatud linnamuusikute hulgast. Trummarid olid enamasti ta-
lupojad, sõdurite hulgast valitud rütmitundega mehed.¹¹⁵

¹⁰⁹*Op. cit.*

¹¹⁰RA, Livonica II, 272. Karl XII A. J. De la Gardie'le 14. juunil ja
15. juulil 1701.

¹¹¹RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. W. Hastfer
kuningale 20. augustil 1701.

¹¹²RA, Riksregistraturet, Karl XII resolutsioon 26. mail 1702.

¹¹³KrA, Rullor 1703: 18; 1704: 16, 17.

¹¹⁴KrA, Rullor 1710: 16.

¹¹⁵KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 17; 1710: 16.

LIPUD, VARUSTUS JA RELVASTUS

Varauusaegsete relvajõudude juures on väga tähtsaks peetud ka vastavat sümboolikat, mis nagu ka muusika oli väeosa väärtuse ja väärikuse tunnistajaks (nn lehvivad lipud ja helisev mäng).

Rootsi armee provintsiaalselt loodud korraliste vägede lippude välimus oli 18. sajandi alguseks reglementeeritud kuningliku korraldusega 17. märtsist 1686. a maarügementide standardite ja lippude väljanägemise kohta. Korralduse järgi pidi ihukompanii (ülemale alluv kompanii) lipp olema valge, kuningliku majesteedi ja riigivapiga mõlemal küljel. Päritolutunnusena pidi ülemises lipuvardapoolses nurgas olema kujutatud selle provintsi vapp, kust väeosa pärines, ent ilma selle vapi värvita. Silmas tuli pidada, et kõigil kompaniilippudel peale ihukompanii oleks kujutatud provintsi vapp, mida ümbritseb loorberipärg (*Laerbers Crantz kring om vapnet*), mis pidi olema kujutatud nii, et see eristuks lipukanga toonist ja värvist. Tulekuule, nagu vanasti oli tavaks maalida, enam lipunurkades kujutada ei tohtinud.¹¹⁶

Kui 1700. a anti korraldus kolmasmeeste rügementide loomiseks, andis kuningas sama aasta augustis ka eeskirja nende väeosade lippude kohta, mille järgi standardid ja lipud pidid olema samas värvitoonis mis korralistel rügementidel, vasta-

¹¹⁶KrA, Uppgifter om svenska fanor och standar, vol. 3. Kungl. Majts. Förordning om standar och fanor, 17. mars 1686.

valt provintside ja rangide eelisjärjekorrade, siiski silmas pidades, et provintsi vapp oleks paigutatud ülemisse lipuvardapoolsesse nurka. Ihukompanii lipp pidi olema ka siin valge.¹¹⁷

Eestimaa maarügementide lippudest on säilinud täpsed andmed Harju rügemendi lippude kohta, mis olid valmistatud Stockholmis Riidekambri (*Klädkammaren*) töötajate poolt ning kviteeritud Olof Hoffmanni poolt 27. juulil 1707. a. Need lipud vastasid 1686. a reglemendile. Töötajate arvelduste ja kviitungi andmetel oli ihukompanii lipp kahekordsest valgest Genua taftist (*de Genua*), ömmeldud valge siidiga ning tugevdatud *Cordonnet'*ga, kangale kullatud ja maalitud kuningliku majesteedi ja riigi vapp kahe suure kullatud ja kroonitud lõvi vahel, vapi kohal üks suur kullatud kuningakroon ja tähed "C R S" (*Carolus, Rex Sveacorum*), kokku 40 hõbetaalri väärteses. Ülejäänud seitse kompaniilippu olid kahekordsest sinisest taftist, ömmeldud sinise ja kollase siidiga ning ümbritsetud *Cordonnet'*ga, lippude keskväljale oli sisse ömmeldud (*in-sommad*) üks suur kahekordsest taftist sidrunkollane ovaal ja nurkadesse neli sidrunkollasest taftist leeki. Ovaalile oli maalitud ja üle kullatud Eestimaa provintsi vapp, mis kujutas kolme sinist lõvi suurel kullatud kilbil, mille kohal asetsevad suur kullatud kuningakroon. Ümber ovaali asus hõbetatud loorberipärg. Lipud olid kaunistatud veel vastavalt valgete ja siniste siidnööridega ning varraste tipud olid kaetud kullatud otstega. Valmistatud oli ka männipuust laegas lippude hoidmiseks, vahele asetatud paberid. Üldse on kõigi kaheksa lipu hinnaks koos töötasuga arvestatud 558 hõbetaalrit.¹¹⁸

Kirjeldusele vastavad sinised kompaniilipud on asunud või asuvad praegugi trofeedena Peterburis, ilmselt Sõjaajaloo Muuseumis. Neist on 19. sajandi algul valmistatud ka akva-rellkoopiad, mis asuvad Stockholmis Sõjaarhiivis (vt foto 1).¹¹⁹ Valge ihukompanii lipu saatus on teadmata.

¹¹⁷KrA, Avskrifter ur och hänvisningar till Krigskollegii brevbok, 1700. Extract af Kongl. Maytz bref till Krigs Collegium, dateratt fältlagret Gumblebak på Seland d. 2. augusti A.o. 1700.

¹¹⁸Slottsarkivet, Klädkammaren, II. Reviderade räkenskaper, c:32, 1707. Räkenskaper för K. M:ts och Kronans kläd- och kommisskam-maren, s. 359–360, 363, 438–439.

¹¹⁹KrA, Fanritningar, Serie III, vol. 4.

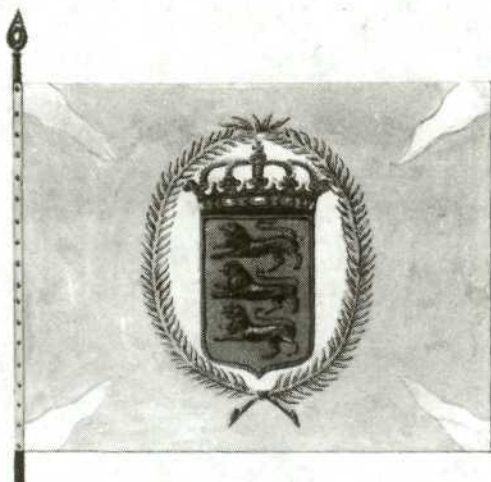

Foto 1. Harju maarügemendi kompaniilipp, valmistanud Olof Hoffmann
Stockholmis 1707. a.

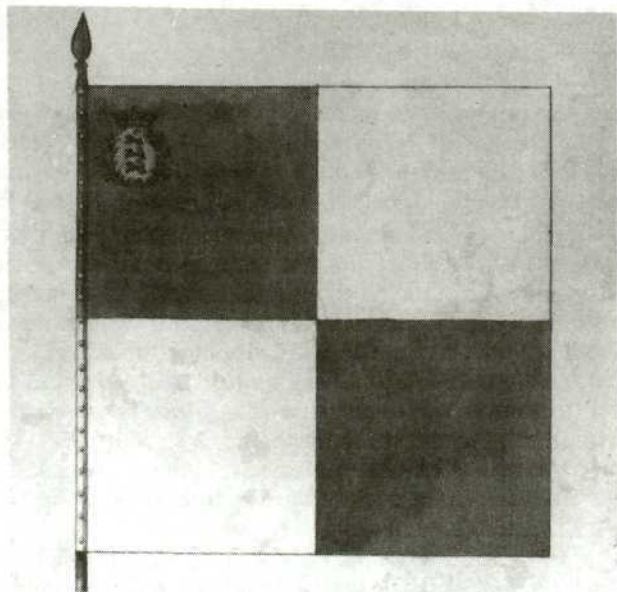

Foto 2. Eestimaa kubermangus loodud jalaväerügemendi, tõenäoliselt
Läänemaa valik- ehk kolmasmeeste rügemendi kompaniilipp.

Foto 3. Ooberst C. Mengdeni poolt maapataljonidest tüviüksuse ümber värvatud jalaväerügemendi kompaniilipp.

Teine sõjaarhiivi akvarelliseeriasse kuuluv koopia, mille ülemises vardapoolses otsas on kujutatud Eestimaa provintsi-vappi, võis kuuluda 1707. a loodud Läänemaa valik- ehk kolmasmeeste rügemendile. Seda lubavad oletada nii rügemendi komplekteerimisviis kui kompositsioon lipul (vt foto 2).¹²⁰

Liivimaal on 1701. a sügisel enne roodudeks jaotamist andnud kuningas E. Dahlbergile korralduse maapataljonidele välja jagatud vanad Soome rügementide lipud tagasi võtta, asemele anda aga kerged linasest riidest lipud. Võimalik, et kuningas tahtis sellega rõhutada pataljonide ajutist iseloomu.¹²¹ Kui 1703. a koondati kolm nõrgenenud läti pataljoni üheks rügemendiks von Mengdeni alluvusse ja täiendati värbamise teel, siis oli värbamiskapitulatsioonis ette nähtud ka lippude välimus ja kvaliteet. Grenaderidest koosneva ihukompanii lipp pidi olema kuningliku riigivapiga ühel pool ja kuningliku

¹²⁰ *Op. cit.* EAA, f 1, n 2, s 36, l 194–195; Nordesvan, C. O. *Svenska armén åren 1709–1718*. KFA 1919, Lund, 1920, s. 239.

¹²¹ RA, Livonica II, 328. Karl XII E. Dahlbergile 16. septembril 1701.

majesteedi nimega teisel pool, 12 kompaniilippu pidid olema valmistatud sinisest damastist ning sellel pidi olema kujutatud ühel pool Liivimaa provintsi vapp — greif valitseva monarhi nimetähedega rinnal, teisel pool aga tema kuningliku majesteedi kroonitud nimi.¹²² Sõjaarhiivi akvarellidest vastab üks eelkirjeldatud kompaniilipule, nii et võib arvata, et ka Mengdeni rügemendi lipud asuvad Peterburis (vt foto 3).¹²³

Rõivastuses olid ette nähtud ühtsed univormitüübid teiste Rootsi armee väeosadega. Maalt roodudest olid esmasteks, ühtlasi odavamateks hallid vatmalkuued sinise krae, paelte ja käisekäänistega, must nööriaga kübar, nahkne aluskuub, sukad, kingad, rihmad, padrunitaskud, mõõgavööd, tragunitel ka saapad, allohvitseridel sinise voodri ja galoonidega kuued, trummaritel sinised või hallid kuued paeltega käistel. Järkjärgult mindi võimaluse korral üle ka sini-kollasele nn ühtsus-univormile, sest munder kuulus sõduri palga sisse.

Relvad tuli väeosadele välja jagada riigi arsenalidest, esmajärjekorras need, mis olid vananenud ja seisma jäänud. Tragunitele on mõnel juhul andnud relvastuse ka talupojad. Esimesel teenistusaastal oli põhiliselt tegu vanade, nn tahtlukuga musketitega (*luntmusquette*), mis jagati välja harjutusteks, hiljem ka tegevteenistuseks, ning sageli jättis soovida nende korrasolek ja kvaliteet. Kui Viru rügemendi ülem W. Hastfer soovis juba 1701. a kevadel saada ka Narvas remonditud ajakohasemaid ränilukuga musketeid (*flint-musquette*), siis keeldus kuningas, väites, et need on möödapääsmatud "Meie alalismiilitsale", s.t sissejaotatud rügementidele pearmees (*bemte flinte gewähr är omistandes för Wår ständige milice*).¹²⁴ Kui 1701. a suvel tehti ettevalmistusi rügementide teenistusse asumiseks piiril Remnikul ja Vasknarvas, siis oli kuningas käskinud välja jagada ka piigid, mis relvaliigina olid teistes Euroopa riikides käibelt kadumas, ent endiselt kasutusel Rootsi armees tervikuna. Piigid koos musketitega ja 16 trummiga olid Viru rügementi ka jõudnud, mõõkadest soovitati kasutada esialgu vanu, ilma kaitserauata te-

¹²²RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Mengdeni kapitulatsioonid 2. novembrist 1703.

¹²³KrA, Fanritningar, Serie III, vol. 4.

¹²⁴RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. Karl XII W. Hastferile 18. aprillil 1701.

ri, mida on võimalik korda teha. Samuti vajati allohvitseride ja ohvitseride relvastusest piike ja poolpiike (*kurzgewehr*) ja välilaekaid medikamentidega, mille saabumine aga venis, põhjustades kuninga erilise rahulolematuse Eestimaa kindralkuberneri A. J. De la Gardie'ga. Et Viru rügemendis olid sügise tulekul sagenenud haigusjuhud, tuletas Hastfer kuningale meelde välilaegaste ja ravimite vajalikkust, milleks kuningas kindralkubernerile ka käsu andis. Hastfer oli aga saanud ravimite asemel kindralkubernerilt küünilise vastuse: see ju talupoegadele hea küll (*det vore godt nog för Bänderne*). Seepeale võttis kuningas De la Gardie tõsiselt ette, ilmutes suurimat rahulolematust sellise vastusega ning meenutas ühtlasi, et ka "paljudel teistel puhkudel" (*som flere andre tillfällen*) peale selle on kuningal olnud põhjust tõsiseks rahulolematuseks kuberneritööga. Järgnes tõsine käsk, et kogu väekoondis peab saama oma õige ülalpidamise, vastutus määrati De la Gardie'le "kogu selle ebateenistuse eest, mis Meile on Teie viivituse tõttu põhjustatud" (*lärandes på Edert Answar stanna all den otienst som Oss kom förorsakas Af Eder försummelse*). Alates 1702. a kevadest on kuningas andnud loa ka minna üle ränilukuga musketite kasutamisele. Resolutsioon 26. maist 1702 on lubatud Järva rügemendile välja anda ränilukuga musketeid, kui selleks on olemas piisav varu, samuti granaaditaskud.¹²⁵ Et uuemat tüüpi musketeid varem välja jagada ei lubatud, tulenes varude nappusest. Isegi kuninglikus pearmees lõppes täielik üleminek alles 1704. aastaks.¹²⁶ Kuninga suhtumine muutus 1702. a kevadel, siis tegi ta ka ametiasutustele Stockholmis ülesandeks hoolitseda rügementide eest. Kirjas Sõjakolleegiumile (*Krigskollegium*) 10. aprillist 1702 teatas kuningas, et "Meie äsjaloodud Eesti maarügementidest" (*Våra nyligen upprättade Estniske Lantregimenten*) pole ühel osal püsse, osalt on vanad tahtlukuga musketid, raskusi on ka trummidega, ning käskis Kolleegiumil juhinduda rügementide varustamisel Narva komandandi Horni saadetavast ettepanekust. Vastuseks teatas Sõjakolleegium, et ehkki Hornile on juba saadetud teatud hulki relvi ja

¹²⁵RA, Livonica II, 272. Karl XII A. J. De la Gardie'le 15. juulil 1701 ja 2. oktoobril 1701; RA, Karl XII resolutsioon 26. mail 1702.

¹²⁶Lenk, T. *Flintlåstillverkningens införandet i Sverige: Armémödelerna*. KFA, 1937, s. 217, 226.

ka välilaekad medikamentidega, ei ole temalt saadud mingit erilist spetsifikatsiooni. Seega võib arvata, et välilaekad ja ravimid ning teatud hulk uuemaid relvi lõpuks ka maarügementideni jõudis.¹²⁷

Tragunite relvastus oli lähedane ratsaväelase relvastusele, koosnedes karabiinist, kahest püstolist ja mõõgast. Ka siin on kuningas 1702. a kevadel käskinud Harju rügemendi tragunitele välja jagada 40 ränilukuga karabiini.¹²⁸ Ka jõukamad talupojad on oma antud tragunile peale tavavarustuse, hobuse ja sadula andnud mõnikord kaasa ka karabiini, musketi ja püstolid ning mõõga, mille ohvitserid kinni maksid.¹²⁹

Harju rügemendis on 1710. a kõik sõdurid juba varustatud ajakohaste ränilukuga musketitega ning bajonettidega, mis oli uuema relvana välja tõrjumas piike, samuti rihmade, mõõkade ja granaaditaskutega.¹³⁰ Allohvitseride ja ohvitseride relvastusse kuulusid peale püstolite ka veel poolpiigid ja helbardiist kujunenud bardisanid, mis olid nii paraadrelvadeks kui tõrkuma hakkavate sõdurite tagantsundimisvahendiks lahingus.¹³¹

Liivimaal on Põltsamaa pataljonis pärast Hummuli lahingut 1702. a juulis 128 kapralil, trummaril ja reamehel olnud relvadest alles 87 ränilukuga musketit ja 101 mõõka.¹³² Samas ei ole 1702. a mais Tartu garnisoni arvatud Tartu pataljoni ühel kompaniil olnud ühtegi tulirelva.¹³³ Ka Tartu arsenalis

¹²⁷KrA, Krigskollegii kansli. Inkomna handlingar, Ea. a. Kungl. brev och resolutioner 1701–1707. Karl XII Söjakolleegiumile 10. aprillil 1702; KrA, Krigskollegiums registratur. Kolleegiumi vastus 30. mail 1702 (nr 109).

¹²⁸RA, Riksregistraturet. Karl XII A. J. De la Gardie'le 17. mail 1702.

¹²⁹RA, Kammararkivet 541, Estländska generalgouvernementets arkiv 4. Inkvisitionsprotokoll ang. lantmilisen i Jerwen: Mäo külas ad. 1: Oicesarbe Laur, ja Muddise külas Weski Tönno.

¹³⁰KrA, Rullor 1710: 16.

¹³¹*Op. cit.*, vt relvade kohta üldse ka Åberg, A., Göransson, G. *Karoliner*.

¹³²RA, Schlippenb. Saml., M. 1412. Skytte Schlippenbachile, väljavõte 19. oktoobrist 1702.

¹³³*Op. cit.* Skytte Schlippenbachile 1. mail 1702.

oli suur puudus headest ja kõlblikest relvadest, mistõttu paremad musketid jagati välja vaid otseselt sõjaretkede ajaks või laevastiku retkedeeks. Juulis 1704 olevat pidanud Tartu piiramise ajal tormijooksule asunud Vene vägesid Põltsamaa pataljoni mehed tõrjuma pärast musketite ülesütlemist koguni kividega, sest häid relvi ei olewat ka arsenalis leida, olemasolevad aga pidid olema välja jagatud Peipsi laevastikku, mis siiski 4. mail 1704 Kastre lahingus Vene vägede kätte langes.¹³⁴

Vastavalt kuninga korraldusele tuli 1702. a sügisel Saaremaa pataljoni relvastus ja varustus muretseda Stockholmi Sõjakolleegiumi kaudu.¹³⁵ Asjaajamine on siin aga keerulise paberimajanduse ja bürokraatia tõttu veninud enam kui aasta, nii et veel oma kirjas 27. augustist 1703 on kuningas ärritatult pidanud oma käsku kordama, “kõige suurema nõudlikkusega peab olema mainitud pataljoni relvastatud” (*det bemelte Bataillon forderrammast måblifwa bewähr(et)*). Ent veel veebruaris 1705 pole pataljoni vajalikku modernset relvastust saanud.¹³⁶

Ilmselt jäi Liivimaa pataljoni relvastus tervikuna Eestimaa rügementide omast maha, ent siin võisid tuua pöörde paremuse poole värbamisstaatusega kaasnevad nõuded modernse relvastuse osas. Täpsemad andmed selle kohta paraku puuduvad.

¹³⁴KKD XI. Lund, 1916, s. 272–277, 258–259.

¹³⁵KrA, Krigskollegii, Kungl. brev. Karl XII Kolleegiumile 11. novembril 1702.

¹³⁶*Op. cit.* Karl XII Kolleegiumile 27. augustil 1703; RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. O. Sackeni memoriaal 25. veebruarist 1705.

VÄLJAÕPE JA TEENISTUS

Rootsi armee jalaväe väljaõppe uusimaks väljaõppe-eeskirjaks oli Karl XII koostatud ja kindral M. Stenbocki poolt Laiuse peakorteris redigeeritud "Jalaväe korraldus ja reglement" (*Förordning och Reglemente för Infanteriet*), mis valmis käsikirjana Laiusel 7. märtsil ja anti samal aastal kohe ka taskuformaadis trükitud raamatuna välja Tallinnas Brendekeni trükikojas.¹³⁷

Jälgides üldjoontes varasemaid eeskirju, tuuakse siin taktikaliste uuendustena sisse grenaderide suurem aktiivsus eesliinil. Tegu pidi olema eliitühmitusega rügemendi koosseisus. Grenaderid pidid peale granaatide heitmise olema suutelised ka täpsuslaskuritena tabama vastase ohvitseri eesliinil. Relvade käsitlemisel olid ette nähtud harjutused nii piikidega kui osalt ka vananenud tahtlukuga musketitega. Riviharjutustest olid põhivormideks ridade koondamine ja harvendamine (avamine), kolonnide moodustamine, kontramarsid jm. Pidevast tuleandmisest hoiduti, suurem osakaal oli rünnakul külmrelvadega, mis oli üheks Rootsi taktika erijooneks kontinentaallega võrreldes, ühtlasi üheks vähestest alternatiividest võitluses pidevas arvulises ülekaalus olevate vastastega. Tähtis oli ka psühholoogiline aspekt — kiire rünnak ei jätnud aega

¹³⁷KrA, Biblioteket. *Förordning och Reglemente för infanteriet som... Karl XII har författa...* Reval, 1701; Wernstedt, F. *Bidrag till kändedomen om den karolinska arméns tillkomst*. KFA, 1954, s. 49–51.

hirmutunde tekkeks arvult suurema vastase ees. Näitena olgu toodud eelmainitud reglemendist tuleavamine ja rünnak koondatud roodudega (*med slutna rotar*): *Muusika lõpeb, piigimehed võtavad piigid kõrgasendisse* (pique högburen)

Esimene pool roodust (esimesed kaks rida) — laskub põlvele
Teine pool roodust (järgmised kaks rida) — musketid palge!
Anna tuld!

Marss kõikjal

Esimene pool roodust — musketid palge!

Anna tuld!

Mõõgad välja!

Musketärid hoiavad mõõka paremas, musketit vasakus käes, piigimehed langetavad piigid ette ning järgneb kiires tempos rünnak. Siin kasutatakse ära ka vastase musketitulest tekkinud musta püssirohusuitsu hall, tihe müür, mille varjus oli võimalik vastasele märkamatu läheneda. Seniste kogemuste, eriti teiste riikide omade põhjal, võisid ohvitserid valida ka pideva musketitule andmise eesliinil ning lineaartaktika. Komandokeeleks pidi peale rootsi ja saksa keele olema ka eesti ja läti keel. Järva rügemendi ülem Rehbinder kaebas kuningale ooberstleitnant Straelborni peale, kes väljaõppet käituvad brutaalselt ja nii oli tekkinud arusaamatus käskude andmisel, sest ohvitser ei osanud “nende mittedaksa keelt” (*denn er selbst dieser unteutschen sprache nicht mächtig ist*). Sõjaväe vandetekstid ja sõjaartiklid olid juba 17. sajandi lõpul tõlgitud ka eesti keelde.¹³⁸

Armee võitlusvõime tõstmiseks kultiveeriti ka vastavat õhkkonda ja meelsust — nn karoliinlik vaim (*karolinska andan*), mille iseloomulikuks jooneks oli pidev rünnakuvalmidus ning käibefraasideks näiteks “teha kõik, mis inimlik ja võimalik on”. Selle juures peeti oluliseks tihedat sidet ohvitseride ja sõdurite vahel, mis mõnikord omandas familiaarse alatoonni. Sõdureid võidi kutsuda “meie poisteks” (*våra bussar*), na-

¹³⁸*Op. cit.* RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. O. Rehbinderi memoriaal 28. septembrist 1701 — Sub. B.; Laidre, M. “Üks hä tru ja õige sullane”: Eestlastest Rootsi armees XVII sajandi lõpul. — *Akadeemia*, nr 3, 1993, lk 480–489; Raag, R. “Minna tootan ninck wannun”: 1697. aasta eesti sõdurite vandetöotuste keelest. — *Akadeemia*, nr 4, 1993, lk 669–726.

gu oli teinud Tartu komandant Skytte Tartu piiramise ajal 1704. a.¹³⁹ Iseküsimus on, kuivõrd ulatuslikult võis kõrgendatud meeoleolu olla levinud reduktsioonist rabatud ja teravenenud sotsiaalsetes oludes kohalikku aadli hulka kuuluvate ohvitseride hulgas.

Vastavalt kuninga korraldustele kutsuti maarügemendid ja pataljonid lippude alla 1701. a augustis ja septembris. Järva, Viru ja Läänemaa rügement pidi asuma piiride kaitsele Vasknarvas ja Remnikul, moodustades väliväena võetava koondise Narva komandandi Horni ja Viru rügemendi ülema ooberst W. Hastferi juhatusel. 1701. a sügisel oli kogu grupeeringus 1800–2000 meest.¹⁴⁰ Korraldustega 4. septembrist 1701 oli kuningas käskinud anda kõigile rügementidele väli-laekad ja võtta teenistusse velskrid. Ülalpidamiseks kästi saata ka suurem hulk soolaräimi Soomest.¹⁴¹

Nagu nähtub Hastferi kirjast kuningale 28. septembril 1701, olevat vägede teenistusse kutsumisega kiirustatud — väed ei olevat “veel valmis”. Kõike olevat väikestes kogustes, mõõku ja allohvitsere üldse mitte ning talupojad ei kuulavat sõna. Rügemendi sõdureid on allohvitsereid puudusel harjutanud ohvitserid. Hastfer palus rügemendi saatmist garnisoniteenistusse distsipliini ja väljaõpet parandama, siis võivat ta ka kinnitada, et tema rügement tasemele tõuseb.¹⁴²

Oma resolutsioonis oli kuningas hoopis teisel arvamusel — veel olevat vara otsustada, kas rügement peaks oma nõrkuse tõttu garnisoni kuuluma, sest see olevat ju alles algusjärgus, eriti kui arvesse võtta, et vaenlase sõjajõud sugugi mitte nii heast meeskonnast ei koosne, vaid ainult “vanameestest ja poisikestest” (*aff gubbar och häringar*).¹⁴³ Sellest on näha, et kuningal ei olnud ettekujutust Vene armee pidevast arengust.

¹³⁹KKD XI, s. 259–260.

¹⁴⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. W. Hastferi üldväljavõte (*Generall Extract*) oktoobri kohta 1701. a.

¹⁴¹RA, Livonica II, 272. Karl XII A. J. De la Gardie'le 4. septembril 1701.

¹⁴²RA, militära samlingem, admin. handlingar, M. 758. W. Hastfer kuningale 28. septembril 1701.

¹⁴³*Op. cit.* Kuninga resolutsioon Smorgonis 6. oktoobrist 1701.

Kõik kolm rügementi paigutati positsioonidele Remnikul, kuhu rajati laager, ning Vasknarvasse vana ordulossi lähedusse, kus rajati ka muldkindlustis nelja suurtüki paigutamiseks. Laskemoona ja toiduaineid veeti järel vankritega. Otse üle jõe asus kaks Vene suurtükipatareid. Koostati ka ülevaatekaart kogu ümbruskonnast, millel olid kujutatud nii eelmainitud positsioonid kui Rehbinderi Järva rügement, mis paiknes kahe pataljonina Remnikul.¹⁴⁴

Laagris algas meeskondade reglemendikohane harjutamine. Septembris teatas Rehbinder, et “neil päevil on kõik ohvitserid oma meeskondi harjutanud Tema Majesteedi antud väljaõppereglemendi järgi”.¹⁴⁵ Iseäranis head tööd oli teinud major Wrangel, samal ajal kui ooberstleitnant Straelborni tegevus oli puuduliku keeleoskuse ja toore käitumise tõttu koguni kahjulik. Muidu aga olevat “rahvas kõik hea ja oma harjutusi tunnevad” (*leute alle gut und können in Ihren exercitiis*).¹⁴⁶ Memoriaalis 21. aprillist 1702 soovis Rehbinder lisaks saada veel üheksa eksemplari Tallinnas trükitud reglemente, milleks kuningas ka loa andis ja 26. mail kindralkubernerile korralduse tegi.¹⁴⁷ Sellest võib järeldada, et väljaõpe Järva rügemendis pidi olema toimunud täie karmusega, sõdurid pidid kõik harjutused sooritama n-ö nõõri mööda. Toorus ja kepidistsipliin olid 17.–18. sajandi Euroopa armeede väljaõppes üldse väga levinud.

Veel 1701. a kestel ei olnud maarügementidel ja pataljonidel provintside tegelikul kaitsel kuigi suurt tähendust ja nende võitlusvõime oli madal. Harju rügement, mis oli paigutatud Liivimaale Tartu ümbruse küladesse ja Ahja jõe kindlustatud postile, põgenes sealt 1701. a detsembris Šeremetjevi juhitud Vene armee lähenedes suurima kiiruga Tartusse, Vene ratsaväelased kannul. Ka desertööride hulk oli märkimisväärne. Liivimaa pataljonid, mis olid oma nõrkuse tõttu enamasti paigutatud linnade ja piiriäärsete kindluste garnisonidesse, ei

¹⁴⁴*Op. cit.* O. Rehbinder kuningale 28. septembril 1701, samas kaart olukorrast ja vägede ning patareide asetuse kohta Remnikul ja Vasknarvas.

¹⁴⁵*Op. cit.* O. Rehbinderi memoriaal 28. septembril 1701 — Sub. B.

¹⁴⁶*Op. cit.*

¹⁴⁷*Op. cit.* O. Rehbinder memoriaalis kuningale 21. aprillil 1702; RA, Riksregistraturet. Karl XII resolutsioon 26. mail 1702.

näidanud ka seal üles kuigi suurt võitlusvõimet. Põltsamaa ja Sangaste pataljonid olid antud siiski Schlippenbachi juhitavasse väliväkke ning pärast viimase lüüasaamist Erastvere lahingus lagunes üks pataljonidest koost, ilmselt Sangaste pataljon, ja pages kodudesse.¹⁴⁸

Alates 1702. a suvest võib täheldada mingit muutust paremuse suunas. Et haarata Vene positsioone teisel pool Narva jõge, leiti Eestimaa rügemendid lõpuks olevat valmis dessandi sooritamiseks. Selleks paigutati Järva rügemendi 500 meest ooberstleitnant Straelborni juhtimisel Peipsi laevastiku laevadele ning 6. juulil, kasutades hommikust udu, alustati laevade suurtükitle toetusel maabumist Vene-poolsel kaldal. Dessant sai teoks otse vastase silma all, kes pärast nelja kogupauku põgenes, jättes maabumise vabaks. Seejärel hõivati Vene suurtükipatareid ning jälitati põgenevat vastast. Vene poolel olevat ka mõned langenud suurtüki- ja musketitulest, ent nende arv näib olevat tühine, seega oli tegu peaaegu veretu võiduga. Arendades edu, tungiti sügavamale sisemaale, kus Wichtisest Ommata'ni (?) põletati maha 19 vene küla koos moonamagasi ja tsaari tollimajaga Vasknarva Peetri kivikiriku lähedal.¹⁴⁹ Kümme päeva hiljem, 16. juulil, olid Vasknarva kogunenud ka lisajõud välilaagrist, kokku 1234 meest Viru, Läänemaa ja Järva rügemendist ning 90 juurdekomandeeritud ratsaväelast. Oktoobriks olid rügemendid asunud Vaivarasse, jälgides endiselt olukorda Vasknarva ümbruses.¹⁵⁰

Nädal hiljem sai Schlippenbachi juhitud Liivimaa välivägi ja koos sellega ka Põltsamaa pataljon Šeremetjevi käest järjekordselt lüüa lahingus Hummuli all. Järgnenud Šeremetjevi korpuse võidukäigule läbi poole Liivimaa suutsid ainsana visamat vastupanu osutada üks läti pataljon, ilmselt Võnnu, ning volontäärid, kes olid kindlustunud von Ykkulli juhtimisel Mõniste mõisas. Ykkulli vastu oli Šeremetjev saatnud oma

¹⁴⁸Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 91; Palli, H. *Meždu dvumja bojami za Narvu*, s. 160; Sjögren, O. *Försvarskriget i Livland*, s. 38.

¹⁴⁹RA, Schlippenb. Saml., M. 1408. Horn Schlippenbachile 14. juulil 1702.

¹⁵⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758. W. Hastfer kuningale Kattaselt 17. juulil 1702 ning väljavõte rügementide kohta Vasknarvas 16. juulil 1702; RA, Schlippenb. Saml., M. 1408. Horn Schlippenbachile 17. oktoobril 1702.

ratsaväe, Baueri ja Werdeni polgud, ent need tõrjuti tugeva tulega tagasi. Seejärel asuti piirama ning oodati ära ka Šeremetjevi jalavägi. Lõpuks ümbritses mõisat kogu Vene korpus ning neil õnnestus maha tõmmata ka osa palissaadist ja pärast pikemat tulevahetust süüdata peahoone, mille järel Yxkull oli sunnitud alistuma.¹⁵¹

Pärast Mõniste langemist alistus peale pikemat piiramist ka Marienburg (Aluksne), kus asusid kaitsel samuti kaks läti pataljoni, ning järgnenud Vene-retkede ja ka Valmiera langemise tulemusena kujunes läti pataljonide olukord väga raskeks. Kirjas kuningale 3. novembrist 1702 soovis Schlippenbach, et Liivimaa pataljonid jaotataks või saadetaks laiali, julgemata seejuures puutuda nelja Eestimaa maarügementi: "Mina pole selle kohta kunagi midagi muud arvanud, et need neli rügementi Eestimaalt, mis koosnevad heast meeskonnast ja ohvitserist, peaksid olema tükeldatud, vaid üksnes ülalmainitud pataljonid. . . sest need suures osas väga kehvalt ohvitseridega on varustatud ja seetõttu ka kunagi mingit usalduslikku ja oskuslikku teenistust Tema Kuningliku Majesteedi heaks pole pidanud, ei midagi muud kui kurnavad päevast päeva maad ja vähendavad regulaarvägede proviantit."¹⁵² Selliseid pataljone olevat 12, mõnes vaid 100, 50, 40 meest alles, mõnes koguni 8–9 meest. Üldse saavat ehk arvestada 100 kasutuskõlbliku mehega.¹⁵³

Schlippenbachi arvamust ei saa võtta siiski kõigi pataljoni-de kohta käivana. Põltsamaa pataljonis oli pärast Hummulit rivis koos ärakomandeeritutega veel 178 meest, täiesti puutumata olid jäänud garnisonides asunud Tartu, Nõo, Pärnu ja Viljandi pataljon.¹⁵⁴ Samuti koosnes ohvitserkond, isegi kui allohvitseride alamastmed juurde arvata, enamjaolt oskuskaadrist, paljudel oli seljataga pikem teenistusaeg nii kodu-

¹⁵¹Sjögren, O. *Föravarskriget i Livland*, s. 53; Palli, H. *Meždu dvumja bojami*, s. 188–189.

¹⁵²RA, Schlippenb. Saml., M. 1384. Schlippenbach kuningale 3. novembril 1702.

¹⁵³*Op. cit.*

¹⁵⁴*Op. cit.*, M. 1412. Skytte kirjas 23. oktoobrist väljavõte 19. oktoobrist 1702 ning lühike väljavõte (*Kort Förslagh*) 15. oktoobrist 1702 kirjas 16. oktoobrist 1702; KrA, Rullor 1703: 19.

kui välismaal.¹⁵⁵ Võib arvata, et Schlippenbach ajas siin ka aadli huvidest ajendatud poliitikat. See kerkib esile eriti ajal, kui ta oli saanud Eestimaa viitsekuberneriks — 1705. a on ta juba tõstnud käe ka Eestimaa rügementide vastu, tõkestades koguni kuninga järjekordse üleskirjutuskorralduse sama aasta kevadeks.¹⁵⁶ Kirjas kuningale 13. aprillist 1705 kaebab Harju rügemendi ülem von der Pahlen, et “ilma nekrutiks võtmiseta ei saa üks maarügement kuidagi püsida” (*ohne recrutierung ein landt-Regiment kein bestandt haben kan*), ning palub kuningalt kinnitust saadud üleskirjutuskorraldusele, et tema rügement “alati heas olukorras ning kindlale jalale vankumatult ja katkematult seisma jääda võiks” (*damit dasselbe immer in einem stande und auf einem festem fusse ferm undt Unwerrückt stehen bleiben möge*). Ka kirjas 30. augustist palus von der Pahlen, et tema rügement, “mis heal jalal seisab, hästi korraldatud ja välja õpetatud on, nii seisma jääda võiks”. Kuningas on seepeale nõudnud Schlippenbachilt selgitust, ent uus üleskirjutus roodudest sai toimuda alles 1708. a kevadel, seega kolm aastat hiljem.¹⁵⁷ On selge et Schlippenbach ei saanud oma tegevuse ega intriigidega kuidagi kaasa aidata kaitsevõime tõstmisele, pigem nõrgestas ta seda, ent intriigid olid üsna üldised ka teiste Rootsi armee ohvitseride juures.¹⁵⁸ Ometi oli Schlippenbach saavutanud 1701. a lahingutes Rõuge ja Vastse-Kasaritsa pärast kaks taktikaliselt hästi läbiviitud võitu.

Aastail 1702–1703 oli olukord Rootsi vägedele Peipsi järvel ja Petseri ümbruses märksa soodsam. Harju rügemendist ja Tartu, Nõo ning Põltsamaa pataljonist oli juulis 1703 laevadele komandeeritud 150 meest.¹⁵⁹ 1703. a õnnestus laevastikul põgenema ajada Vene väeüksus Pihkva lähedal ning hävitada seejärel kogu Vene paadilaevastik Pihkvas. Kui Tartu komandant Skytte sooritas sama aasta juulis retke Petseri alla, osalesid selles jalaväest peale Skytte enda värvatud rügemendi ka Taube Põltsamaa ja Wrangeli Nõo pataljon. Petseri kloostri

¹⁵⁵KrA, Rullor 1703: 19.

¹⁵⁶RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Von der Pahlen kuningale 13. aprillil ja 30. augustil 1705.

¹⁵⁷*Op. cit.* Palli, H. *Kui Raudpea läks*, lk 71, 105.

¹⁵⁸*Op. cit.*, lk 105.

¹⁵⁹KrA, Rullor 1703: 19.

lähedal löödi kahel korral Vene väeosa ning aeti see Petserini. Petseri kloostri müüride all seisis Skytte kolm tundi, kutsudes vastast demonstriivselt trompetihelidega välja. Kui venelased kindlusest ei väljunud, pöördui tagasi, põletati tagasiteel hulk külasid ning aeti kaasa hulk kariloomi. Mõneks ajaks olevat juba rünnakuvalmis Vene väed sunnitud oma kavadest loobuma.¹⁶⁰

Paraku jäid need edusammud ühtse väejuhatuse puudumise tõttu vaid lokaalseks, neil polnud mingit strateegilist tähendust. Ka Eestimaa maarügementidest ei olnud mitte kõik kuigi kõrge moraali ja võitlusvõimega. Kirjas 28. veebruarist 1703 teatas Narva komandant Horn, et garnisoni asunud Turu (*Åbo*) dubleeritud ja Viiburi tripleeringpataljonid on äsja moodustatud ega ole sõjategevusega kuigi harjunud, kaks Eesti maarügementi — Viru ja Läänemaa — olevat aga veelgi enam vilumatud ja kõlbmatud: kord valehäire ajal roninud kogu Läänemaa meeskond kohe üle palissaadide, nii et peaaegu terve rügement oleks ära jooksnud. Viru rügement, milles oli veidi üle 500 mehe, oli samuti äsja roodudest välja kirjutatud ja harjumatu rahvas, kuigi ohvitserid on osalenud paljudes kampaaniates. Seetõttu soovis Horn saada kahte head ja püsivat, reguleeritud ja distsiplineeritud vana Rootsi rügementi.¹⁶¹ Eestimaa kubermangu oli maarügementidest jäänud väliteenistusse vaid Järva rügement Rakvere ümbruses koos nelja suurtüki ja Karjala ning Turu lääni ratsarügementidega ja Zöge tragunieskadroniga. Kogu koondis allus ooberst O. Rehbinderile. Liivimaal asus Põltsamaal Sangaste pataljon.¹⁶²

¹⁶⁰EAA, f 1, n 2, s 704, l 55–60, vt langenud Peipsil; Vares, A. Peipsi laevastik Põhjasõjas aastail 1700–1704. — *Sõdur*, nr 1, 1992, lk 10–11; Kra, Rullor 1703: 19; *Relation, Omständelig-Om det som med det... under Carl Gustaf Skyttes Commando den 10 julii Anno 1703 Uttur Dorpt till Ryska Gräntzen utgångne Partie föreluppit* (trükitud teadaanne, asub Tartu Ülikooli Raamatukogus).

¹⁶¹RA, Kommitéarkiv. Defensionskommissionen. Kommendanten i Narva. Horn Kaitsekomisjonile 28. veebruaril 1703.

¹⁶²Rosen, C. *Bidrag till kännedom om de händelser, som närmast föregingo svenska stormaktsväldets fall*. Stockholm, 1936. Andra Delen, Andra afdelningen, s. 134.

Olukord maal oli muutunud troostituks. Tunda andsid ka näljaaja mõjud, kõige enam oli puudus kohapealsest provian-dist. Ervitalle suundunud Schlippenbachi ratsakorpused olid Eestimaa aadlilipu hobused nii nõrgad, et neid tuli kangidega üles tõsta.¹⁶³ Eestimaa kindralkuberner A. J. De la Gardie oli seetõttu Schlippenbachile teatanud oma korraldusest tuua Järva rügement Tallinna, nagu ka üks maakonda ülalpidamisele lastud Läänemaa rügemendi pataljonidest, "sest vaene maa, millega peale kõige muu ka väga halvasti on ümber käidud edasi-tagasi küütimiste ja provianteerimistega", siis võivat Järva rügementi "Tema Majesteedi paremaks teenimiseks ja maa kasuks rakendada fortifikatsioonitöödel kindluses ja säästa maad paljudest küütimistest, mis muidu seetõttu peavad toimuma" (*dett arma Landet, som dess uthom är illa medtagit, med fram och tillbaka skiutzningar och förslar af provinat. . . med wijdt bättre Hans Maytz tjenst, och Landetz niotta kunna emploijeras till fortifikations arbetet wid fästningarne och spara den mange skiutzningarne, som elliest lära för deras skull skeep*).¹⁶⁴

Samas oli juba 1703. a suvel märgata liikumist Narva jõe taga ning sama aasta augustis ületasid Vene ratsaväeüksused Šeremetjevi juhtimisel Vasknarva juures piiri ning algas ulatuslik retk läbi Eesti- ja Liivimaa kuni lõunapiirini, mis andis suure hoobi kogu maa majandusele ja nõrgestas Rootsi vägede moonastusbaasi. Maha põletati enamik maa väikelinnu ja moonamagazine. Regulaarväed ei suutnud organiseerida mingit vastupanu, ainsateks kaotusteks kujunesid need 20 ratsanikku, kelle talupojad maha löid. Geriljasõda andis seega isegi paremaid tulemusi.¹⁶⁵ Võiks ka järeldada, et see aktiivne impulss, mis kunagi oli rajanud Rootsi suurriigi, oli 18. sajandi lõpuks vaibunud, asendudes passiivse kaitsetaktikaga. Ilmne on ka, et esialgne Vene jõudude alahindamine ning siit tulenev hooletus vägede distsiplineerimisel ja "reguleerimisel" maksis end kätte. Idapiiri taga toimuv pidev uuenemisprotsess ning organiseerituse tõus oli täiesti ootamatu, vähehaaval saadi sellest küll aimu — vananenud relvad, rõivastus ja

¹⁶³ *Op. cit.*

¹⁶⁴ RA, Schlippenb. Saml., M. 1418. A. J. De la Gardie Schlippenbachile 6. aprillil 1703.

¹⁶⁵ Rosen, C. *Bidrag till kändedom*, s. 152–154.

väljaõpe olid asendunud heade ränilukuga musketite, Saksa terasest mөөkade ja saksa löikega mundritega ning üha paraneva distsipliini ja euroopaliku väljaõppega, ent kuni lõpliku le arusaamisele jõuti, oli juba hilja. Kui veel 1703. a kevadel püüti kindral Stuarti juhtimisel luua ühtset kaitseplaani, teatas kindral kuningale, et maamiilits (*Lant-militien*), millest kuningas oli käskinud luua uue Liivimaa väliväe Schlippenbachi lüüasaanu asemele, on suures osas distsiplineerimatu ja väliväena pole sellest mingit kasu, sest kindlasti olevat üks Liivimaa talupoeg sama hea kui üks venelane, ent seal tuleb võib-olla 10 viimast ühe esimese vastu, ning seetõttu on vaja ka head ja hästi reguleeritud ning distsiplineeritud jalaväge, et vastu seista suurele venelastehulgale.¹⁶⁶ Ilmselt on ta silmas pidanud 1702. a mitme pataljoni purustamise järgselt uue üleskirjutusega võetud nekruteid.¹⁶⁷ Uus Liivimaa välivägi jäigi esialgu loomata.

Alates 1703. aastast otsustati kasutada värbamist, et seal kombel parandada pataljonide järsult halvenenud majanduslikku olukorda ning varustust.¹⁶⁸

Värbamise tulemusena õnnestus pataljonide võitlusvõimet ning arvukust tõsta. Pikaks kujunes Vene vägedele Tartu piiramine 1704. a suvel. Piirajate tormijooks algas linna Emajõe-poolselt küljelt, kus keskaegsel linnamüüri asusid kaitsel Tartu, Nõo ja Põltsamaa pataljon. Tormijooks kestis kaheksa tundi, mille kestel piirajad paisati mitu korda tagasi. Musketid olevat läinud laskmisest nii tuliseks, et neid tuli tiigimudaga jahutada.¹⁶⁹ Et Põltsamaa pataljonis nagu ka teistes maapataljonides olid relvad muutunud kõlbmatuks, siis olevat nad tagasi tõmbudes sunnitud vastast pilduma kividega, mille juures neist paljud kohe langesid. (Huvitaval kombel on ka Kolmekümneaastase sõja ajal Neunburgi kindluse Rootsi garnisonile antud komandandi poolt korraldus laskemoona lõppedes pilduda ründajaid kividega.¹⁷⁰) Lõpuks suutsid venelased hoi-

¹⁶⁶*Op. cit.*, s. 95.

¹⁶⁷*Op. cit.*, s. 135–136; KrA, Rullor 1703: 19.

¹⁶⁸RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 758, Wrangeli kapitulatsioon; M. 759, Mengdeni, Taube ja H. Hastferi kapitulatsioonid.

¹⁶⁹KrA, Likvidationer, nr. 638, Hastfer, Henrik; KKD, XI, s. 259.

¹⁷⁰KKD, XI, s. 258–259; Englund, P. *Ofredsår*. Atlantis, 1993, s. 228–229.

vata palissaadi ja tungida Vene väravateni, ent võitlus kestis endise ägedusega. Öösel, kui appi olid saadetud ka Tiesenhauseni ja Skytte rügement, sai komandant ise haavata, ning ohvitserkond kaldus kapitulatsioonile. Tiesenhausen teatas Skyttele lõpuks, et “mida on siin enamat teha, me oleme teinud kõik, mis inimlikult võimalik” (*hwadh är här mehr till giöra, wij hafwa giordt hwadh mennisk möijeligt är*).¹⁷¹ Et ära hoida võimalikku linna rüüstamist, otsustas Skytte kapituleeruda, ent võitluses metsistunud mehi oli raske peatada ka pärast kapitulatsiooni sõlmimist. “Sellisel nendel väravatel seisemis olid meie seespool asuvad allesjäänud poisid, kuigi kindlasti väga väsinud, veel väga vastupidavad, nii et ma võin öelda, et nad ei tundnud ennast hirmutatuna” (*widh sådant dheras stående i Porten wore våra innan förr stående öfwerblefune Bussar ännu fast dhe wore trötte, mycket tähliche så att jagh kan säija, att dhe eij wiste sigh förskräckte. . .*), võis Skytte hiljem oma raportis teatada.¹⁷² Ka 1705. a on Stockholmi ametivõimudele olnud teada Tartu sündmused ning esile on tõstetud Tartu pataljoni ja selle juhi, vilunud ooberstleitnandi H. Hastferi eeskujundvat vastupanu.¹⁷³

Ägeda ja kauakestva võitluse tulemusena oli Tartu pataljoni 400 mehest jäänud alles vaid 150 meest, kes liideti Skytte rügemendiga. Hastfer ise oli jäänud oma naise ja 12 lapsega teenistuse ja ülalpidamiseta, saades alles 1706. a teenistust ühes väeosas Soomes.¹⁷⁴ Nõo pataljonis oli enamik ohvitseri langenud, vähesed allesjäänud reamehed liideti samuti Skytte rügemendiga, mõned anti ka kindralkuberneri käsutusse, ohvitserid ja allohvitserid siirdusid Riiga.¹⁷⁵ Üldse on Rootsi poole kaotusi hinnatud tormijooksul kuni 700–800 meheni, Vene poolel aga kuni 2500 meheni. Skytte teab, et venelased on oma kaotusi hinnanud kuni 5000 mehe suuruseks, siia on ilmselt arvestatud ka piiramise käigus langenud, lisaks veel 3000 haavatut.¹⁷⁶

¹⁷¹ KKD, XI, s. 259.

¹⁷² *Op. cit.*, s. 260.

¹⁷³ KrA, Likvidationer, nr 638 — Hastfer, Henrik — Schlippenbachi ja Wingeflychti avaldused.

¹⁷⁴ *Op. cit.*

¹⁷⁵ KrA, Rullor 1704: 16.

¹⁷⁶ KKD, XI, s. 265; Palli, H. *Meždu dvumja bojami*, s. 241.

Olulist rolli etendasid 1704. a suvel ka Narva kaitsmisel linna merd mööda saadetud Järva-Viru rügement ja linnas asunud Läänemaa kompanii, kus Viru rügemendi ooberstleitnant Treydeni juhtimisel sooritati mitmeid väljasõoste piirajate laagrisse. Ka kuulsas “maskeraadilahingus” saadeti oletatavale Schlippenbachi väele vastu kindluse jalaväest Järva-Viru ja Läänemaa rügementid, kellel õnnestus pettuse ilmsikstulekul siiski linna tagasi põgeneda. Linna ründamisel tormijooksuga tabati aga kurnatud kaitsjaid ootamatult (kes puhkas, kes oli välja võtmas proviantti) ning pärast lühikest, veerandtunnilist võitlust valgusid Vene väed linna.¹⁷⁷ Ka Harju rügement oli Tallinnast Narva saatmiseks paigutatud admiral de Prou eskaadri laevadele, ent tugeva tormi tõttu oldi sunnitud pöörduma tagasi. See päästis rügemendi kindlast hävingust.¹⁷⁸ Narvas ja Ivangorodis säilinud Järva, Viru ja Läänemaa rügementide jäänused koondati linna langemise järgselt üheks tuumikuks Tallinnas ning staabimajor Huene juhtimise all täiendati värbamise teel pataljoniks.¹⁷⁹

Suvel 1705 osales Harju rügement viitseadmiral Ancarstierna juhitud Rootsi eskaadri dessantretkes Kroonlinna vastu (nn Retusaari operatsioon). Kuigi avamerel õnnestus Vene kaitselaevastik tagasi lüüa, ebaõnnestus järgnenud dessant kindluse vastu madala rannavee ja laevade suure süvise tõttu täielikult. Harju rügement kaotas siin 20 meest. Seejärel seilas rügement Soome lahel kapten Lillie komando all, takistades teiste riikide laevaühendust Peterburiga.¹⁸⁰

¹⁷⁷KrA, Rullor 1704: 17 (ooberstleitnant Treydeni kompanii); Kelch, Chr. *Liefländische Historia: Continuation*, S. 371, 376, 383, 405; Rosen, C. *Bidrag till kändedom*, s. 190; Palli, H. *Meždu dvumja bojami*, s. 261.

¹⁷⁸RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Von der Pahlen kuningale 13. aprillil 1705.

¹⁷⁹KrA, Krigskollegii kansli. Inkomna handlingar, E. a. a. Kungl. brev. Karl XII Kolleegiumile 17. oktoobril 1706; KrA, Generalmönsterullor 1708 — Hüene pataljon.

¹⁸⁰RA, militära samlingen, admin. handlingar, M. 759. Von der Pahlen kuningale 30. augustil 1705; EAA, f 1, n 2, s 704, l 55–60 — vt langenud Retusaaril ja teeninud kapten Lillie komandos; Munthe, A. *Karl XII och den ryska sjömakten*, II. Stockholm, 1925, s. 299–306.

Vastavalt kuninglikule korraldusele oli ka Saaremaal 1702. a loodud üks maapataljon kokku 500 mehega.¹⁸¹ Kui 1708. a käskis kuningas kindral Lewenhauptil asuda oma Kuramaa korpusega teele kuningliku pearmee juurde Venemaal, oli selle koosseisu liidetud ka eelmainitud Saaremaa pataljon Osten-Sackeni juhatusel, täiendatuna värbamise teel 580 meheni, siis Saaremaa maatragnid, mandrilt Liivimaa aadlilipp, Skoghi värvatud tragunipataljon ning jalgaväest ka C. A. De la Gardie värvatud rügement ooberstleitnant Freyburgi juhatusel ning Rootsi ja Soome väeosad. Kõik need väeosad jõudsid pärast voori kaotust ja taandumist Lesnaja lahingust 1708. a septembris ka kuninga armeeni Poltava all. Kohale jõudnud, liideti Saaremaa pataljon ja De la Gardie rügement Västerbotteni rügemendiga, Saaremaa maatragnid ja ilmselt ka Liivimaa aadlilipp allutati Schlippenbachile.¹⁸² Poltava lahingus 1709. a 28. juunil asus Västerbotteni rügement kindralmajor Roosi alluvuses. Roosi grupeering eksis teelt rünnaku ajal Vene reduutidele, kaldus liialt Vene pealaagri lähedusse ning oli pärast lühikest ägedat heitlust ja peaaegu kogu koondise langemist sunnitud alistuma Vene teenistuses olevale kindral Renzelile veel enne pealahingu algust.¹⁸³

Ajaliselt ei hõlmanud kogu teenistusajast lõviosa siiski mitte lahingud, vaid vaikne garnisoniteenistus, vahipidamine bastionidel, mitmesugused kindlustööd ja komandeeritud. Eestimaa rügementidest komandeeriti sõdureid koos ohvitseridega ka Stockholmi, samuti maale mõne tähtsama kindralkubernerite teadaandega või suurtükiväkke või teenistusse laevadele.¹⁸⁴ Aasta enne Tallinna langemist ning Harju rügemendi vangistamist või laialisaatmist oli 16. oktoobril 1709 komandeeritud Stockholmi veltveebel Salomon Weidman koos grenaderide Nonnj Tönno, Wolmere Jürri, Ochtra Tönnise ja

¹⁸¹RA, Riksregistraturet. Karl XII 11. novembril 1702 Mannerburgile ja Osten-Sackenile.

¹⁸²Generalstaben. *Karl XII på slagfältet*. Stockholm, 1918–1919, del II, s. 507 ja del IV, s. 1047, 1050.

¹⁸³Englund, P. *Poltava: Berättelse om en armés undergång*. Atlantis, 1987, s. 95, 124, 129, 138.

¹⁸⁴KrA, Rullor 1703: 18, 19; 1704: 17.

Hantj Wechma Jack'uga. Ilmselt oli tegu spetsiifilise varustus-
hankega või siis uute grenaderide koolitamisega pealinnas.¹⁸⁵

(Järgneb)

¹⁸⁵KrA, Rullor 1710: 16.

AKADEEMIA

Akadeemia on kultuuriajakiri, mis taotleb vahendada eri teadusharude tänapäevast taset ja arengut.

Akadeemia ilmub 12 korda aastas, kokku u 2700 lk.

Tellimisindeks 78 163.

Varasemad numbrid (1992 — 1–5, 7–12; 1993 — 1–4, 6–12;

1994 — 2–12; 1995 — 1,2,4–12, 1996 — 1–12 ja 1997 — 1–12) on müügil parimates raamatukauplustes, *Akadeemia* toimetuses ning neid saate tellida ka postiga, kui saadate ERA-Panka Tartus rahakaardiga *Akadeemia* arvele (nr 150123017972, kood 741) iga numbri eest 24 krooni ja *märgite lõigendile soovitud numbrid*.

Aadress: *Akadeemia*, Ülikooli 21, Tartu.

Postiaadress: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu, EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

Tel.: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; faks +(372-7)43 13 73.

AKADEEMIA

An Interdisciplinary Journal for the Humanities and Sciences

Editor-in-chief: Ain Kaalep

Editors: Jaan Kangilaski, Inta Soms, Mart Orav, Jaan Isotamm, Toomas Kiho

Akadeemia is a monthly of the Estonian Writers' Union. *Akadeemia* is published 12 times a year, all in all approximately 2700 pp.

Subscription rates with postage for 1998:

USD 46, DEM 70, FIM 210, CAD 63, FRF 240, SEK 307, GBP 29, AUD 58.

Back issues for 1992 — 1-5, 7-12; 1993 — 1-4, 6-12; 1994 — 2-12;
1995 — 1,2,4-12; 1996 — 1-12; 1997 — 1-12 and single issues for 1998:

USD 4, DEM 6, FIM 17, CAD 5, FRF 20, SEK 27, GBP 3, AUD 5.

Please transfer the proceeds (for CAD: Royal Bank of Canada, Toronto, (SWIFT code) ROYCCAT2; for FIM: Merita Bank - UBF, Helsinki, UNITFIHH; for FRF: Banque Nationale De Paris SA, Paris, BNPAFRPP; for DEM: Stadtparkasse München, München, SSKMDEM; for GBP: Midland Bank, London, MIDLGB22; for SEK: Skandinaviska Enskilda Banken, Stockholm, ESSESESS; for USD: Republic National Bank of New York, New York, BLICUS33) to ERA-Bank account (SWIFT code ERAPEE2X) for crediting the account no 150123017972 of Ajakiri *Akadeemia*, and mail the check and following notice to *Akadeemia*.

Please enter my AKADEEMIA subscription for 1998

Back issues for 1997

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1996

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1995

1	2		4	5	6	7	8	9	10	11	12
---	---	--	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1994

	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
--	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1993

1	2	3	4		6	7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	--	---	---	---	---	----	----	----

Back issues for 1992

1	2	3	4	5		7	8	9	10	11	12
---	---	---	---	---	--	---	---	---	----	----	----

Name or institution

Address

Country

Enclosed is the check totaling

Please mail to: *Akadeemia*, Postkast 80, Postimaja, Tartu,
EE-2400, Eesti/Estland/Estonia.

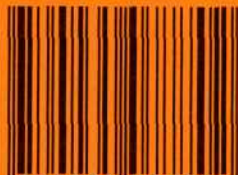
Phone: +(372-7)43 13 73, +(372-7)43 11 17; fax +(372-7)43 13 73.

CONTENTS

Baltic cooperation — problem or opportunity?	<i>Hain Rebas</i>	1795
On secret relations between Jaan Tõnisson and Soviet intelligence	<i>Kaupo Deemant</i>	1815
Another Peterson in the world of early Estonian poetry		1831
.....	<i>Vello Paatsi, Silvia Nagelmaa</i>	
On verse systems: Mainly on the example of Estonian and Russian verse	<i>Mihhail Lotman</i>	1846
Poetry	<i>Jaak Põldmäe</i>	1875
On the essence and autonomous value of science	<i>Hugo Männik</i>	1883
Hugo Männik: A beginning cruelly severed		1892
.....	<i>Erast Parmasto, Valdar Jaanusson</i>	
Development of animal studies	<i>Leena Vilkkä</i>	1904
Traces of eurocentrism in current representations of science		1920
.....	<i>Aant Elzinga</i>	
Dag Hammarskjöld's <i>Markings</i> and religious renaissance		1941
.....	<i>Lars Thunberg</i>	
<i>Markings</i>	<i>Dag Hammarskjöld</i>	1963
<i>Rewiew</i> : Major publication of Latvian cultural history. Krišjānis Valdemārs. <i>Lietišķa un privātā sarakste: Dīvos sējumos</i> . 1. sējums: <i>Krišjāna Valdemāra vēstules</i> . Rīga: Latvijas Valsts vēstures arhīvs, 1997. VI, 987 lpp.; il.; kartoshēma.	<i>Tūt Rosenberg</i>	1975
Editorial note		1978
Estonian and Latvian infantry in the Swedish army, 1701–1710. II	<i>Kalle Kroon</i>	1983

AKADEEMIA

Tellimise indeks 78163

9 770235 077702